

FILOZOFICKÁ FAKULTA UNIVERZITY PALACKÉHO V OLMOUCI

KATEDRA SLAVISTIKY

RIGOROZNÍ PRÁCE

**NÁRODNÍ SPECIFIKA JAZYKOVÉHO OBRAZU SVĚTA A  
KOMUNIKAČNÍHO CHOVÁNÍ UKRAJINCŮ  
V MEZIKULTURNÍM POROVNÁNÍ**

**NATIONAL PECULIARITIES OF THE UKRAINIANS'  
LINGUISTIC WORLDVIEW AND COMMUNICATIVE  
BEHAVIOUR: A CROSS-CULTURAL COMPARISON**

VYPRACOVALA: Ilona Podolyan

2014

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně a uvedla všechny použité  
prameny.

V Olomouci

....

## OBSAH PRÁCE

ÚVOD DO PRÁCE	4
BIBLIOGRAFIE K ÚVODU	21
SEZNAM PUBLIKACÍ AUTORA / SPA / (chronologicky)	24
ČLANEK 1	27
ČLANEK 2	43
ČLANEK 3	59
ČLANEK 4	67
ČLANEK 5	77
ČLANEK 6	86
ČLANEK 7	97
ČLANEK 8	108
ČLANEK 9	117
ČLANEK 10	126
ČLANEK 11	156
ČLANEK 12	173
UKRAJINSKÉ RESUMÉ	203
ANGLICKÉ RESUMÉ	211

## ÚVOD DO PRÁCE

Předložená rigorózní práce obsahuje akademické články, které vznikly v době rostoucího zájmu ukrajinských jazykovědců o svéráznost mentality a kultury jejich národu. Tato doba začala přechodem ukrajinského státu k jeho politické autonomii koncem 80. let minulého století a setrvává až dodnes. Osamostatnění Ukrajiny a udělení ukrajinštině statusu státního jazyka poskytlo místní humanitní vědě, především oborům zaměřeným na jazyk a kulturu, široké možnosti pro zkoumání dříve přehlížených nebo popíraných etnických zvláštností domorodců.

V důsledku toho se během posledních tří desetiletí značně rozšířila škála otázek, jakými se zabývá ukrajinistika. Objevily se četné vědecké a populární práce na pomezí ukrajinské jazykovědy a studií z jiných jazyků, ve spolupráci ukrajinistiky s etnolingvistikou, a také sociolingvistikou, kognitivní lingvistikou, etnografií, dějepisem, politologií atd. Dostaly obrození také nová vydání dříve zapomenutých nebo zakázaných děl, jejichž autoři se zabývali svéráznostmi ukrajinské mentality, odrážené v domácí kultuře a jazyku. Díky tomu ukrajinistika přesáhla hranice akademického předmětu, v jehož roli převážně zůstávala v sovětské době, a začala se aktivně používat jako nástroj poznání současného a historického svědomí a kultury Ukrajinců.

Významnou roli v obohacení ukrajinistiky jako vědeckého oboru hrají srovnávací, neboli konfrontační studia jazyků a kultur (11; 15). Jejich přínosem je zvýraznění specifik Ukrajinců na pozadí jiných jazyků a etnik. Srovnávací výzkumy jsou i prakticky užitečné pro vyučování cizích jazyků na Ukrajině a ukrajinštiny v zahraničí, a také pro zpracování bilinguálních a multilinguálních slovníků. Během sovětské doby byl rozvoj takových výzkumů celkem omezen na rusko-ukrajinská porovnání. Po osamostatnění Ukrajiny se paleta jazyků, zkoumaných ve vztahu k ukrajinštině značně rozšířila. Spolu s tím se zvětšila i rozmanitost předmětů výzkumu.

Mezijazykové práce v oboru ukrajinistiky, které vznikly od konce 80. let, mají poměrně široké zaměření - od lexikální sémantiky až k sociolingvistickému chování. Jejich značná část je soustředěna na porovnání jednotlivých jazykových jevů, například sémantických skupin, slov nebo určitých jazykových konceptů (např. 5; 6; 8; 14; 17). Společným pro tato různorodá témata je jejich etnokulturní zaměření: návaznost na odraz tradic, zvyků a stereotypů myšlení v jazycích.

Ve světle jazykového a kulturního syntézu, kterým se vyznačují konfrontační práce posledních dvaceti pěti let, se běžně používají takové termíny, jako „obraz světa“, „mentalita“, „způsob myšlení“. I když se tyto pojmy často navzájem zastupují, existují mezi nimi určité rozličnosti psychologického a lingvistického rázu. Nejustálenějším mezi nimi je termín „obraz světa“, jenž byl přijat sovětskými jazykovědci a který znamená soubor smyslových obrazů a znalostí člověka nebo skupiny lidí o realitě a z toho vyplývající pohledy, zásady, přesvědčení, ideály, hodnoty a orientace (12). V našich publikacích dáváme přednost tomuto termínu, vzhledem k tomu, že je nejobvyklejším pro ukrajinskou lingvistiku a přímo se vztahuje k Humboldtovému „Weltansicht“ – způsobu vnímání reality, který je charakteristický pro komunitu mluvící společným jazykem (např. 3; 7; 10). V humboldtské tradici se jazyku přiděluje vedoucí role v tvoření a zachycování obrazu světa národa, s čím souvisí i pojem „jazykový obraz světa“.

Tento termín byl v rusky mluvící sovětské jazykovědě zaveden pro pojmenování jazykové, nebo verbální fixace etnického obrazu světa, který se liší od univerzálního nebo konceptuálního obrazu (2). Univerzální obraz světa obsahuje pro všechny lidi společné znalosti, které se kryjí s vědeckými pojmy. Kulturní prostředí každého národa vytváří dodatečné znalosti a pohledy, které splývají do etnického respektive národního obrazu světa. Tvoření svérázných brýlí, přes něž se národ dívá na svět, je velkou měrou

ovlivňováno jazykem. Ten formuje svůj jazykový „mezisvět“ (pojem patří Leu Weisgerberovi), na jedné straně zachycující národní vidění reality, na druhé straně přispívající k budování tohoto svérázného vidění.

Od Humboldtovy doby se velká pozornost věnuje zkoumání národního obrazu světa přes lexiku. Tradičním předmětem výzkumu je etymologie a morfémová stavba slova, také ale evoluce lexikálního významu jako odraz historického svědomí etnika. Současní jazykovědci se zabývají i koncepty a lexikálními prostředky jejich formování v jazyku a svědomí. Na základě rodo-druhových vztahů mezi slovy se dělají závěry o členění nějakého konceptu ve zkoumaném jazyku, tudíž v představách mluvčích. Velmi rozšířeným směrem zkoumání lexiky jako klíče k národním reáliím a odpovídajícímu obrazu světa národa jsou také frazeologická spojení slov.

Velká část lexiko-sémantických výzkumů má porovnávací povahu, která umožňuje zvýraznění etnických specifík obrazu světa. Konfrontační lexikální sémantika je i středovým bodem předložených publikací v této rigorózní práci (viz *Seznam publikací autora, dále – SPA*). Tyto články se velkou měrou odvozují od disertační práce, která byla obhájena v oboru obecné jazykovědy pro získání titulu CSc. na Kyjevské národní lingvistické univerzitě v roce 2000 (18). Tato disertace byla psána pod vedením profesora Mychajla Kočerhana, jednoho z význačných ukrajinských lingvistů v oboru konfrontační lexikální sémantiky. Autorství Prof. Kočerhana a jeho žákům patří vědecké publikace a disertační práce věnované široké paletě lingvistických témat, zvláště mezijazykovému porovnání sémantických skupin (např. 4; 13; 16; 21; 24). Velký význam pro sjednocení ukrajinských a zahraničních výzkumníků lexikální sémantiky hraje bienální konference „Problémy konfrontační sémantiky“, která byla založena Prof. Kočerhanem na Kyjevské národní lingvistické univerzitě počátkem 90-tých let minulého století.

V prvních šesti publikacích, zahrnutých do této rigorózní práce, se probírají postřehy a závěry, jež byly udělány v rámci výše zmíněné disertační práce. Čtyři další publikace jsou věnovány vzorům komunikačního chování Ukrajinců ve srovnání s odpovídajícími vzory jiných národů. Jeden článek seznamuje ukrajinského čtenáře se zkušenostmi, které nahromadili švédští vědci v oblasti etnografie komunikace – pohraniční discipliny, která zkoumá etnické zvláštnosti mluvení a s nimiž souvisejícího chování. Další článek rozebírá vzájemné působení jazykových, především lexikálních jevů a lidského myšlení; jako teoretická báze se používá hypotéza jazykového relativismu.

Největší skupinu tvoří šest vědeckých článků o výsledcích volného asociačního experimentu s rodilými mluvčími ukrajinštiny, angličtiny (americké varianty) a němčiny, který byl proveden v rámci výše uvedené disertace (18). Na základě dotazování účastníků experimentu, osob různého povolání ve věku 18-30 let (100 osob od každého jazyka), byla vytvořena asociační pole 50 názvů rostlin (fytonym) a prozkoumány mezijazykové a mezikulturní činitele podobností a rozdílů asociačních významů těchto slov.

Pod asociačním významem se rozumí strukturovaný souhrn všech slovních asociací, které uvádějí rodilí mluvčí při vizuálním nebo zvukovém vnímání slova-stimulu v experimentu. Asociační pole poukazuje na periferní části významu slova (periferní sémý), které se umísťují ve vědomí rodilých mluvčích vedle těch nejpodstatnějších prvků (jaderných sém) zachycovaných v lexikografických slovnících. V asociačních polích se vedle individuálních smyslů nachází pro výzkumníka nejdůležitější etnokulturní sémý („фонові семі“), ty totiž zůstávají na pozadí slovníkových definic a způsobují rozdíly mezi překladatelskými ekvivalenty (mezi slovy, jež mají stejný referent). Díky tomu, že asociační význam slova má markantní etnokulturní specifika, považujeme ho za jeden z důležitých odrazů jazykového obrazu světa.

Sémantické rozdíly mezi slovy, překladatelskými ekvivalenty, jsou v bilingválních slovnících představeny jen částečně. Překladatelské dvojice těchto slov jsou založeny hlavně na období jejich denotativních významů. Ve slovnících se uvádí i všeobecně známé konotace těchto slov a také jejich idiomaticky podmíněné významy. Mimo pozornost lexikografů však zůstávají implicitní sémy, které hrají důležitou roli ve vzájemném porozumění mluvčích určitého jazyka. Dozvědět se o těchto skrytých významech se dá obvykle jen v průběhu důkladného studování jazyka a příslušné kultury nebo přes dlouhodobý osobní kontakt s rodilými mluvčími.

Náhradní metodou objevování implicitních etnokulturních sém je asociační experiment (26). Jeho kvantitativní zpracování umožňuje zjistit, které ze skrytých významů slova jsou nejaktuálnější pro rodilé mluvčí. Kvalitativní analýza jeho výsledků určuje, jakými jazykovými a kulturními činiteli jsou motivovány asociační sémy. V mezijazykovém srovnávacím experimentu dostávají tyto sémy větší důraz.

Úvahy o etnokulturním specifiku asociačních významů názvů rostlin jsou vysvětleny ve článku # 2 (SPA). Podle kvantitativního ukazatele jsou implicitní prvky významu fytonym v řadě případů pro rodilé mluvčí důležitější než pojmové sémy. Na pozadí těchto sém leží národní reálie a zvyky, reminiscence z umění a literatury, historické události a také čiré jazykové faktory, jako idiomy, homonyma, obrazné významy, morfémová stavba slova atd.

Jedním z výrazných příkladů sémantické diskrepance mezi názvy stejné rostliny v ukrajinštině, angličtině a němčině je pojmenování lilie: ukr. *лілія* / angl. *lily* / něm. *Lilie*. Pro ukrajinsky mluvící se ukázal jako přední ten prvek slovního významu fytonyma, který se vztahuje k vodě. Způsobuje to jazykový faktor používání ukrajinského fytonyma ve stalém spojení se slovem *водяна* „vodní“. Jde o vliv ukrajinského názvu jiné rostliny – leknínu, který se výrazně liší od lilie rostoucí na souši.



Vedle asociování s vodním prostředím, ukrajinský název lilie je spojen ve vědomí mluvčích se symbolikou ženskosti a panenství, která pramení z idiomů, poetických a náboženských textů, a také z lidových rituálů. Obdobně jsou ovlivněny ustálenými spojeními s označením vody (angl. *water* / něm. *Wasser* „voda, vodní“) anglické i německé asociace. Specifickým je však vnímání názvu rostliny anglickými mluvčími, kteří ho většinou spojují s Velikonocemi a křesťanstvím. Pro německé mluvčí lilie označuje především krásu, ale může symbolizovat i pohřeb. Všechny skupiny účastníků experimentu reagovaly na názvy rostliny přídavným jménem s významem bílé barvy. V anglicky mluvící skupině asociace *white* „bílá“ byla nejpočetnější z důvodu používání složeného slova *lily-white* „bělostný“.

Frazeologismy a jiné jazykové faktory etnospecifických významů slova se zvlášť probírají ve článku # 8 (SPA). Předmětem diskuse je podmíněnost verbálních asociací fonetickými a morfologickými rysy slov. Ve výše zmíněném experimentu rodilí mluvčí třech jazyků předložili značný počet asociací, vyvolaných jejich zvukovou nebo morfémovou podobností ke slovům-stimulům. Část testovaných názvů rostlin byla vnímána účastníky experimentu způsobem tak zvané lidové etymologie, čili jiné nebo mylné interpretace slova na základě jeho morfémů (22:104). Kupříkladu německý fytonym *Himmelschlüssel* „petrklič“ vyvolal asociální reakce, které se odvozují od částí této složeniny: *Himmel* „nebe“ a *Schlüssel* „klíče“. Jméno této rostliny má pohanský význam otevírání, nebo začátku jara. V podvědomí německy mluvících však dominuje biblický příběh o Svatém Petrovi, který dostal od Ježíše klíče ke Království Božímu. Znalosti tohoto příběhu byly zdrojem mnoha asociací na fytonym *Himmelschlüssel*, který je pravděpodobně vnímán současnými Němci pro jeho fonetickou podobnost k biblickému názvu.

Určitá fytonyma evokovaly emočně zabarvené asociace, které nesouvisely s pojmovými nebo symbolickými významy. Pravděpodobnými příčinami takových asociací byly buď slova podobného znění nebo určité samohlásky a souhlásky a také jejich skupiny, které evokují ve vědomí mluvčích nějaké emoční stavy nebo vjemy. Výsledkem obdobného znění je kupříkladu asociace *pony* „poník“, která se často vyskytuje jako reakce na fytonym *peony* „pivoňka“. Ukrajinský fytonym *плющ* „břečťan“ dostal několik asociací spojených s významem vlhkosti: *мокрый* „mokrý“, *борщ* „boršč“, *плащ* „plášť“. V těchto asociacích je přítomné zvukové spojení *šč*, které může u ukrajinských mluvčích vzbuzovat pocit vlhkosti. Tento jev má tzv. zvukosymbolickou povahu a je zaregistrován v mnoha jazycích jako pravidelný (1).

Článek # 3 (SPA) zkoumá souvislost mezi individuálními a národními pojmy na straně jedné a jazykovými strukturami na straně druhé. Tento článek bazíruje na mezijazykových rozdílech v kategorizaci určitého fragmentu světa. Jako předmět výzkumu slouží členění vidových a rodových pojmů rostlin v ukrajinštině, angličtině a němčině. Mezi těmito třemi jazyky existují patrné rozdílnosti v kategorizaci určité rostliny v běžném jazyce (ve srovnání s jednotnou botanickou terminologií v latině). Jak se ukázalo v experimentu, přítomnost nebo absence názvu pro nějaký druh rostliny způsobuje odlišné vnímání jejího vidového nebo rodového pojmu mezi mluvčími uvedených třech jazyků.

Mezi rostlinami, jejichž názvy se zkoumaly v našem asociačním experimentu, byl narcis. V ukrajinštině a němčině je tato rostlina známá pod jejím rodovým názvem jako *нарцис* / *Narzisse*. V angličtině pro ni existují dva samostatné názvy *narcissus* a *daffodil*. Druhý fytonym se vztahuje k narcisu žluté barvy. V důsledku toho, že anglický lexikální systém rozlišuje dva druhové názvy květiny, rodilí mluvčí vnímají tyto dva druhy jako dvě různé rostliny. Na toto poukazují úplně odlišné asociace: s mytologickým Narcisem

– na straně jedné (*narcissus*) a s Velikonocemi – na straně druhé (*daffodil*). Ukrajinské a německé názvy rostliny dostaly asociace jak mytologické, tak velikonoční respektive jarní tematiky současně. Žlutobarevný druh této květiny se běžnými ukrajinskými ani německými mluvčími zřejmě nevnímá jako samostatný botanický pojem. Získané výsledky přispívají k současným výzkumům, navazujícím na hypotézy lingvistického relativismu o vlivu jazyka na kategorizaci světa.

V asociačních polích názvů rostlin se nachází četná slova, jež se odkazují na mluvčím známé symbolické konotace. Tato skupina verbálních asociací je velmi výrazná z hlediska etnokulturních specifik tří jazyků. V symbolicky podmíněných asociacích se odráží dodatečné funkce přidělované společností rostlinám v důsledku rituálů a zvyků, díky znázornění rostlin v umění a jejich zmiňování v lidové tvorbě a idiomech. Výsledky obdržené v experimentu a představené v článku #5 (SPA) celkem souhlasí s metaforickými významy názvů rostlin v současné poezii psané v ukrajinštině, angličtině a němčině.

Během srovnávání se objevily četné podobnosti mezi rodilými mluvčími těchto třech evropských jazyků, co se týče vnímání symboliky názvů rostlin. Je to ovlivněno antickou mytologií a biblickými obrazy a citacemi společnými pro tři jazyky; slovansko-germánskými mýty a rituály, které se odráží v ustálených slovních spojeních a rčeních; obdobnými historickými a současnými tradicemi; světově známými uměleckými a literárními díly.

Každá skupina účastníků experimentů identifikovala i pro jejich kultury specifické rituální funkce rostlin. Například jedině Ukrajinci asociovali názvy topolu, vrby a chrpy s vlastenectvím. Tyto tři rostliny jsou často zmiňované v lidové tvorbě a umění jako metaforické obrazy oddanosti ukrajinské vlasti, obrazy osudu ukrajinského národa a krásy ukrajinské ženy. Svéráznými pro německy mluvící byly asociace spojující název

lípy s tematikou lásky, což pochází převážně z romantické symboliky tohoto stromu v německé lidové tvorbě. Asociace anglického názvu jablka, které souvisí s významem polichocení, nemají ve dvou ostatních jazycích obdoby. Jako motivace slouží starobylý anglo-americký zvyk darování jablka učitelů v první den školního roku, odrážející se ve slovním spojení *to polish the apple* „lichotit někomu“.

Verbální asociace se celkově ukázaly jako bohatý zdroj poznatků o národních zvycích a obřadech. Pozoruhodným je to, že obdržené asociace odhalily nejen aktuální tradice, ale i ty zaniklé. Toto slouží jako ilustrace myšlenky Nikolaje Tolstého o slovu jako o nejvytrvalejším aspektu rituálu (22:23). Rodilí mluvčí třech jazyků mají přehled o historických obřadech svých národů, i když se jich mohou nezúčastňovat. Tyto znalosti pramení nejen z kulturního prostředí, ale také z morfémové stavby a související etymologie názvů rostlin, z jejich použití ve frazeologických spojeních, básních, písních, umění atd. Například ukrajinský název *brčálu* – *барвінок* – vyvolal asociace na téma svatby, která odkazuje na lidový obřad pletení věnců pro ženicha a také na lidové písně a rčení o lásce a nevinnosti. V podvědomí německy mluvících je se svatebním obřadem spojen břečťan – *Efeu*. Odkazuje to částečně na současná svatební zdobení touto rostlinou jako symbolem věčnosti, částečně – na starý obřad věštění o budoucím manželství v německé kultuře. Americký kolorit Dne Díkůvzdání se projevil v asociacích na anglické názvy dýně, tuřínu, ředkvičky a kaštanu. Příslušné výsledky experimentu se probírají v článku #1 (SPA).

Asociační pole slova-stimulu se považuje v experimentu za svérázný model synchronické sémantiky slova (26: 129). Podle četnosti asociací se zjišťuje, jaké prvky slova jsou více nebo méně podstatnými pro rodilé mluvčí. Tříděním asociací na základě jejich spojení se slovy-stimuly se dá stanovit, ve kterých paradigmatických, syntagmatických, tématických, homonymických a jiných kontextech je toto slovo v řeči

běžně používané. Každý asociační experiment s četnou skupinou rodilých mluvčích poskytuje také možnost k zobecnění typů asociačních spojení, směrů, respektive strategií, které převládají v určitém jazyce.

V důsledku toho, asociační experiment už dávno překročil svou původní, psychoterapeutickou úlohu – vyměřování individuálního smyslu slova. Dnes se tato metoda používá, jak pro zjištění současného významu konkrétní lexémy, tak pro zkoumání strukturálních a sémantických svérázností jazyků. V těchto zákonitostech spojování slova-stimulu s jinými lexémy se skrývají i určité vlastnosti národního myšlení, jako například sklony k použití stálých výrazů, klišé nebo emocionálně zabarvených frází.

Článek #6 (SPA) je soustředěn na srovnání převládajících asociačních strategií mezi třemi skupinami účastníků experimentu. V jeho výsledcích se poukazuje na vysokou stereotypnost asociací (počet stejných verbálních reakcí na jedno slovo) amerických účastníků. Asociace Ukrajinců a Němců měly mnohem vyšší rozmanitost. Zatímco ukrajinské a německé reakce jsou nejčastěji spojené s jejich slovy-stimuly pomocí tématických kontextů, Američané uvádí převážně syntagmatické reakce, zvláště ustálené fráze a složená slova. Pro německé mluvčí jsou lexikální složeniny také důležitým zdrojem stejných asociací, i když v menší míře než pro Američany. Ukrajínští mluvčí se vyznačují větším množstvím a různorodostí asociací poukazujících na symbolické konotace názvů rostlin, na jejich literární, umělecké a obřadové reminiscence. Druhé místo, podle asociací vyvolaných přeneseným významem fitonym, obsadili Němci. Americké reakce odhalily značný vliv homonym, polysémantického složení slov a slov obdobného znění.

Řada jazykových a kulturních faktorů, které se ukázaly v našem asociačním experimentu, se probírají jako důkazy hypotézy jazykového relativismu v článku #4

(SPA). Získané verbální asociace obsahují ty, které nasvědčují rozdílnému vnímání stejných rostlin mluvčími třech jazyků z důvodu různé lexikální kategorizace příslušných pojmů v ukrajinštině, angličtině a němčině. Lingvistický relativismus se projevuje také tím, jak gramatický rod ukrajinských a německých názvů rostlin ovlivňuje jejich obrazy genderního rázu, které vznikají ve svědomí rodilých mluvčích.

Například ukrajinští mluvčí srovnávají názvy rostlin ženského rodu, jako *тополя* „topol“ a *груша* „hruška“, s ženami nebo s ženskými vlastnostmi. Názvy mužského rodu *виноград* „hroznové víno“, *орех* „ořech“ a *дуб* „dub“ dostaly asociace, které jmenovaly osoby mužského pohlaví nebo jejich rysy. Asociace podobného typu se objevily v německé skupině fitonym ženského rodu, například *Bohne* „fazole“ a *Birke* „bříza“. U příslušných anglických názvů rostlin nebyly zaregistrovány žádné asociace s genderně zabarvenou symbolikou, pravděpodobně kvůli tomu, že anglická podstatná jména nemají příznaky gramatického rodu.

Verbální asociace přispívají k jiným příkladům, nahromaděným v psycholingvistice během posledních tří desetiletí na podporu hypotézy jazykového relativismu. V tomto článku se klade důraz i na to, že ideje jazykového relativismu zůstávají pořád zajímavými a dokazatelnými ve škále experimentálních studií, zvláště ve studiích srovnávacích. Nehledě na různorodou kritiku vůči hypotéze Sapira-Whorfa až do jejího popření, docela opodstatněnými zůstávají její hlavní teze o tom, že: jazyk usměrňuje kognitivní činnost člověka do ustálených řečišť; jazyk upoutává pozornost jeho mluvčího k určitým aspektům reality; přítomnost názvu v jazyku napomáhá ve tvoření představy o referentu slova (20: 21).

Významnou disciplinou pro synchronické porovnání jazyků a kultur je etnografie komunikace. V 60. letech minulého století byla tato hraniční oblast vědy založena Dellem Hymesem, převážně za účelem bádání po komunikačních rozdílech mezi

mluvčími evropských jazyků na straně jedné a reprezentanty exotických kultur – na straně druhé (19). V současné době se metody a termíny etnografie komunikace používají v konfrontačních výzkumech, nehledě na původ jazyků a kultur. Pořád aktuální je tato disciplína pro evropské, zvláště spřízněné kultury. Pomocí metodologického aparátu etnografie komunikace se zjišťují vzory komunikačního chování („patterns of communication“), které jsou typické pro určité etnické nebo kulturní skupiny. Ve vzorech komunikace se skrývají vzory myšlení („patterns of thinking“) příslušného národa.

Vzory komunikace („patterns of communication“) jsou opakující se modely řečového chování, jež se vyskytují v obdobných každodenních situacích. V akademickém a populárním diskurzu jsou vzory komunikace také nazývány „jazykovou / lingvistickou zdvořilostí“ nebo „jazykovou etiketou“ (25). Tyto pravidelné modely řečové interakce jsou typické pro většinu mluvčích určitého jazyka a zahrnují, jak verbální, tak neverbální způsoby projevu, rovněž tak i prvky extralingvistického kontextu.

V článku #7 (SPA) se představují zkušenosti švédských lingvistů v oblasti tohoto směru bádání, zejména však pracovníků Katedry lingvistiky Goeteborgské univerzity, kde pobývala autorka článku na stáži v roce 2002. Vedle vyličení úspěchů švédských kolegů se analyzuje i potřeba rozvoje etnografie komunikace v současné ukrajinistice. Podtrhuje se i důležitost vědeckého zjištění a zobecnění běžných vzorů komunikace pro ukrajinské mluvčí a na to navazující bádání po vzorech národního myšlení. Považujeme to za jednu z prioritních úloh pro současné ukrajinisty v rámci obnovení a obohacení ukrajinského jazyka, a také při jeho zbavování se ruských vzorů komunikace, které se na Ukrajině ustálily v době vládnutí ruštiny jako úředního jazyka.

Zkušenosti švédských lingvistů jsou velmi přínosnými pro domácí jazykovědu z hlediska zvýraznění národních specifik. Obdobně jako Švédové hájí ukrajinština a

Ukrajinci, kteří v posledních desetiletích prosazují svou kulturní odlišnost od Rusů a post-sovětských národů jak na státní, tak i společenské úrovni, svá národní specifika. V případě Švédů jde o zvýraznění své kulturní identity na pozadí jiných skandinávských národů a také o zadržování masivního vlivu anglo-americké kultury na švédskou společnost.

Stanovení autentických vzorů komunikace pro Ukrajince je však složitější než pro Švédy. Na rozdíl od tohoto velkou měrou monoetnického národa, Ukrajinci se historicky dělí podle regionálního a jazykového principu. A proto zkoumání pro Ukrajince společných vzorů komunikace je nejlépe provádět v místech setkání reprezentantů různých oblastí této země a také tam, kde se vytváří standardy ukrajinské komunikace pod vlivem škol, státních úřadů a medií. Nejvhodnějším pro tyto účely je hlavní město Ukrajiny, Kyjev.

V roce 2003 jsme provedli rozsáhlý výzkum ukrajinských vzorů komunikace mezi obyvateli Kyjeva ve věku 18-30 let, ke kterým patřilo 100 osob ženského a 100 osob mužského pohlaví. Výzkum v roce 2008 měl obdobnou skupinu respondentů – rodilých mluvčích českého jazyka ve věku 18-35 let, 56 mužů a 56 žen žijících v Praze. První badání se zaměřilo na pro Ukrajince typické vzory komunikačního chování, druhé – na srovnání komunikačních vzorů Ukrajinců a Čechů. Výsledky prvního výzkumu jsou představeny v článcích #9; 10 (SPA). S druhým výzkumem se dá seznámit v publikaci #12 (SPA) a v článku #11 (SPA), který vyšel v elektronické podobě. Základem pro obě studie byla metodologie etnografie komunikace, zejména ústní a písemný průzkum rodilých mluvčích ukrajinštiny a češtiny. K výzkumným účelům přispěly i bezprostřední zkušenosti badatele jako účastníka různých komunikačních situací, a také introspekce badatele a účastníků průzkumu.



V článku #10 (SPA) jsou ukrajinské vzory komunikace představeny podle chronologického kritéria, totiž podle pořadí jejich výskytu v řečové situaci. Jiným kritériem řazení těchto vzorů je formálnost nebo neformálnost komunikační situace. Rozebírají se počáteční vzory, resp. typické formy pozdravu, oslovování a osobního představování Ukrajinců; mediální vzory se střídají zejména v řečové situaci („turntaking“) a zpětné vazbě mluvčích („feedback“); závěrečné vzory (pozdravy na uvítanou a na rozloučenou, a také poděkování). Analyzuje se i výběr vhodných témat pro společenský rozhovor, neverbální prvky komunikace a proxemika.

V závěrech tohoto výzkumu bylo zdůrazněno, že: v komunikaci Ukrajinců dominují vzory přenesené z ruštiny; individuální výběr ukrajinských nebo ruských vzorů komunikace je ovlivňován městským nebo vesnickým původem mluvčího; dopad na individuální výběr ukrajinského nebo ruského jazyka má také stupeň formality řečové situace; pro oslovování cizího člověka se používají většinou neosobní formy (např. «*Вибачте!*» „Promiňte!“) nebo ty, které poukazují na pohlaví osoby (např. «*Дівчино!*» „Slečno!“); Ukrajinci inklinují k dlouhým, sebeodhalujícím společenským konverzacím bez výrazných zábran proti jakémukoliv tématu; Ukrajinci se zpravidla nepředstavují hned na začátku neformálního rozhovoru; mluvčí nedodržují pravidelné střídání v rozhovoru, často se navzájem přerušují a poskytují si aktivní verbální i neverbální zpětnou vazbu; mají sklon k malé meziosobní distanci; preferují oční kontakt a povzbuzující gesta při konverzaci.

Článek #9 (SPA) je shrnutím hlavních výsledků výše zmíněného výzkumu s důrazem na poslední tendence v řečové interakci ukrajinské mládeže. Ve středu pozornosti stojí nynější stav a postupná proměna vzorů komunikace obyvatel Kyjeva v post-sovětské Ukrajině. Díky analýze představených tendencí se diskutuje o nutnosti

prosazování v současné ukrajinštině autentických a zároveň neoptimálnějších vzorů komunikace.

Závěry průzkumu mezi mladými Ukrajinci byly dále rozvinuty v analogickém srovnávacím badání mezi Ukrajinci a Čechy, který se popisuje v článku #12 (SPA). Stejně jako v prvním případě, se druhého badání zúčastnili obyvatelé hlavních měst obou zemí – skupina mluvčích, která může být považována za nejvíce reprezentativní z hlediska ovládnutí literárního standardu jazyka a neaktuálnějších vzorů komunikace. Tyto byly srovnávány mezi dvěma jazyky v návaznosti na je způsobující kulturní faktory. Především jde o projevy kulturních dimenzí universalismu (orientace kultury na pravidla) a partikularismu (orientace kultury na konkrétní lidi a situace) (23), a také individualismu (jednání na základě osobní vůle) a kolektivismu (jednání se zřetelem na společenskou skupinu) (9). Uvedené kulturní směry určují velkou měrou hodnoty obou společností, což se zvláště odráží v mezilidské komunikaci. Ve výsledcích srovnávacího výzkumu se poukazuje na patrné podobnosti mezi ukrajinskými a českými komunikačními vzory, které souvisí s těmito kulturními jevy. Vedle podobných rysů komunikace jsou k povšimnutí i četné rozdíly mezi Ukrajinci a Čechy, které skrývají mnohé kulturní a mentální zvláštnosti.

Srovnávací výzkum českých a ukrajinských vzorů komunikace byl prováděn také podle chronologického kritéria jejich výskytu v řečové situaci. V diskusi a závěrech výzkumu se však klade důraz na projevy kulturních dimenzí. Zejména se poukazuje na to, že: partikularistické tendence se projevují při přepínání Ukrajinců a Čechů mezi formálními a neformálními vzory oslovení, uvítání a rozloučení. Ve srovnání s Ukrajinci, Češi však používají širší paletu genderních a akademických titulů, zatímco Ukrajinci preferují na ruštině založený vzor „jméno a otčestvo“. V českém výzkumu se ukázala také vyvíjející se universalistická tendence vynechávání akademických titulů

v neformální komunikaci. V obou kulturách dominuje kolektivistický vzor „nevyskytování se“ na začátku rozhovoru s neznámým člověkem. Ukrajinci jsou však ochotnější představit se v neformální situaci, a také se obrátit na někoho na veřejnosti, jako v čekárně u lékaře. Ve srovnání s Ukrajinci jsou Češi více kolektivisticky zaměřeni na chránění společenské harmonie, což se ukazuje v častém používání omluv, komplimentů, poděkování a přání všeho nejlepšího. Ukrajinci jsou otevřenější v prezentování svých osobních mínění a v probírání různých témat, včetně intimních. Podstatným pro Čechy a Ukrajince je demonstrace zpětné vazby v rozhovoru jako kolektivistický projev pochopení a souhlasu. Češi se chovají nejen zdrženlivě ve vyjádření svých myšlenek, ale i v neverbálním ukazování svých vztahů a citů. Jejich průměrná proxemická distance je větší než u Ukrajinců, zároveň i síla znění jejich hlasů je obyčejně menší.

Článek #11 (SPA), který byl zveřejněn v elektronické podobě jako příspěvek k metodologické konferenci lektorů cizích jazyků, shrnuje v Praze a Kyjevě provedené průzkumy z pohledu jejich užitečnosti pro pedagogické účely, zvláště pro výuku ukrajinštiny a češtiny v rámci národních reálií. Porozumění mezi česky a ukrajinsky mluvícími je dnes v Česku aktuální společenskou otázkou z důvodů velkého počtu přistěhovalců z Ukrajiny do této země. Úspěšná komunikace mezi reprezentanty dvou národů záleží nejen na ovládnutí samotných jazyků, ale i na znalostech pravidel jazykové zdvořilosti, což se týče především Ukrajinců učících se češtinu.

Zkoumání lexikální ukrajinské sémantiky a vzorů komunikace Ukrajinců přispívá k celkovému vykonstruování obrazu světa tohoto národa. Je to samozřejmě odhalení pouze nějakých aspektů vnímání reality, ale i ty drobné poznatky sémantického a komunikačního rázu vypovídají o důležitých souvislostech mezi jazykem a kulturou. Zejména se to týče synchronických výzkumů zaměřených na jazykové znalosti a řečové

chování současných rodilých mluvčích. Skrz individuální významy slova nebo skrz individuální způsoby komunikace se ukazují pro celý národ společné zákonitosti používání jazyků. A kromě toho se dostávají na povrch určité aspekty národního světónázoru. Pro tyto výzkumné účely je velkou výhodou konfrontační přístup: srovnání s jinými jazyky zvýrazňuje etnokulturní osobitost obrazu světa.

V této rigorózní práci představené úvahy se zakládají na metodách synchronické a srovnávací povahy: na volném asociačním experimentu s třemi jazyky a na průzkumech i etnografických výzkumech věnovaných vzorům komunikace. Zpracování a analýza těchto dat poskytuje bohatý materiál pro sledování jazykových, řečových a také mentálních rysů Ukrajinců. K nim patří mimo jiné: nízká stereotypnost asociací a tudíž relativně slabý vliv ustálených konstrukcí na mluvčího jazyka, což souvisí s individualistickým myšlením; rozmanité znalosti symbolických a metaforických konotací slov, což se vztahuje k idiomatice jazyka a duchovnímu dědictví národa; závislost mentálních obrazů referentů slov na jejich morfologických a gramatických rysech, a také na jazykovém členění rodo-druhových pojmenování; ovlivnění komunikačního chování Ukrajinců kulturními dimenzemi individualismu a kolektivismu, partikularismu a universalismu, a také rusko-ukrajinským bilingvismem.

Věříme, že výše uvedené články a z nichž plynoucí závěry poslouží jako zdroj inspirace pro další lingvistické výzkumy jazykového obrazu světa Ukrajinců, především pro srovnání tohoto národa s jinými etniky – jak v teoretické, tak i praktické rovině, zejména v oblasti překladu, vyučování cizích jazyků, cestování a obchodu.

## BIBLIOGRAFIE K ÚVODU

ABELIN, Å. *Studies in Sound Symbolism*. Manuscript. Doctoral Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy. Goteborg: Göteborg University, 1999, 279 p.

APRESJAN, J. D. *Jazykovaja kartina mira i sistemnaja leksikografija*. Moskva: Jazyki slavjanskich kul'tur, 2006, 910 s. ISBN 5-9551-0135-7.

AŠYTOK, N. *Movna kartyna svitu u filosofov'ko-osvitňomu dyskursi*. [Text]: dysertacija dok. filol. nauk: 09.00.10. Kyjiv: Nacional'nyj ped. universytet im. M.P. Drahomanova, 2011, 410 s.

BEDNAŽ, M.A. *Pol's'ko-ukrajins'ka mižmovna omonimija* [Text]: dysertacija kand. filol. nauk: 10.02.17. Kyjiv: Kyjivs'kyj nacional'nyj linhvistyčnyj universytet, 2000, 188 s.

BONDARENKO, O.S. *Koncepty „čolovik“ i „žinka“ v ukrajins'kij ta anhlijs'kij movnych kartynach svitu* [Text]: dysertacija kand. filol. nauk: 10.02.17. Kirovohrad: Kirovohrads'kyj derž. ped. universytet im. Volodymyra Vynnyčenko, 2005, 195 s.

BUBLEJNYK, L.V. *Ukrajins'ko-rosijs'ki lexyčni vidpovidnyky. Semantiko-stylističnyj aspekt* [Text]: dysertacija dok. filol. nauk: 10.02.01; 10.02.02. Luc'k: Volyns'kyj derž. universytet im. Lesi Ukrajinky, 1998, 361 s.

DENYSOVA, S.P. *Kartyna svitu ta sumižni ponjatt'a v zistavnych doslidženňach. Problemy zistavnoji semantyky*, 2005, roč. 7, s. 9-15.

FABIAN, M.P. *Etyketna semantyka v lexyčnych systemach ukrajins'koji, anhlijs'koji ta uhors'koji mov* [Text]: dysertacija dok. filol. nauk: 10.02.15. Užhorod: Užhorods'kyj deržavnyj universytet, 1998, 378 s.

HOFSTEDE, G. *Cultures and organizations: software of the mind*. 2nd ed., revised and expanded. New York: McGraw-Hill, 2005, 434 s. ISBN 0-07-143959-5.

HOLUBOVŠKA, I.O. *Etnični osoblyvosti movnych kartyn svitu*. 2. vyd. Kyjiv: Logos, 2004, 284 s. ISBN 966-581-497-4.

KOČERHAN, M.P. Zistavne movoznavstvo v Ukrajinu: zdotuky i perspektyvy. *UCRAINICA II. Současná ukrajinstika. Problémy jazyka, literatury a kultury*. 1. část. Sborník článků. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2006, s. 15-22. ISBN 80-244-1316-7.

KOLŠANSKIJ, G.V. *Objektivnaja kartina mira v poznanii i jazyke*. Otv. red. A.M. Šachnarovič. 5. vydání. Moskva: Nauka, 2013, 120 s. ISBN 978-5-397-03381-7.

KRYVENKO, H.L. *Zoosemizmy v anhlijs'kij ta ukrajins'kij movach: semantyko-kohnityvnyj i funkcional'no-prahmatyčnyj aspekty* [Text]: dysertacija kand. filol. nauk: 10.02.17. Kyjiv: Kyjivs'kyj nacional'nyj linhvistyčnyj universytet, 2006, 230 s.

KŠANOVŠKYJ, O.Č. *Prykmetnyky z prostorovo-kil'kisnoju semantikoju v sučasnych ukrajins'kij ta pers'kij movach (zistavno-typolohičnyj analiz lexyčnych značeň)* [Text]: dysertacija kand. filol. nauk: 10.02.17. L'viv: L'vivs'kyj nacional'nyj universytet im. Ivana Franka, 2001, 213 s.

MANAKIN, V.N. *Sopostaviťel'naja leksikologija*. Kyjiv: Znanňa, 2004, 326 s. ISBN 966-8148-10-X

MARTYROSJAN, L.I. *Ukrajins'ko-rosijs'ka mižmovna omonimija v henetyčnomu i funkcional'no-semantyčnomu aspektach (dijeslivna lexyka)* [Text]: dysertacija kand. filol. nauk: 10.02.17. Kyjiv: Kyjivs'kyj nacional'nyj linhvistyčnyj universytet, 2001, 439 s.

MATERYNS'KA, O.V. *Semantyka najmenuvaň častyn tyla v anhlijs'kij, nimec'kij, ukrajins'kij ta rosijs'kij movach* [Text]: dysertacija kand. filol. nauk: 10.02.17. Donec'k: Donec'kyj nacional'nyj universytet, 2001, 202 s.

PODOLYAN, I.E. *Nacional'na specyfika semantyky fitonimiv v ukrajins'kij, anhlijs'kij ta nimec'kij movach* [Text]: dysertacija kand. filol. nauk: 10.02.17. Kyjiv: Kyjivs'kyj nacional'nyj linhvistyčnyj universytet, 2000, 330 s.

SAVILLE-TROIKE, M. *The ethnography of communication: an introduction*. 3rd ed. Malden: Blackwell Publishing, 2003, 325 s. ISBN 978-0-631-22842-4.

SCHLESINGER, I. The wax and wane of Whorfian views . In *The Influence of Language on Culture and Thought: Essays in Honor of Joshua A. Fishman's Sixty-fifth Birthday*. Ed. by R. L. Cooper, B. Spolsky. Berlin, etc.: Mouton de Gruyter, 1991, s. 7-44. ISBN 3-11-012806-3.

TERECHOVA, D.I. *Psycholinhvistyčni osoblyvosti sprjnjattja tematyky somatyčnoji lexyky v ukrajins'kij ta rosijs'kij movach* [Text]: dysertacija kand. filol. nauk: 10.02.15. Kyjiv: Kyjivs'kyj derž. linhvistyčnyj universytet, 1997, 468 s.

TOLSTOJ, N.I. *Jazyk i narodnaja kul'tura: Očerki po slavjanskoj mifologii i psiholingvistike*, 2. vyd. Moskva: Indrik, 1995, 512 s. ISBN 5-85759-025-6.

TROMPENAARS, F., HAMPDEN-TURNER. C. *Riding the waves of culture: understanding diversity in global business*. 3rd ed. London: Nicholas Brealey, 2012, 389 s. ISBN 978-1-90483-838-8.

TYŠČENKO, O.V. *Obrjadova semantyka u slov'jans'komu movnomu prostori*. Kyjiv: Kyjivs'kyj nacional'nyj linhvistyčnyj universytet, 2000, 236 s.

WATTS, R. J. *Politeness*. 1st published. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 304 s. ISBN 0-521-79406-4.

ZALEVSKAJA, A.A. *Mežjazykovyje sopostavl'jenja v psiholingvistike: Učeb. posobije*. Kalinin: Kalininskij gos. univer., 1979, 84 s.

## SEZNAM PUBLIKACÍ AUTORA / SPA /

### (CHRONOLOGICKY)

1. PODOLYAN, I. Vidobraženn' a ukrajinských, nimec'kych i amerykans'kych zvyčajiv i obrjadiv u verbal'nych asociacijach fitonimiv. *Movoznavstvo*, 1999, č. 6, s. 60-67. ISSN 0027-2833.

Відображення українських, німецьких і американських звичаїв і обрядів у вербальних асоціаціях фітонімів // *Мовознавство*. – К. – 1999. – № 6. – С. 60 – 67.

2. PODOLYAN, I. Fonovi značenňja ukrajins'kych, anhlijs'kych i nimec'kych fitonimiv u verbal'nych asociacijach // *Naukovyj zbirnyk kafedry JUNESKO KDLU. Serija „Filolohija“*, 2000, roč. 2, s. 31-37. ISBN 966-638-018-8.

Фонові значення українських, англійських і німецьких фітонімів у вербальних асоціаціях // *Науковий збірник кафедри ЮНЕСКО КДЛУ. Серія “Філологія”*. Випуск 2. – Київ: КДЛУ. – 2000. – С. 31 – 37.

3. PODOLYAN, I. Zumovlenist' idioetničnych ujavleň pro roslyny osoblyvost'amy jich rodo-vydovych najmenuvaň (na materiali ukrajins'kych, anhlijs'kych i nimec'kych fitonimiv). *Problemy semantyky slova, rečenňja ta textu: Zb. nauk. st.*, 2000, č.3, s. 212-216. ISBN-966-7443-84-1.

Зумовленість ідіоетнічних уявлень про рослини особливостями їх родо-видових найменувань (на матеріалі українських, англійських і німецьких фітонімів) // *Проблеми семантики слова, речення та тексту: Зб. наук. ст.* – К.: КДЛУ. – 2000. – №3. – С. 212 – 216.

4. PODOLYAN, I. Ideja linhvalnoji vidnosnosti v sučasnomu naukovomu kontexti // *Visnyk Kyjivs'koho linhvistyčnoho universytetu*, 2001, svazek 4, č. 2, s. 85-89.



Ідея лінгвальної відносності в сучасному науковому контексті // Вісник Київського лінгвістичного університету. – 2001. – Т.4, № 2. – С. 85 – 89. – (Філологія)

5. PODOLYAN, I. Poetyčna symbolika ukrajins'kych, anhlijs'kych i nimec'kych nazv roslyn. *Problemy zistavnoji semantyky*, 2001, roč. 5, s. 130-134. ISBN 966-638-046-3.

Поетична символіка українських, англійських і німецьких назв рослин // Проблеми зіставної семантики. Випуск 5 / Відп. ред. Кочерган М.П. – К.: КДЛУ. – 2001. – С. 130 – 134.

6. PODOLYAN, I. Idioetnični osoblyvosti asociatyvnoji povedinky ukrajinciv, amerykanciv i nimciv. *Mova i kultura*, 2002, roč. 4, svazek III, část 2, s. 59-64. ISBN 966-7825-44-2

Ідіетнічні особливості асоціативної поведінки українців, американців і німців // Мова і культура. – Випуск 4. Том III. Частина друга. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2002. – С. 59 – 64

7. PODOLYAN, I. Etnohrafija spilkuvanŋja: z dosvidu švedsk'kych movoznavciv. *Slovy'jans'kyj visnyk: Zbirnyk naukovych prac'. Serija „Filolohični nauky“*, 2003, roč. 3, s. 57-61.

Етнографія спілкування: з досвіду шведських мовознавців // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Серія “Філологічні науки” Рівненського інститута слов'янознавства. Випуск 3. – Рівне: РІСКУ, 2003. – С. 57 – 61.

8. PODOLYAN, I. Zvukosymbolična ta morfemna vmotyvovanist' vil'nych asociacij. *Problemy zistavnoji semantyky. Zbirnyk naukovych statej*, 2003, roč. 6, s. 103-108. ISBN 966-638-128-1.

Звукосимволічна та морфемна вмотивованість вільних асоціацій // Проблеми зіставної семантики. Збірник наукових статей. Випуск 6 / Відп. ред. Кочерган М.П. – К.: КНЛУ. – 2003. – С. 103 – 108.

9. PODOLYAN, I. Stereotypy komunikatyvnoji povedinky molodi Kyjeva: etnolinhvistyčnyj aspekt. *Movni i konceptual'ni kartyny svitu. Zbirnyk naukovych prac'*, 2004. roč. 11, svazek 2, s. 89-94. ISBN 966-7825-80-9.

Стереотипи комунікативної поведінки молоді Києва: етнолінгвістичний аспект // Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. – Випуск 11. Книга 2. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 89 – 94.

10. PODOLYAN, I. How do Ukrainians communicate? (Observations Based upon Youth Population of Kyiv). [Online] *Journal of Intercultural Communication*, 2005, Issue 9. ISSN 1404-1634. <http://www.immi.se/intercultural/nr9/podolyan.htm>

11. PODOLYAN, I., NÝVLTOVÁ, D. Češi a Ukrajinci: podoby a rozdíly jazykové etikety, *Výuka cizích jazyků - integrace a testování*, Poděbrady 23. - 24. 6. 2009, Ústav jazykové a odborné přípravy Univerzity Karlovy (CD). ISBN: 978-80-87238-02-8.

12. PODOLYAN, I., NÝVLTOVÁ, D. Czech and Ukrainian Communication Patterns: a Contrastive Ethno-Linguistic Research, *Zeitschrift für Slawistik*, 2012, roč. 57, č. 3, s. 313-329. ISSN ist 0044-3506.

**ВІДОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ, НІМЕЦЬКИХ ТА  
АМЕРИКАНСЬКИХ ЗВИЧАЇВ І ОБРЯДІВ У ВЕРБАЛЬНИХ  
АСОЦІАЦІЯХ ФІТОНІМІВ**

Етнолінгвістика постала як наука завдяки усвідомленню того, що мова є головною семіотичною системою культури. На цьому наголошували видатні лінгвісти минулого, які вивчали мовні знаки і явища на предмет їх етнокультурного змісту: Й. Гердер, В. фон Гумбольдт, О.О. Потебня, Ф. Боас, Е. Сепір тощо. Праці цих учених утвердили думку про те, що структурні елементи мови, насамперед слова, відбивають фрагменти національних світоглядів, тобто є їх історичними символами подібно до народних звичаїв, обрядів і ритуалів. Необхідність вивчати мову в симбіозі з іншими знаковими системами культури, такими як народні традиції, фольклорні та мистецькі твори, підкреслював Ф. де Соссюр<sup>1</sup>. На роль слова як носія народознавчої інформації вказував О.О. Потебня: у «згорнутій» формі слово містить сюжет давнього міфу або обряду<sup>2</sup>. Як представник гумбольдтіанського напряму він звертав увагу передусім на внутрішню форму слова, яка є відображенням давнього народного уявлення про навколишній світ. Послідовники Соссюра і Потебні, сучасні етнолінгвісти, продовжують вивчати етимологію слова з метою реконструкції давніх форм національного світогляду, однак не обмежуються тільки цим лексичним аспектом. Об'єктом етнолінгвістичних студій є діяхронічна семантика слова, діалектизми, історизми, архаїзми та неологізми, власномовна і запозичена лексика,

---

<sup>1</sup> Соссюр Ф. Курс общей лингвистики // Соссюр Ф. Труды по языкознанию. — М., 1977. — С. 54.

<sup>2</sup> Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий // Потебня А.А. Слово и миф. - М., 1989. - С. 379-444.

фразеологізми тощо. Досліджуючи значення й походження слів та фразеологізмів, учені «розгортають» культурні реалії давнини і сучасності. Наприклад, таке українське словосполучення, як *Вербна неділя* в етнолінгвістичному аспекті становить не лише назву передпасхального свята, а й відбиток язичницьких вірувань українців про сакральні властивості вербового гілля, шмагання яким приносить здоров'я і плідність<sup>3</sup>. Цей індоєвропейський звичай простежується і в етимології німецького діалектизму *Palmkätzchen*, буквально «пальмові котики»<sup>4</sup>. Ця назва вживається у деяких діалектах на позначення вербових котиків, які освячують у німецьких християнських церквах за тиждень до Великодня. З християнізацією Німеччини вербове гілля було офіційно замінено пальмовим, відповідно до описаного в Біблії в'їзду Христа до Єрусалима (Євангеліє від Св.Івана 12:13). На базі біблійної події виникла німецька назва свята *Palmsonntag* «Пальмова неділя», з якою споріднена англійська назва *Palm Sunday* у тому ж значенні. Однак у багатьох місцевостях Німеччини дохристиянська традиція освячення вербового віття виявилася стійкою до церковних нововведень, унаслідок чого утворилася «компромісна» назва *Palmkätzchen* – відбиток ранньої і пізньої картин світу. Наявність цього діалектизму в сучасній німецькій мові є свідченням того, що слово здатне зберігати пам'ять про давноминулу культурну реалію. Класик етнолінгвістики М.І. Толстой вказує на те, що вербальний аспект народного обряду є найвитривалішим у часі порівняно з двома іншими його аспектами – реальним (обрядові предмети) та акціональним (дії)<sup>5</sup>.

Пересічний носій мови навряд чи усвідомлює той факт, що своєю етнокультурною обізнаністю він завдячує великою мірою словам, а саме їх

---

<sup>3</sup> Словник символів / Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Потапенко Г.І. та ін.; за заг. ред. О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка. - К., 1997. - I 56 с.; Українські символи / Дмитренко М., Іванікова Л., Лозко Г. та ін.; за ред. М.К. Дмитренка. - К., 1994. - 140 с.

<sup>4</sup> *Handbuch des Aberglaubens* : In 3 Bd / Hrsg. von Ulrike Müller-Kaspar. - Wien, 1996.

<sup>5</sup> Толстой Н.И. Язык и народная культура : Очерки по слав, мифологии и психолінгвістике. - 2-е изд., испр. - М., 1995. - С. 23.

етимології та семантиці, які мимовільно повідомляють носієві мови про історичні уявлення народу. Етнографічна інформація засвоюється його свідомістю і через стійкі словосполучення, зокрема ідіоматичні, а також через різноманітні лексико-семантичні угруповання, або мікрополя<sup>6</sup>. Усі можливі мовно-системні зв'язки слова, типу парадигматичних (синонімів, гіперонімів, гіпонімів, антонімів та ін.), синтагматичних (усталених і неусталених) і тематичних, представлені у мисленні індивіда як вербальні асоціації. Їх експериментальне вивчення у психолінгвістиці ведеться майже століття. За цей час було отримано багато свідчень на користь того, що вербальні асоціації є надійним вимірювачем індивідуального значення слова. Особливо це стосується вільних асоціацій, тобто слів, що першими спадають на думку у зв'язку з прочитаним або почутим словом-стимулом. Вільні асоціації виникають під впливом різних аспектів слова: його етимології, морфології, фонетичної будови, граматичної форми і семантичних зв'язків. Усі ці ознаки лексеми пов'язані певним чином з національною культурою, до якої належить учасник експерименту, адже лексико-семантичні зв'язки відбивають відношення між предметами об'єктивного світу. Для етнолінгвіста найбільший інтерес становлять ті асоціації, що мають виразне національно-культурне забарвлення, тобто імплікують уживання слова в контекстах обрядів, звичаїв, ритуалів, фольклорних творів і фразеологізмів. Результатами багатьох асоціативних експериментів було доведено, що спонтанно наведені на стимули слова розкривають фрагменти як синхронічної, так і діахронічної картин світу народу. Для ономасіологічних узагальнень асоціації окремих носіїв мови звичайно об'єднуються і впорядковуються у вигляді асоціативного поля слова<sup>7</sup>.

---

<sup>6</sup> Там же. - С. 23.

<sup>7</sup> Бутенко Н.П. Словник асоціативних норм української мови. - Львів, 1979. - 120 с.

Як відомо, етнокультурні реалії, що відбиваються в асоціаціях, найкраще вивчати у зіставному аспекті. Цей підхід було застосовано до вивчення «фонових», тобто національно-культурних, ознак українських, німецьких та англійських фітонімів. Носіям трьох мов, по 100 в кожній групі (вік 20-30 рр.), було пред'явлено списки назв рослин, що корелювали за наявністю спільних референтів, наприклад: укр. *мак* / нім. *Mohn* / англ. *poppy*; укр. *береза* / нім. *Birke* / англ. *birch*.

Англійські фітоніми вивчалися на предмет їх асоціацій у мовленні американців. У ході зіставлення асоціативних полів фітонімів-корелятивів було виявлено багато семантичних розбіжностей між ними — як денотативних, так і конотативних, зумовлених специфікою усталених мовних оточень фітонімів, їхньою будовою і походженням, а також відмінними побутовими і символічними функціями рослин в українській, німецькій та американській культурах. Переважна більшість фітонімів трьох мов, як засвідчили асоціати, містить у складі фонових семантичних ознак ті, що відносяться до національних звичаїв, обрядів і свят. Деякі з них функціонують у суспільному житті трьох народів ще й досі. Частина обрядів і ритуалів, з якими пов'язані фітоніми, вже не існують у своїй акціональній і предметній формах, однак зберігаються у назвах обрядів і ритуальних предметів, у фразеологізмах, фольклорних творах тощо. Мова є важливим джерелом етнографічної інформації для сучасних українців, німців та американців, які у своїй переважній більшості є жителями урбанізованих суспільств, де народна обрядовість представлена дуже вузько, наприклад та, що пов'язана з об'єктами природи, зокрема рослинами. Це стосується насамперед мультинаціонального американського суспільства, в якому традиції народів, з яких походять

---

переселенці, відіграють другорядну роль щодо космополітичної за своїм змістом масової культури. Власне американські звичаї та обряди – це тонкий культурний шар, який сформувався порівняно недавно з елементів англосаксонської та інших культур.

Наслідки асоціативного експерименту засвідчили, що уявлення американців і німців про рослини як символи народних обрядів поступаються за своєю різноманітністю уявленням українців. Останні навели найбільше асоціатів, зумовлених ритуальним застосуванням рослин. Це свідчить про те, що народна духовна спадщина, яка протягом століть допомагала українцям зберігати свою національну ідентичність, продовжує і сьогодні активно впливати на їхню свідомість. Рослини є складовими частинами їхніх народних звичаїв і обрядів. Назви рослин зустрічаються в численних українських фразеологізмах і фольклорних творах. Українці асоціюють фітоніми з родинними і державними урочистостями, релігійними і світськими святами, з давніми й актуальними сьогодні обрядами. Американці та німці також уявляють рослини атрибутами традиційних і календарних подій, серед яких є і спільні для трьох народів, і національно-специфічні. Інтернаціональним ритуалом є, наприклад, дарування квітів на знак пошани і привітання, для підкреслення урочистості або для виявлення романтичних почуттів. На це призначення квіткових рослин вказують асоціати їх назв у всіх трьох мовах, як, наприклад: укр. *гвоздика* < *свято* (9 реакцій), *подарунок* (3); англ. *carnation* «гвоздика» < *gift* «подарунок» (1), *greeting* «вітання» (1), *date* «побачення» (1); нім. *Orchidee* «орхідея» < *besonderes Geschenk* «особливий подарунок»; нім. *Rose* «троянда» < *aussergewöhnlicher Anlass* «надзвичайна подія» (1). За отриманими в експерименті асоціатами, найпопулярнішими в усіх трьох культурах святковими квітами є троянда, тюльпан,

гвоздика й орхідея. Українці асоціюють з урочистостями також айстри, конвалії, маргаритки і первоцвіт.

Спектр традицій, пов'язаних з рослинами, охоплює важливі події в житті кожної людини. Цосії трьох мов асоціюють назви квітів з днем народження / англ. birthday / нім. Geburtstag, зокрема фітоніми-кореляти *гвоздика* / англ. carnation / нім. Nelke. Українські і німецькі учасники асоціюють з днем народження *троянду* і *конвалію*, німці – Aster «айстру», Glockenblume «дзвіночок» і Orchidee «орхідею», українці – *півонію*. Серед урочистих подій, які мають рослинну атрибутику, – церемонія весілля. Українці пов'язують з весіллям *барвінок*, *маргаритку*, *орхідею*, *бузок* і *гарбуз*. Для німців весільними символами є Efeu «плющ», Flieder «бузок», Maiglöckchen «конвалія» і Petersilie «петрушка». Американці асоціюють з вінчальною церемонією фітоніми lily «лілія», rose «троянда» і carnation «гвоздика». Такі квіти, як маргаритку, бузок, троянду, лілію, конвалію і орхідею, можна зустріти на весіллях багатьох народів світу. Біле забарвлення цих квітів символізує святість шлюбу і незайманість нареченої. На це вказують, зокрема, українські, німецькі й американські фразеологізми та фольклорні твори. Наприклад, у трьох мовах наявні фразеологізми-кореляти, що передають символіку чистоти і святості лілії: укр. *біла, чиста як лілія (лілея)* / англ. as white (pure) as a lily / нім. so weiss (keusch) wie eine Lilie. У християнських апокрифах трьох народів лілія вважається квіткою Божої Матері<sup>8</sup>. У легендах германських народів образ Діви Марії пов'язаний також з конвалією – улюбленою квіткою католицького культу. На це вказує, зокрема, англійська діалектна назва конвалії our Lady's tears буквально «сльози нашої Панни»<sup>9</sup>. До вінчальних символів традиційно належить біла

---

<sup>8</sup> Українські символи; Handbuch des Aberglaubens; The Language of Flowers / Ed. by Sh. Pickles. - New York, 1990. – 109 p.

<sup>9</sup> The Language of Flowers.



троянда, з нерозкритим бутонем якої (rosebud) в англійській мові порівнюється незаймана дівчина.

Серед фітонімів, які викликали в учасників експерименту асоціації з весіллям, є ті, що мають виразні національні конотації. Кілька українських реципієнтів, наприклад, назвали асоціати *весілля* (4), *вінок* (5), *дівчина* (2), *обряд* (1) на фітонім-стимул *барвінок*. Цей ряд асоціатів свідчить про обізнаність реципієнтів з так званими барвінковими обрядами — передвесільною церемонією, коли наречена з дружками плете вінки з барвінку для себе і свого нареченого. Барвінковий вінок символізує дівочу честь, шанувати яку вчить давня українська приказка *щоб барвінчик свій не потоптала*<sup>10</sup>. Нев'янучий барвінок служить на українському весіллі запорукою вічного кохання. Подібну роль відіграє на урочистому укладенні шлюбу в сучасній Німеччині вічнозелений плющ, назва якого Efeu отримала в експерименті асоціат Hochzeit «весілля» (10). У давні часи німецькі дівчата ворожили на листі плюща в ніч на Св. Матвія. В уявленнях українських реципієнтів з весільними обрядами пов'язаний також фітонім *мак*, який отримав асоціат *рушник* (2). Як і вишитий рушник, червоний цвіт маку є обов'язковою прикрасою молодих та їхніх дружок. Давнім українським символом невдалого сватання є гарбуз. Сучасні українські дівчата навряд чи дотримуються звичаю піднесення гарбуза, однак пам'ять про нього в нашій культурі не стирається завдяки фразеологізмам типу *піднести / дати / вручити гарбуза*. Ці стійкі вирази були отримані як асоціати на фітонім *гарбуз* в експерименті. Також було зафіксовано асоціати *сватання* (6), *відмова* (6), *весілля* (5), *наречена* (1), *обряд* (1), *образ* (1), *розрив* (1), *насміхання* (1). Під впливом фразеологізму було наведено німецький асоціат Hochzeit «весілля» (1) на фітонім Petersilie «петрушка». Слово-

---

<sup>10</sup> Українські символи.

композит *Petersilienhochzeit* «петрушчине весілля» є залишком давньої німецької традиції дарування петрушки на дванадцять з половиною років шлюбу<sup>11</sup>.

У колі родинно-супільних традицій особіне місце посідають ті, що пов'язані з отриманням освіти. Як і будь-які інші свята, шкільні та університетські урочистості супроводжуються рослинною символікою, яка визначається здебільшого порою року. Наприклад, початок навчання в українських та американських школах звичайно припадає на осінь, коли цвітуть айстри: укр. *айстра* / англ. *aster* < укр. *школа* (1), *День знань* (1); англ. *elementary school* «початкова школа» (1). Шкільний рік в українських і німецьких школах завершується пізньою весною, що спричиняється до асоціатів таких фітонімів: укр. *бузок* < *школа* (1), *півонія* < *екзамени* (1), *останній дзвоник* (1); нім. *Maiglöckchen* «конвалія» < *erste Klasse* «перший клас» (1). В американських школах ще донедавна існувала традиція дарувати вчителям у перший день навчального року яблука, що зумовило асоціат *teacher* «учитель» (2) на англійський фітонім *apple* «яблуко». Про цю застарілу традицію нагадує американцям фразеологізм *to polish the apple* буквально «натирати до блиску яблуко», тобто «підлещуватися»<sup>12</sup>. З вищими навчальними закладами американські реципієнти асоціюють фітонім *ivy* «плющ»: *college* «коледж» (1), *Harvard* «Гарвард» (1), *schools* «школи, університети» (1). Причиною таких уявлень про плющ є вираз *Ivy League* «Ліга плюща», який є неофіційною назвою найпрестижніших американських університетів, переносно цей вираз означає високу освіченість<sup>13</sup>. Високий статус Гарварда, Колумбійського, Йельського та інших університетів полягає у

---

<sup>11</sup> *Kircher N. Familienfeste von A-Z: das praktische Lexikon für das ganze Jahr / Nora und Bertram Kircher. - 1 Aufl. - Freiburg im Breisgau, 1992. - 223 s.*

<sup>12</sup> *NTC's thematic dictionary of American idioms / R. A. Spears. - Lincolnwood, 1998. - 419 p.*

<sup>13</sup> *Ibid.*

класичності їх навчання, яке підкреслює старовинна архітектура цих закладів, вкриті плющем стіни їхніх будівель.

Рослини приносять естетичну насолоду, стимулюють радісний настрій, а в час скорботних подій створюють атмосферу урочистої піднесеності. Як засвідчують асоціати, провідну роль у жалобних ритуалах трьох народів відіграють вічнозелені рослини – символи безсмертя і пам'яті про померлих. У Німеччині та в Україні однією з найпоширеніших могильних рослин є *барвінок* / нім. Immergrün < укр. *кладовище* (3), *цвинтар* (2); нім. Friedhof «кладовище» (1), Grab «могила» (1). Поминальна символіка барвінку покладена в основу його діалектної німецької назви Todesblume «квітка смерті»<sup>14</sup> та української розмовної назви *могильник*<sup>15</sup>. Символом безсмертя у двох народів є також вічнозелена сосна, про що свідчать асоціати фітонімів *сосна* / нім. Pinie < укр. *кладовище* (1), нім. Friedhof «кладовище» (1). В американській групі зустрівся асоціат incense «ладан» (1), наведений на фітонім fir-tree «ялина». Німецькі кладовища прикрашає також вічнозелений плющ: Efeu < Friedhof «кладовище» (3), Friedhofsmauer «стіна кладовища» (1), Grabmal «могила» (1). У Німеччині й Америці загальновідомим атрибутом поховання є лілія, на що вказують асоціати фітонімів нім. Lilie / англ. lily < нім. sterben «помирати» (1), Friedhof «кладовище» (1), Grabmal «могила» (1); англ. funeral «похорон» (3). Символіка лілії походить з давньогерманських легенд про цю квітку, яка виростає на могилі як знак відпущення гріхів небіжчика або його повідомлення живим<sup>16</sup>. Жалобною символікою позначений також німецький фітонім Weide «верба» < Trauer «сум, жалоба» (29), Beerdigung «похорон» (1). Це дерево не має безпосереднього відношення до поховальної церемонії. Своїм символічним значенням німецький фітонім Weide завдячує назві його

---

<sup>14</sup> Handbuch des Aberglaubens.

<sup>15</sup> Українські символи.

<sup>16</sup> *Золотницький М.Ф.* Квіти в легендах та переказах / Пер. з рос. П.Ф. Кравчука. - К., 1992. - С. 69.

найпоширенішого виду Trauerweide «плакуча верба», буквально «верба жалоби». З вербою пов'язані і німецькі легенди про самогубство на цьому дереві Іуди<sup>17</sup>.

Українські реципієнти асоціюють з похованням фітонім *дуб* < *могила* (1), *хрест* (1). Звичай робити дубові хрести і домовини походить з тотемного поклоніння давніх українців цьому дереву як святилищу богів<sup>18</sup>.

Крім ритуальних родинних подій назви рослин асоціюються з релігійними і секулярними: святами. Завдяки спільним слов'яно-германським і християнським витокам, а також культурному взаємообміну, українці, німці й американці мають чимало спільних традицій. Одностайністю позначені уявлення представників трьох культур про святкову символіку сосни та ялини. У німецькій та американській групах домінує різдвяна тематика, в українській групі – новорічна, напр.: укр. *ялина* < *Новий рік* (54), *новорічні свята* (1); нім. Tannenbaum «ялина» < Weihnachten «Різдво» (82), Heiligabend «Свят-вечір» (1); англ. pine-tree «сосна» < Christmas «Різдво» (17). З різдвяними святами німці асоціюють також фітонім Nuss «горіх» < Vorweihnachtsstimmung «передріздвяний настрій» (1), Adventszeit «передріздвяний піст» (1), Nikolaus «Св. Миколай» (1), Weihnachten «Різдво» (1). Горіхи – традиційний різдвяний подарунок у Німеччині, в минулому ними обмінювалися в зимові свята закохані. Ще й сьогодні горіхи використовуються для ворожіння на події майбутнього року в різдвяній грі Nusschniffchen<sup>19</sup>. Український фітонім *горіх* асоціюється з відомою різдвяною стравою: *кутя* (1). Типово німецьким атрибутом різдвяної ялинки є Weihnachtsapfel «різдвяне яблуко», за допомогою якого передбачають майбутнє<sup>20</sup>. Відгомонам цієї традиції є асоціат Weihnachten «Різдво» (1) на німецький фітонім Apfel «яблуко». Німці асоціюють з

---

<sup>17</sup> Handbuch des Aberglaubens.

<sup>18</sup> Словник символів.

<sup>19</sup> Kircher N. Op.cit.

<sup>20</sup> Handbuch des Aberglaubens.

Різдвом також назву гвоздики – морозостійкої квітки, доступної у зимовому продажі. В американській групі зустрівся асоціат Christmas «Різдво» (1) на фітонім chestnut «каштан»: смажені плоди є популярною різдвяною стравою в Америці.

У Німеччині й Америці існують набагато ширші уявлення про різдвяну атрибутику, ніж в Україні. Це спричинене тим, що християнські культові традиції українців перебувають сьогодні у стані відродження, у той час як в Америці та Західній Німеччині релігійна обрядовість завжди була органічною частиною суспільного життя. На відміну від американців і німців, українці асоціюють з Великодніми святами всього один фітонім (*верба*). В американській групі було зафіксовано 7 різних фітонімів з пасхальними конотаціями, у німецькій групі – п'ять. Найтиповішою пасхальною квіткою у двох національних культурах є нарцис: нім. Narzisse «нарцис» < Ostern «Пасха» (24); англ. narcissus «нарцис» < Easter «Пасха» (1), daffodil «блідо-жовтий нарцис» < Easter «Пасха» (4). З Пасхою квітка асоціюється німцями й американцями не тільки завдяки її ритуальній функції, а й унаслідок впливу розмовних назв нарциса на свідомість носіїв обох мов: нім. Osterglocke буквально «пасхальний дзвоник» і амер. Easter lily буквально «пасхальна лілія». Традиційне культове призначення під час Пасхи мають у німецьких та американських церквах конвалія та лілія. Як квіти білого забарвлення, вони найкраще гармоніюють з атмосферою релігійної врочистості. У ролі культового атрибута використовується також орхідея, назва якої в американській групі отримала асоціат Easter «Пасха» (1). З Пасхою орхідею пов'язує християнський апокриф про те, як ця квітка виросла біля підніжжя розп'яття<sup>21</sup>. До числа німецьких фітонімів, що асоціюються з Ostern «Пасхою», а також Pfingsten «Трійцею», належить Birke «береза». Уквітчана береза – Maigrün, буквально «зелене дерево», є окрасою німецьких містечок, парків і приватних садів

---

<sup>21</sup> The Language of Flowers.

під час Пасхи і Трійці. Християнський культ цього дерева є історичним продовженням язичницького ритуалу зустрічі весни, складовою частиною якого було виготовлення березових Lebensrute «різок життя», якими били людей і худобу з віншуванням здоров'я і плідності<sup>22</sup>. Подібний весняний обряд існує здавна в українців, які бажають один одному здоров'я вербовим гіллям за тиждень перед Великоднем. Свято Вербної неділі відзначається сьогодні масово в Україні, актуальність його засвідчують асоціати на фітонім *верба* < *Вербна неділя* (1), *свято* (1), *синці* (1). Давні німецькі вірування, пов'язані з вербою, мають протилежне значення порівняно з українськими: верба вважається символом неродючості і биття її гіллям забороняється<sup>23</sup>. Однак як і в Україні, вербове віття освячується перед Великоднем у німецьких церквах. За народними повір'ями, пасхальне віття верби зберігає від ударів блискавки і грому, на що вказують асоціати: нім. Weide «верба» < Blitz «блискавка» (1), Schläge «удари» (1). Офіційним символом передпасхального тижня в Німеччині і США вважається пальма, про що свідчать асоціати її назв: нім. Palmwedelfest «Вербна неділя»; амер. Sunday «неділя» (3), Easter «Пасха» (2).

Різдво і Великдень – головні віхи християнського календарного року, які в Україні, Німеччині та США мають статус державних свят і відзначаються широким загалом громадян, незалежно від їх ідеологічних переконань. Унаслідок цього християнські свята втрачають свій релігійний зміст, а нерідко і культову обрядовість. Серед таких секуляризованих свят День Св. Валентина (St. Valentine's Day), який дуже популярний у США. Назва цього свята була наведена

---

<sup>22</sup> Handbuch des Aberglaubens.

<sup>23</sup> Ibid.

американськими учасниками експерименту на фітоніми carnation «гвоздика» і rose «троянда». День Св. Валентина відомий у всьому світі як свято закоханих.

Інтернаціональним є також свято Хеллоуїн (Halloween), назва якого є скороченням від первісно ірландського християнського дійства All Hallows' Day «Переддень Свята всіх святих». Протягом століть це свято зазнавало секуляризації, і сьогодні воно відзначається у формі карнавального обряду, який імітує потойбічні сили.

Рослинним символом свята є маска з випорожненого гарбуза Jack-o'lantern «Джек-ліхтар», яка символізує душу легендарного ірландського селянина, приреченого за свою скупість на вічне мандрування з ліхтарем у пошуках посмертного притулку<sup>24</sup>.

В асоціативній семантиці англійського фітоніма pumpkin «гарбуз» його символічна конотація, пов'язана з Хеллоуїном, виявилася домінантною, про що свідчать асоціати Halloween (22), Jack-o'lantern (5). Святкування Хеллоуїна є дуже популярним і за межами США. Близько 40 % німецьких реципієнтів асоціюють зі словом Halloween фітонім Kürbis «гарбуз». З обрядом Хеллоуїна пов'язано багато забобонів і пересторог. Містичний характер має і українське свято Івана Купала, яке подібно до Хеллоуїна поєднує в собі риси язичництва і християнства. На відміну від інших заборонених у радянський час обрядів, свято Івана Купали ніколи офіційно не вилучалося з народного календаря. Символ цього свята – легендарний цвіт папороті – справляє значний вплив на асоціювання назви цієї рослини: *Івана Купала* (13), *свято Івана Купала* (6), *ніч на Івана Купала* (2) тощо.

Повір'я про надприродні властивості папороті існують у багатьох слов'янських і германських народів. У Німеччині обряд шукання магічного сім'я папороті існував ще в минулому столітті на Johannestag «День Св. Івана»<sup>25</sup>. Сьогодні сам обряд уже не існує, однак пам'ять про нього зберігають народні легенди, на що вказує асоціат

---

<sup>24</sup> Celebrate! Holidays in the USA / Ed. by Anna Maria Malkoc, etc. - Washington, 1997. - 151 p.

<sup>25</sup> Handbuch des Aberglaubens.

Märchenwald «казковий ліс» (2), зафіксований на німецький фітонім Farn «папороть». Залишком міфологічного світогляду є сучасний німецький фразеологізм den Farnsamen geholt haben буквально «знайти сім'я папороті», тобто несподівано отримати багатство, везіння<sup>2626</sup>.

Свято Івана Купала має в українській і німецькій культурах незапозичений характер. Хеллоуїн, як і більшість американських свят, був перенесений до США з Європи. З ірландської культури було запозичено, крім свята Хеллоуїна, й інші обряди і ритуали. 17 березня відзначається національне американське свято St. Patrick's Day «День Св. Патрика», середньовічного хрестителя Ірландії. З цією назвою асоціюється американський фітонім cabbage «капуста». Взагалі офіційною емблемою свята вважається тризубий листок білої конюшини, який символізує нероздільність Трійці<sup>2727</sup>. Однак неофіційним символом Ірландії є капуста – головний продукт її національної кухні. Протягом трьохстолітньої історії США сформувалися й автентично американські свята, такі, як наприклад, Thanksgiving «День подяк», яке відзначається в останній четвер листопада на спогад про врожай 1621 року, зібраний першими поселенцями. Обов'язковою стравою Дня подяк є гарбузовий пиріг, а також страви з картоплі та деяких інших овочів. В експерименті назва Thanksgiving була зафіксована на американські фітоніми pumpkin «гарбуз», turnip «ріпа», radish «редиска», chestnut «каштан». Подібним за змістом до американського Дня подяк є німецьке Свято врожаю (Erntedankfest), назва якого була наведена на фітоніми Kürbis «гарбуз», Birne «груша» і Weintrauben «виноград».

Рослинна символіка, як засвідчують асоціати трьох мов, властива і знаменним подіям недавнього минулого. До них належить, зокрема, американське свято

---

<sup>26</sup> Roerich L. Das grosse Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten : In 5 Bd / Roerich L. - Freiburg im Breisgau u.a., - 1994.

<sup>27</sup> Celebrate! Holidays in the USA.



Mother's Day «День матері», яке існує в американському календарі з 1910 р. Це свято було запозичено після Другої світової війни європейськими країнами, зокрема Німеччиною<sup>28</sup>. З Днем матері асоціюються американський фітонім orchid «орхідея» і німецький Flieder «бузок». Українським аналогом Дня матері є Восьме березня, з яким асоціюються фітоніми *тюльпан*, *нарцис*, *фіалка* і *конвалія*. Український фітонім *гвоздика* викликав, унаслідок радянської традиції, асоціат *1 Травня* (3). Його німецький відповідник 1 Mai (13) було зафіксовано на фітонім-корелят Nelke «гвоздика». Реципієнти, які навели цей асоціат, усі без винятку є жителями колишньої НДР, вони уявляють гвоздику як символ комуністичних традицій, що засвідчується також асоціатами типу Partei «партія» (1), Ernst Thälman «Ернст Тельман» (1), Sozialismus «соціалізм» (1). В уявленнях українців гвоздика символізує також пам'ять про загиблих воїнів Великої Вітчизняної війни: *9 Травня* (3), *День Перемоги* (2), *герой* (1), *пам'ятник* (1). У США державним меморіальним днем, присвяченим героям усіх воєн, є останній понеділок кожного травня. Американський асоціат Memorial Day «День пам'яті» було наведено на фітоніми poppy «мак» і reony «півонія». Червоний мак – давній європейський символ кривавих битв, відбитком чого є діалектна назва маку в англійській мові – soldiers «солдати».

В уявленнях українців, німців та американців про рослини простежуються ремінісценції давніх і сучасних національних обрядів. На основі традиційно-ритуальних функцій рослин у семантиці фітонімів закріпилися символічні й емоційні конотації, як, наприклад, відтінок святковості (укр., нім. і англ. назви троянди), жалоби (укр. і нім. назви барвінку), героїзму (англ. назва маку), містичності (англ. і нім. назви гарбуза) та ін. Не всі звичаї та обряди, що асоціюються з фітонімами, є складниками сучасної культури трьох народів. Значна

---

<sup>28</sup> Ibid.

частина їх є застарілою, і вплив, який справляють ці традиції на свідомість українців, німців та американців, здійснюється суто вербальними засобами: фразеологізмами, стійкими виразами, діалектизмами, етимологією фітонімів та їх фольклорними контекстами. За вільними асоціатами фітонімів, найсильнішим є вплив національних традицій у менталітеті українців, найслабшим – в історичній пам'яті американців. Причина цього полягає в тому, що на тлі американської маскультури традиції різних народів представлені дуже фрагментарно і їх суспільна роль є досить незначною, за винятком окремих історичних подій, які мають здебільшого автентично американське походження (як, наприклад, День подяк). Українці і, меншою мірою, німці є представниками переважно моноетнічних суспільств, де збереження традицій відбувається послідовно у часі. Й українці, і німці, і американці мають у своїй культурній спадщині традиції як національно-специфічного, так і міжетнічного характеру. Останні є результатом спільного індоєвропейського, античного і християнського минулого українців, німців та американців, а також їх мовно-культурного взаємообміну. Ізоморфні риси української, німецької та англійської мов (наприклад, фразеологізми-кореляти) є також однією з причин подібних конотацій фітонімів.

Назви рослин зберігають у своїй асоціативній семантиці елементи різних історичних форм світогляду українців, німців та американців. «Розгорнути» ці актуальні, але вже застарілі традиції допомагають вільні асоціації.

# ФОНОВІ ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ, АНГЛІЙСЬКИХ І НІМЕЦЬКИХ ФІТОНІМІВ У ВЕРБАЛЬНИХ АСОЦІАЦІЯХ

Подолян І. Е.

*Київський державний лінгвістичний університет*

Аксіомою вважається те, що в двох мовах не існує жодної пари семантично однакових слів. Еквівалентність, яка покладена в основу лексичних опозицій у перекладних словниках, є досить відносною. Тут, як правило, слова корелюють лише за одним зі своїх значень, розрізняючись за іншими компонентами своїх полісемантичних структур або за певними денотативними, конотативними й переносними відтінками, а також синтагматичними дистрибуціями. Такі відношення між словами-корелятами схематично зображаються у науковій літературі у вигляді концентричних кіл, що збігаються в центрі (в поняттєвому значенні) та мають різні діаметри за рахунок "периферійних" (*аломорфних*) сем [Ажнюк 1989; Брутян 1968; Верещагин 1978]. Знання непоняттєвих семантичних ознак слова є обов'язковою передумовою його адекватного перекладу в різноманітних контекстах. Як часто виявляється, двомовні й тлумачні словники не завжди можуть допомогти зрозуміти той чи інший ситуативний відтінок значення іншомовного слова. Саме ці випадки сигналізують про наявність фонових семантичних ознак, які не фіксуються словниками, однак обов'язково супроводжують слово в автентичному мовленні.

Фонові семи є формою вираження т.з. фонових знань мовців про певне поняття, тобто пов'язаних з ним національно-культурних реалій [Уфимцева 1988; Телия 1977]. Під час спілкування носії мови повідомляють один одному багато

імпліцитної інформації, розраховуючи на обопільне знання подій і явищ їхнього національно-культурного середовища. Процес передачі й сприйняття цієї інформації відбувається за рахунок спільних асоціацій, якими володіють носії однієї мови. Асоціації в їх вербальному вираженні розуміються як міжлексемні зв'язки, які власне й створюють фонове забарвлення кожного окремо взятого слова. Йдеться про ті асоціації, що, по-перше, наявні в свідомості всіх мовців, по-друге, надають слову семантичних відтінків, які не фіксуються в джерелах лексикографії [Залевская 1990]. Дослідивши ці загальновідомі асоціативні зв'язки, можна, очевидно, визначити міжмовні розбіжності слів-корелятів. У зіставній лексичній семантиці практикуються різні методи вивчення вербальних імпліцитних зв'язків, серед яких найпоширеніший – вільний асоціативний експеримент. Він призначається для побудови асоціативних полів слів на матеріалі вільних однолексемних реакцій, наведених індивідуально носіями мови. Застосування частотного параметра для обробки вільних асоціатів дозволяє встановити домінуючі й другорядні ознаки семантики кожного з досліджуваних слів-корелятів та виявити їхні спільні й специфічні риси.

Дослідження значення слова за його асоціативним полем нагадує компонентний аналіз. Як і в першому, так і в другому випадках у значенні слова виділяються певні дистинктивні ознаки, що утворюють ієрархію за ступенем своєї важливості для членів мовного колективу. Перевагою асоціативного поля є те, що групування в ньому семантичних ознак є індуктивним, а виділення компонентів має дедуктивний характер, що посилює його суб'єктивність. В асоціативному експерименті можна отримати зріз синхронічної семантики слова шляхом одного опитування групи носіїв мови. Прикладом трудомісткого та не позбавленого суб'єктивності аналізу слів-корелятів за їх компонентами є дослідження Анни

Вежбицької, яка дошукується фонових семантичних ознак російських, польських і англійських слів-корелятів на означення дружби, свободи та певних людських емоцій [7]. Виділення ізоморфних й аломорфних ознак семантики лексичних відповідників трьох мов дослідниця здійснює на базі літературно-художніх і публіцистичних джерел, словників та власної лінгвокраїнознавчої ерудиції. Залучений матеріал дозволяє виокремити ряд ознак у семантиці слів-корелятів. Однак спектр цих сем був би набагато ширшим, якщо б зіставлялися А. Вежбицькою слова стали об'єктом асоціативного експерименту.

А. Вежбицька дотримується думки про те, що найвиразніше позначені фонові семантикою слова-назви абстракцій. На цих засадах стоять й інші дослідники, вважаючи назви конкретних понять лексикою без суттєвих ідіоетнічних рис. Досвід асоціативного експериментування пропонує чимало контраргументів. У контрастивному мовознавстві представлено багато досліджень на матеріалі тематичних груп лексики – зоонімів, антропонімів, назв кольорів, природних явищ тощо. В цьому плані було проведено етнопсихолінгвістичне дослідження загальноживаних фітонімів української, англійської та німецької мов, головним методом якого був вільний асоціативний експеримент. Зіставлення 50 фітонімів-корелятів трьох мов на базі їхніх асоціативних полів засвідчило відсутність абсолютного збігу між одиницями цієї таксономії. В реакціях, наведених українцями, американцями і німцями (по 100 від кожної групи), відобразилися не лише поняттєві семи назв рослин, але і їх фонові ознаки, причому в численних випадках домінували саме останні. Передумовами аломорфних асоціатів є національні реалії, традиції й обряди, ремінісценції відомих творів літератури, мистецтва й релігії, історичні події, а також суто мовні чинники – фразеологічні й усталені вирази з фітонімами, їх конотації, переносні й похідні

значення, омоніми, пароніми, близькозвучні та морфологічно подібні слова. Вільні асоціації кожного фітоніма демонструють його найважливіші семантичні ознаки, що відрізняються за своїм спектром і змістом від тих компонентів його значення, які виділяються в словникових тлумаченнях.

Між дефініціями назв рослин трьох мов не помітно значних розбіжностей, оскільки всі вони ґрунтуються на інтернаціональних ботанічних поняттях. Термінологічний статус фітонімів створює ілюзію їх міжмовної еквівалентності. Наприклад, у зіставленні тлумачень трьох назв **лілії** / англ. **lily** / нім. **Lilie** вирізняються такі їх спільні компоненти значення, як "член родини лілійних" + "цибулинна рослина" + "великі білі або іншого кольору квіти" + "декоративна рослина" + "символ чистоти і ніжності" [Словник української мови 1970; New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language 1993; Hermann 1992]. Асоціативні поля трьох назв лілії охоплюють набагато більше різних семантичних компонентів, ніж словникові дефініції, оскільки уявлення пересічних мовців про цю рослину не обмежуються її науковим поняттям. Через національно-специфічні особливості вживання трьох фітонімів їх асоціативні поля мають неідентичну структуру. Складові частини полів кваліфікуються як тематичні групи асоціатів. На базі їх можна змодельовати компоненти значень назв лілії. В структурі поля українського фітоніма **лілія** найчастотнішу асоціативну групу становлять слова тематики водоймищ: *озеро* (10 реакцій), *вода* (6), *річка* (5), *ставок* (4), *черепаха* (1) тощо. Отже, більшістю українських учасників експерименту лілія уявляється водяною рослиною, що викликане типовим сплутуванням назв двох малоспоріднених рослин – лілії та водяної лілії – в розмовному мовленні. Ця тематична група асоціатів у семантиці українського фітоніма є базою для виділення домінантного компонента семантики "вода". Далі значення слова

моделюється за частотою асоціативних угруповань таким чином: "незайманість і жіночість" /асоціати *чистота* (4), *недоторканність* (1), *дівчина* (5), *ніжність* (3), *наречена* (1) тощо/ + "краса" /*краса* (7), *гарна* (1), *вишукана* (1), *красуня* (1) тощо/ + "білий колір" /*біла* (4), *білий колір* (1)/. Решта асоціативів українського фітоніма мають недостатню частотність для того, щоб сформувати з них тематичні групи та співвіднести їх з компонентами значення.

З отриманої моделі семантики можна зробити висновок про те, що носії української мови розуміють назву лілії здебільшого на основі її символічних конотацій, а серед денотативних ознак важливим є лише біле забарвлення.

Чинники цих уявлень про рослину мають переважно мовну природу: назва лілії вживається в усталених порівняннях типу біла / ніжна / гарна як лілія. Значний вплив справляє також усталена символіка лілії в літературі, мистецтві, фольклорі та релігії. Подібні передумови визначили асоціювання англійського й німецького фітонімів-корелятивів, порівняйте: англ. as fair / pure / white as a lily "прекрасна / чиста / біла як лілія"; нім. keusch / weiss wie eine Lilie "незаймана / біла як лілія". Однак конфігурації їх значень відрізняються за частотним розподілом асоціативних тематичних груп від українського фітоніма. У свідомості американських учасників експерименту фітонім **lily** поділяється на такі провідні семантичні компоненти, як "білий колір" /англ. *white* "білий" (16)/ + "сакральність, Великдень" /англ. *Easter* "Великдень" (13), *Jesus Christ* "Ісус Христос" (1), *resurrection* "воскресіння" (1)/ + "вода" /англ. *water* "вода" (6), *pond* "став" (4), *bull-frog* "жаба-віл" (1) тощо/ + "чистота" /англ. *pure* "чистий" (4), *purity* "чистота" (3)/, "жіночість" /англ. *girl* "дівчина" (2), *lady* "леді" (1), *wedding* "весілля" (2), *graceful* "граціозна" (1)/. У семантиці англійського фітоніма наявний стійкий компонент релігійного змісту, причиною чого є широковживаність рослини та її назви в

символіці христинства, в біблійних цитатах, а також в стійкому словосполученні Easter lily "великодня лілія", яке слугує англійською розмовною назвою жовтого нарциса.

Складові елементи значення німецького фітоніма **Lilie** розміщуються в такій послідовності: "краса" /нім. *Schönheit* "краса" (6), *schön* "гарний" (3), *elegant* "елегантний" (1) тощо/ + "вода" /нім. *Wasser* "вода" (10)/ + "смерть, жалоба" /нім. *Tod* "смерть" (5), *sterben* "помирати" (1), *Grab* "могила" (1), *Friedhof* "кладовище"/ + "жіночість" /нім. *Mädchen* "дівчина" (2), *schöne Frau* "гарна жінка" (1), *grazil* "граціозна" (2) + "видовженість" /нім. *lang* "довгий" (3), *schlank* "стрункий" (2), *spitz* "гострий" (1). Наявність фонові семантичної ознаки жалоби в значенні німецького фітоніма зумовлена символічним використанням лілії в поховальних церемоніях, а також фольклорними образами квітки як посередника між світом живих і мертвих [Золотницький 1992]. Мовно-культура спорідненість українців, американців і німців слугує вагомим чинником семантичного ізоморфізму трьох фітонімів-корелятів, залишаючи однак місце для специфічного вживання назв однієї й тієї самої рослини представниками трьох народів. Національна своєрідність семантики, а отже, й певних фрагментів мовних картин світу виявилася в зіставленні всіх наявних в експерименті назв рослин.

Наприклад, асоціативне поле українського фітоніма **папороть** складається з таких тематичних компонентів: "купальські обряди" /укр. *Івана Купала* (13), *цвіт* (1), *легенда* (1) тощо/ + "ліс" /укр. *ліс* (12), *густий ліс* (1) тощо/. В полі англійського корелята **fern** простежуються такі семантичні ознаки: "ліс" /англ. *forest* "ліс" (14), *wood* "ліс" (13), *rain forest* "тропічний ліс" (1) тощо/ + "зелений колір" /англ. *green* "зелений" (11)/ + "лист-віяло" /англ. *frond* "вайя" (4), *fan* "віяло" (1), *feather* "пір'я" (1) тощо/. Більшість німецьких учасників експерименту асоціює назву папороті



**Farn** за семами: "ліс" /нім. *Wald* "ліс" (32), *Dschungel* "джунгли" (1), *Lichtung* "просіка" (1) тощо/ + "давнина" /нім. *Urwald* "праліс" (5), *tertiär* "третинний" (1) тощо/. Точкою збігу уявлень представників трьох народів про папороть є лісові умови її вегетації, що входять до концептуального значення трьох фітонімів. У свідомості німецьких учасників експерименту домінує й інша поняттєва ознака – історичне походження рослини як ботанічного роду. Сприйняття назви папороті українцями відбувається під впливом їхніх фонових знань про національний релігійний обряд. З погляду лексикографів, ця символічна конотація фітоніма є факультативною, несуттєвою для фіксації в тлумаченнях. Однак для пересічних мовців саме цей відтінок значення відіграє провідну дистинктивну роль.

Імплицитний вплив фонових знань яскраво простежується на прикладі зіставлення асоціативних полів трьох назв **барвінку** /англ. **periwinkle** /нім. **Immergrün**. Експериментатором не було виявлено жодного семантичного компонента, спільного для трьох фітонімів разом. Кореляція простежується тільки в парах фітонімів, а в цілому переважають фонові семантичні ознаки. Найбільше українців асоціюють назву барвінка за тематикою весільного обряду, за традиціями якого для обох наречених плетуть вінки з квіток цієї рослини /укр. *вінок* (5), *весілля* (4) тощо/ [Воропай 1991]. Крім цього, фітонім **барвінок** сприймається як носій символіки дівочості та водночас – чоловічої краси, що зумовлене дуалізмом барвінкового весільного вінка /укр. *хлопець* (4), *дівчина* (2), *ніжність* (1) тощо/. Серед асоціативів українського фітоніма вирізняється також тематична група, зумовлена використанням квітки в ролі символу України /укр. *Україна* (2), *батьківщина* (1) тощо/. Два інші семантичні компоненти, за якими українці ідентифікують фітонім, – це "синій колір" та "дитячий журнал з омонімічною назвою". В асоціативному полі німецького фітоніма денотативна

ознака синього забарвлення квітки не представлена жодною реакцією. П'ята частина німецьких учасників експерименту навели на фітонім **Immergrün** асоціати зі значенням зеленого кольору /нім. *grün* (19)/, що зумовлене етимологією слова – його походженням від прикметника *immergrün* "вічнозелений". Внутрішня форма фітоніма викликає в уявленнях німецьких учасників експерименту асоціативний зв'язок з поняттями молодості й безсмертя /нім. *Jugend* "молодість" (4), *lebendig* "жвавий" (1), *ewig* "вічний" (3), *unvergänglich* "безсмертний" (1) тощо/. Фоновий компонент німецького фітоніма становить також конотація вічної пам'яті, спричинена ритуальним вирощуванням квітки на кладовищах /нім. *Friedhof* "цвинтар" (1), *Grab* "могила" (1) тощо/. В семантичній структурі англійського фітоніма **periwinkle** домінує компонент "відтінки синього забарвлення" /англ. *blue* "синій" (32), *purple* "фіолетовий" (11), *light blue* "голубий" тощо/. Передумови асоціювання англійського фітоніма – переважно мовного характеру, хоча не виключається й роль екстралінгвальних знань американців. Стійкий зв'язок між словом **periwinkle** та синім кольором забезпечується в уявленнях американців широковживаним словосполученням periwinkle blue "барвінково-блакитний колір".

Мовні контексти нерідко є визначальними для розуміння й адекватного вживання фітонімів у побутовому мовленні. Як показав експеримент, носії трьох мов недостатньо ознайомлені з дистинктивними ознаками рослин. Пріоритет непоняттєвої фонові семантики простежується на прикладі фітонімів-корелятивів **орхідея** /англ. **orchid** /нім. **Orchidee**. Носії трьох мов асоціюють фітоніми за ознаками "краса", "екзотичність", "сексуальність", "жіночість". Асоціати німецького фітоніма вказують і на таку його семантичну ознаку, як "шляхетність, вишуканість" /нім. *edel* "шляхетний" (14), *exklusiv* "ексклюзивний" (1) тощо/, що викликане не в останню чергу усталеним порівнянням wie eine Orchidee im

Küchergarten "як орхідея на городі". Такі поняттєві компоненти семантики трьох фітонімів, як "тропічне поширення рослини" та "декоративне призначення" представлені невеликим числом асоціатів кожної мови. Ознака кольору орхідеї виявилася актуальною лише для американців, які навели високочастотний асоціат *purple* "фіолетовий" (17). Причиною асоціювання є головним чином мовне явище, а саме похідне значення фітоніма **orchid** – "блідо-фіолетовий колір".

Назва кольору, похідна від англійського фітоніма **violet** "фіалка", викликала близько 40% реакцій-прикметників із значенням відтінків фіолетового забарвлення /англ. *purple* "фіолетовий" (32), *blue* "синій" (5), *lavender* "лавандовий" (1) тощо/. Для зіставлення: український корелят **фіалка** отримав тільки 5 асоціатів цієї тематики, а німецька назва **Veilchen** – 21 асоціат подібного значення. Внаслідок розбіжностей фонові семантики трьох назв фіалки їхні асоціативні поля мають таку неоднорідну структуру: значення українського фітоніма складається з 4-х компонентів – "ніжність" + "дівочість" + "радість" + "ліс". В свою чергу англійський корелят було ідентифіковано більшістю американців за ознаками "фіолетовий колір" + "африканський вид квітки". Високочастотний англійський асоціат *African* "африканський" (6), безсумнівно, позначений впливом назви найвідомішого в США виду квітки *African violet* "африканська фіалка". Німці розрізняють у семантиці фітоніма такі ознаки: "синій колір" + "блакитне око" + "синець під оком" + "запах" + "скромність". Між українським та німецьким корелятами наявні близькі за змістом асоціати, що вказують на символіку фіалки як образу сором'язливої, цнотливої дівчини, напр.: укр. *сором'язливість* (1), *невинність* (1), *незаймана дівчина* (1); нім. *bescheiden* "сором'язливий" (3), *Sittsamkeit* "сором'язливість" (1) тощо. В основі асоціатів обох мов лежать усталені ізоморфні словосполучення сором'язлива як фіалка / нім. *bescheiden wie ein*

Veilchen. Порівняння фітоніма **Veilchen** з блакитними очима /нім. *blaues Auge* (14)/ походить також з усталеного словосполучення – veilchenblaue Augen "фіалково-сині очі". Загальновідомим є переносне значення фітоніма "синець під оком", яке спричинилося до асоціатів: нім. *Schlägerei* "бійка" (7), *Verletzung* "ушкодження" (1), *Beule* "гуля" (1) тощо. Про ознаку пахоців квітки нагадує носіям німецької мови компаративний зворот riechen wie ein März-Veilchen "пахнути, як березнева фіалка".

Дія мовних чинників детермінує, як показують вільні асоціати, фонові семантичні компоненти фітонімів-корелятивів **первоцвіт** /англ. **primrose** /нім. **Himmelschlüssel**. Прозорість внутрішньої форми українського фітоніма ("квітка, яка з'являється першою") спонукає носіїв мови до асоціювання його з групою слів тематики першості, народження, дитячості: укр. *народження* (2), *початковий* (1), *дитина* (2), *новинка* (1) тощо. На відміну від англійського та німецького корелятивів, у семантиці української назви рослини яскраво виражена ознака раннього весняного цвітіння: укр. *весна* (23), *сніг* (8), *прихід весни* (1) тощо. На два інші фітоніми було наведено всього по три реакції подібної тематики. З іншого боку, американці й німці асоціюють відповідні фітоніми значно більшим числом осіб, ніж українці, за ознакою забарвлення рослини. Звертає на себе увагу те, що американські учасники експерименту назвали прикметники рожевого /англ. *pink* (9)/ й червоного /*red* (4)/ кольорів, в той час як 8 німецьких представників навели асоціат *blau* "синій". Уявлення про первоцвіт як рослину синього забарвлення, яка насправді має здебільшого червоно-рожеві відтінки, стимулюється в свідомості німців етимологією назви **Himmelschlüssel**, букв. "ключі до неба". Прикметник *blau* "синій" адресується власне першій твірній основі **Himmel** "небо". Підтвердженням цього слугують асоціати *Wolken* "хмари" (7), *Himmel* "небо" (1),

*Himmelfahrt* "вознесення" (1). Пряме відношення до етимології слова мають високочастотні асоціати *Petrus* "Св. Петро" (20), *Gott* "Бог" (14). У цих словах відбивається християнська легенда про походження первоцвіту з ключів Св. Петра, яка виникла на основі народного тлумачення фітоніма **Himmelschlüssel** (передумовами виникнення назви було міфологічне уявлення давніх германців про цю рослину, що ніби відкриває небо весною) [Handbuch des Aberglaubens 1996].

Ряд фітонімів сприймається більшістю індивідів за уявленнями про побутове й ритуальне використання рослин. Ці семантичні компоненти мають, як правило, виразне фонове забарвлення. Напр., в асоціативному полі українського фітоніма **гарбуз** домінує тематична група слів весільного обряду сватання, в якому рослина символізує відмову нареченої: укр. *сватання* (6), *весілля* (5), *відмова* (6), *наречена* (1), *обряд* (1) тощо. Головний компонент семантики американського та німецького фітонімів-корелятів **pumpkin / Kürbis** становить для носіїв обох мов традиція виготовлення маски Джека-ліхтаря з гарбуза під час Хеллоуїна – американського свята ірландського походження: англ. *Halloween* (22), *Jack-o'Lantern* "Джек-ліхтар" (5); нім. *Halloween* (39), *Laterne* "ліхтар" (2). Важливою фоновною ознакою англійського фітоніма **pumpkin** є також "гарбузовий пиріг" – популярна американська страва, яка має ритуальне призначення під час Свята Подяк, дня пам'яті про перший врожай поселенців США. Цей компонент значення виявляють асоціати *pie* "пиріг" (23) та *Thanksgiving* "Свято Подяк". Український корелят **гарбуз** п'ятою частиною учасників експерименту також асоціюється за ознакою національної реалії харчування: укр. *каша* (22).

Особливості екстралінгвального оточення носіїв трьох мов простежуються на прикладах зіставлення й інших фітонімів-корелятів. Якщо український фітонім **слива** асоціюється багатьма українськими учасниками з назвами таких продуктів,

як *варення* (17), *джем* (3), *повидло* (2), то німці пов'язують назву рослини з традиційними стравами їхньої національної кухні: нім. *Kuchen* "пиріг" (12), *Schnaps* "шнапс" (8), *Pflaumenmus* "сливовий мус" (4), *Pflaumknödel* "сливова галушка". За рахунок фонових значень тематики харчування великою мірою різняться асоціативні поля фітонімів-корелятів **вишня** / англ. **cherry** / нім. **Kirsche**. Значення української назви вишні можна представити схематично як послідовність компонентів: "варення" + "кисла" + "ягода" + "цвіт" + "червоний колір". За асоціатами німецького фітоніма **Kirsche** вибудовується така семантична структура: "червоний колір" + "солодка" + "алкогольні напої" + "сік" + "кісточка". Англійський корелят **cherry** отримав асоціати, які групуються за своїми значеннями таким чином: "пиріг" + "червона" + "дерево" + "кісточка" + "солодка".

За спектром асоціатів деяких фітонімів можна дізнатися про цілу низку традиційних способів кулінарної обробки рослин у трьох культурах. Компонент харчування є одним з найголовніших у семантиці фітонімів-корелятів **яблуко** / англ. **apple** / нім. **Apfel**. Для української назви рослини найчастотнішим асоціатом цієї тематики виявився *сік* (6). Було також наведено асоціати укр. *компот* (1), *вино* (1), *варення* (1). Близько чверті американських учасників експерименту назвали на фітонім **apple** асоціат *pie* "пиріг" (24), а також такі назви страв, як англ. *tart* "відкритий пиріг з фруктами", *sauce* "соус" (1), *pretzels* "сухі кренделі, посипані сіллю". Найширший спектр асоціатів на означення харчових продуктів отримав німецький фітонім **Apfel**: *Kuchen* "пиріг" (1), *Mus* "мус" (1), *Apfelstrudel* "яблучний струдель" (1), *Auflauf* "суфле" (1), *Most* "сидр" (1), *Bratapfel* "печене яблуко", *Kipfel* "рогалик" (1). Асоціати англійської та німецької груп зумовлені не тільки екстралінгвальними реаліями, а й впливом мовних чинників. Під час наведення асоціацій американці схильні автоматично відтворювати усталені аналітичні

словосполучення номінативного характеру типу apple tart. Поширеною стратегією асоціювання в американській групі є також відтворення іменникових слів-комполітів типу apple-pie. Значний вплив на свідомість мовців справляють загальноживані німецькі слова-комполіти типу Apfelstrudel і Apfelkuchen.

Якщо в семантиці назв їстівних рослин домінує компонент продуктів харчування, то фітоніми, які означають квіти, багаті на фоніві відтінки тематики декоративних і косметичних виробів., напр.: укр. **конвалія** / англ. **lily-of-the-valley** / нім. **Maiglöckchen** < укр. *парфуми* (2), *подарунок* (2); англ. *perfume* "парфуми" (1); нім. *Parfüm* "парфуми" (3), *Strauss* "букет" тощо. Декоративною рослиною уявляє більшість учасників трьох груп експерименту **гвоздику** / англ. **carnation** / нім. **Nelke**, що засвідчують асоціати: укр. *букет* (1), *продаж квітів* (1), *урочистість* (3) тощо; англ. *corsage* "корсаж" (1), *vase* "ваза" (1), *prom* "студентський бал" (2), *date* "побачення" тощо (1); нім. *Knopfloch* "гудзикова петля" (3), *Vase* "ваза" (1), *Geburtstag* "день народження" (1) тощо. Найвисокочастотнішою тематичною групою асоціатів англійського фітоніма є однак не та, що означає декоративне використання рослини. Близько чверті представників американської групи асоціюють фітонім **carnation** з назвами молочних продуктів: *milk* "молоко" (10), *powdered milk* "порошковидне молоко" (1), *instant breakfast drink* "швидкорозчинний сніданковий напій" (1) тощо. В основі цих асоціатів лежить не якийсь специфічний спосіб приготування гвоздики в американській кухні, а назва омонімічного продукту – швидкорозчинного напівфабрикату Carnation Milk "Гвоздичне молоко". В пам'яті американців омонімічне значення фітоніма переважає над всіма іншими його семантичними ознаками. Подібне явище спостерігається на прикладі асоціативного поля англійського фітоніма **bluebell** "дзвіночок", який отримав 47 однакових реакцій *ice-cream* "морозиво". Омонімічна

назва популярної в США марки морозива виявилася головним компонентом семантики фітоніма. Подібним чином носії української мови відреагували на корелят **дзвіночок**, сприйнявши його як омонімічне слово на означення музичного інструмента: укр. *школа* (10), *голос* (2), *будильник* (1), *сопілка* (1), *весілля* (1) тощо.

Вільні асоціати допомагають розкрити ті семантичні ознаки слів, які не беруться до уваги під час укладання одномовних і перекладних словників, оскільки вважаються несуттєвими для носіїв мови або є взагалі не відомими лексикографам. Семантичні ознаки слів, на базі яких створюються їх тлумачні статті, належать науковій (концептуальній) картині світу, що має умоглядний, ідеалізований характер. У побутовій, або "наївній" свідомості відчуття переважають над логічними висновками, суб'єктивні враження – над об'єктивними судженнями, знання культурних реалій – над обізнаністю з природними явищами. Для представників українського, американського й німецького народів назви рослин мають дуже незначну референтність, тобто співвіднесеність з розрізнявальними ознаками та властивостями рослин. Нерідко уявлення носіїв трьох мов про певну рослину виявляються не адекватними дійсності, наприклад, у випадку з назвами лілії, що були сприйняті як омонімічні фітоніми на означення водяної лілії. Розуміння та мовленнєве вживання фітонімів часто регулюються, як показали асоціати, мовними штампами, похідними й переносними значеннями та усталеними тематичними контекстами, здебільшого традиційно-ритуального характеру. Семантика багатьох фітонімів обмежена в свідомості носіїв трьох мов знанням певних харчових і декоративних продуктів. Значення деяких назв рослин зовсім позбавлені поняттєвих ознак в свідомості пересічних мовців. Врахування різноманітних мовно-культурних чинників сучасної семантики фітонімів є



необхідною умовою їх правильного перекладу в контекстах як усного, так і писемного мовлення українців, американців і німців.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б.М. Англійська фразеологія у культурно-етнічному висвітленні / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Відп. ред. Ю.О. Жлуктенко. – К.: Наук. думка, 1989. – 136 с.
2. Брутян Г.А. Гипотеза Сепира-Уорфа: Лекция прочитанная в Лондонском университете в 1967 году. – Ереван: Луйс, 1968. – 68 с.
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Пер. с англ. А.Д. Шмелева; ред. Т.В. Булыгиной. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
4. Верещагин Е.М. К психологической теории слова: Тексты лекций. – М., 1978. – 71 с.
5. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис: В 2т. – К.: Оберіг, 1991.
6. Залевская А.А. Слово в лексиконе человека: Психолінгв. исследования. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. – 208 с.
7. Золотницький М.Ф. Квіти в легендах та переказах / Пер. з рос. П.Ф. Кравчука. – К.: Довіра, 1992. – 207 с.
8. Словник української мови: В 11-ти т. / Ред. кол.: І.К. Білодід (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1970–80.
9. Телия В.Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация. Виды наименований. – М., 1977. – С. 129–221.

10. Уфимцева Н.В. Биологические и социальные факторы в речевом развитии // Этнопсихоллингвистика / Отв. ред. Ю.А. Сорокин. – М.: Наука, 1988. – С. 163–183.
11. Handbuch des Aberglaubens: In 3 Bänden / Hrsg. von Ulrike Mülle-Kaspar. – Wien: Tosa. – 1996.
12. Hermann P. Deutsches Wörterbuch / Hermann Paul. – Aufl. 9., vollst. neu bearb. – Tübingen: Niemeyer, 1992. – 1130 S.
13. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. – Danbury, Ct: Lexicon Publications, Inc., 1993. – 1144 p.

## **ЗУМОВЛЕНІСТЬ ІДІОЕТНІЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО РОСЛИНИ ОСОБЛИВОСТЯМИ ЇХ РОДО-ВИДОВИХ НАЙМЕНУВАНЬ**

(на матеріалі українських, англійських і німецьких фітонімів)

Проблема мовного членування дійсності є наріжним каменем гіпотези лінгвальної відносності Е.Сепіра та Б.Уорфа: різні найменування, або “мовні ярлики”, одного й того самого об’єкта дійсності викликають розбіжні про нього уявлення [1]. Згідно з гіпотезою, саме існування індивідуального уявлення про предмет зумовлюється тим, чи відповідає йому в мові лексичне позначення. Як стверджує польсько-австралійська вчена Анна Вежбицька, відсутність назви певного абстрактного поняття (напр., емоції) у лексиконі мови спричиняється до того, що носіям цієї мови бракує певних психологічних установок і моделей соціальної поведінки [2]. Анна Вежбицька аналізує особливості національної психології здебільшого на абстрактній та етнокультурній лексиці. У доробку вчених-релятивістів є велика кількість досліджень, присвячених національним таксономіям предметів і явищ, напр., таксономіям кольорів [3; 4]. Доводиться, що чим більш подрібнене поняття (напр., снігу в мовах ескімосів), тобто чим більше назв його різновидів у мові, тим змістовнішими є уявлення носіїв про цей фрагмент дійсності. Об’єктивні факти свідчать на користь того, що англійські й американські метеорологи розрізняють види снігу за сезоном, вологістю, висотою тощо, попри одинарність англійської назви snow на означення снігу. Напевно, що в англійській, як і інших мовах, існує допоміжна метеорологічна термінологія або професійна

лексика, завдяки якій уточнюється поняття цього природного явища. Однак наукові таксономії не завжди збігаються з побутовими.

Це зокрема виявляється під час зіставлення побутової та наукової класифікації рослин, заснованої на інтернаціональній латинській системі ботанічних понять. Наукова таксономія має незрівнянно більшу деталізацію типів і підтипів, видів і родів рослин, якими нехтують у повсякденному спілкуванні пересічні носії мови. Умови для цього створює сам лексикон, який звичайно містить єдину родову назву рослини, як напр., укр. **фіалка**, що вживається в усіх стилях мови. Численні означення, якими уточнюється вид рослини, напр., фіалка звичайна, фіалка польова, фіалка триколірна, фіалка африканська тощо, функціонують переважно в науковому стилі. Деякі видові назв рослин мають моноксемні форми, які вживаються в науковому стилі паралельно з термінами-словосполученнями, як напр., укр. **братки** (фіалка триколірна), англ. **pansy** (tricolor violet “фіалка триколірна”). Досить часто моноксемні форми, що є переважно автентичними за своїм походженням, широко вживаються і за межами наукових контекстів. Причому такі видові найменування сприймаються носіями мови незалежно від їх родових гіперонімів, завдяки своїй нарізнооформленості з ними (як напр., **братки** – **фіалка**). Природно, що нефахівці сприймають такі лексично незалежні один від одного родовий і видовий фітоніми як назви неспоріднених рослин.

Докази цього було отримано в результаті вільного асоціативного експерименту, який проводився з групами (по 100 осіб в кожній) українців, американців і німців на матеріалі 50 українських, англійських і німецьких фітонімів-корелятив. Всі фітоніми, запропоновані в експериментальному списку носіям трьох мов, є моноксемами, напр., укр. **береза** / англ. **birch** / нім. **Birke**; укр. **барвінок** / англ. **periwinkle** / нім. **Immergruen**. Серед назв рослин 46 – родові

назви, чотири з них – видові. Саме на останніх було зроблено акцент з метою дослідження мовних чинників індивідуального членування світу. До видових назв належить англійський фітонім **daffodil**, який українською мовою перекладається як “нарцис жовтий” та німецький фітонім **Tanne** “ялина срібляста”. Супутні з ними родові назви – англ. **narcissus** і нім. **Fichte** – перекладаються українською мовою відповідно як “нарцис(звичайний)” та “ялина(звичайна)”. У розмовній українській та німецькій мовах вживається без розрізнення єдина назва нарциса: укр. **нарцис**, нім. **Narzisse**. Українці й американці, у свою чергу, не розрізняють у розмовному мовленні видів ялини, вживаючи монолексеми укр. **ялина** / англ. **fir-tree**. Під час підготовки експериментального списку було зроблено припущення, що німецькі учасники уявляють два види ялини як самостійні рослини, а учасники американської групи не пов’язують у своїй свідомості два види нарциса. Перевірка припущення велася на базі зіставлення між собою асоціативних полів амер. фітонімів **daffodil** і **narcissus** та нім. фітонімів **Tanne** і **Fichte**. До зіставлення залучалися також асоціати фітонімів-корелятивів двох інших мов.

Моделі збірних уявлень американських реципієнтів про нарцис звичайний та нарцис жовтий помітно різняться. За семантикою високочастотних асоціатів можна зробити висновок про те, що нарцис звичайний уявляється американцям передусім як символ егоїзму, заснований на давньогрецькому міфі. Першорядність цієї символічної конотації фітоніма **narcissus** для американців зумовлена також наявністю похідного від фітоніма терміна-назви психологічного розладу. Асоціат *narcissism* “нарцисизм” (9 осіб) було наведено найбільшою кількістю реципієнтів. У числі асоціатів було також зафіксовано терміни *narcissist* “нарцисист” (1) та *narcissistic* “нарцистичний” (1). З тематикою нарцисизму як психологічного явища та міфологічної ремінесценції пов’язано 65 % усіх англійських реакцій. Символіка

егоїзму займає значний сегмент асоціативних полів українського (59 % всіх реакцій) та німецького (26 %) фітонімів-корелятив. Частка українських асоціатів, пов'язаних із символікою нарциса, наближається до частки англійських, що вказує на семантичну подібність фітонімів **нарцис** і **narcissus**. У німецького фітоніма **Narzisse** семантична ознака егоїзму посідає вагоме, однак не першорядне місце. Серед асоціатів фітоніма лідирує слово *Ostern* “Пасха” (24) – результат альтернативної розмовної назви квітки *Osterglocke* (букв. “пасхальний дзвоник”). Англійський фітонім **narcissus** асоціюється з Пасхою тільки одним реципієнтом, у той час як стимул **daffodil** отримав чотири реакції *Easter* “Пасха”. Жовтий нарцис – неодмінний супутник пасхальних ритуалів в американських християнських церквах, завдяки чому ця квітка отримала розмовну назву *Easter lily* “пасхальна лілія”. Пасхальна ритуальність однак не становить домінуючої семантичної ознаки фітоніма **daffodil** для американських учасників експерименту. Святкову символіку заступає календарний час появи нарциса – однієї з ранніх весняних квітів. Другим за частотою асоціатом на фітонім **daffodil** є слово *spring* “весна” (19). У свою чергу англійський фітонім **narcissus** асоціюється з назвою весни всього один раз. Німецькі та українські учасники експерименту також пов'язують нарцис з весною, однак із значно нижчою частотністю: нім. *Frühling* “весна” (1), *Frühlingsbote* “вісник весни” (1); укр. *весна* (4), *рання весна* (1).

У семантиці англійського фітоніма **daffodil** домінуючою ознакою є жовте забарвлення квітки, на що вказує найвищий за частотою асоціат *yellow* “жовтий” (27) та реакції *yellow flower* “жовта квітка” (1), *yellow tubes* “жовті трубочки” (1). Забарвлення жовтого нарциса домінує в індивідуальних уявленнях над іншими ознаками і властивостями квітки під впливом полісемії фітоніма та його усталеного словосполучення. Похідним значенням фітоніма є “блідо-жовтий

колір”, а усталеним і широкоживаним контекстом фітоніма – словосполучення *yellow daffodil* “жовтий нарцис”. На стереотипізацію цього прикметникового словосполучення вплинуло його вживання у хрестоматійному вірші “*Daffodils*” англійського поета Вільяма Вудворта. Для німецької і української назв нарциса також є типовими поєднання з прикметниками-означеннями жовтого кольору: укр. жовтий нарцис; нім. *eine gelbe Narzisse*. Це стало важливим чинником асоціювання німецького фітоніма, що виявляє другий за частотою асоціат *gelb* “жовтий” (6) та реакція *gelbes Blumenmeer* “жовте море квітів” (1). В українській групі вплив усталеного словосполучення позначився тільки частково, якщо взяти до уваги атрибутивний асоціат *жовто-білий* (1) та тематичний асоціат *жовте* (1).

Англійська назва нарциса звичайного **narcissus** зовсім не асоціюється із жовтим забарвленням, а лише з білим і фіолетовим: в уявленнях американців обидва фітоніма чітко розмежовуються за кольором. **Daffodil** – жовта весняна квітка, оспівана англійським поетом В. Вудвортом. **Narcissus** – міфологічний символ егоїзму. Так в цілому уявляють кожну з двох рослин американські реципієнти. Їх уявлення про нарцис звичайний і нарцис блідо-жовтий мають точки збігу: час весни, пасхальна атрибутика, приналежність до класу квітів, однак кількісно ці спільні риси поступаються розбіжностям.

До подібних висновків призводить зіставлення асоціативних полів двох німецьких назв-видів ялини **Fichte** “ялина звичайна” і **Tannenbaum** “ялина срібляста”. Обидва фітоніми асоціюються з назвами зими, снігу, лісової місцевості, з ознаками і властивостями ялини (хвоя, її запах та зелений колір) та з різдвяними святами, однак дуже нерівномірно, з відмінними частотами. Фітонім **Tannenbaum** асоціюється 82 % німецьких учасників (найвища стереотипність серед усіх фітонімів) з назвою Різдва, у той час як лише 5 % учасників навели на фітонім

**Fichte** асоціат *Weihnachten* “Різдво”. Для фітоніма **Fichte** першоранговим асоціатом є слово *Wald* “ліс” (20). Розбіжності в асоціюванні спричинені не стільки природними і національно-культурними чинниками, скільки мовною стереотипністю. Обидва види ялини використовуються як різдвяні прикраси, однак роль святкового символу в мові звичайно відіграє назва ялини сріблястої. Саме їй присвячені численні різдвяні пісні та вірші, ремінесценції яких зустрілися серед асоціатів. Фітонім **Fichte** не відіграє символічної різдвяної функції і, згідно з асоціатами, відомий більшості реципієнтів як лісове хвойне дерево: нім. *Wald* “ліс” (20), *Nadel(n)* “хвоя” (19). Для зіставлення: фітонім **Tannenbaum** асоціюється з *Nadelwald* “хвойний ліс” всього одним учасником. З назвою хвої назва ялини сріблястої асоціюється також всього один реципієнтом. Висока частотність асоціата *Nadel(n)* “хвоя” (19) для німецького фітоніма **Fichte** пояснюється не тільки природними якостями дерева, а й усталеним у мовній практиці словом-комполитом *Fichtennadel* “ялинова хвоя” та похідними словами, як напр., *Fichtennadelduft* “запах ялинової хвої” (1), *Fichtennadelbad* “ванна з ялиновою хвоею” (1), *Fichtennadelöl* “масло з ялинової хвої” (1) тощо. Обидва німецькі фітоніми асоціюються з назвами зими і снігу, однак дуже нечисленною кількістю учасників. Значно більшим числом реципієнтів пов’язується із зимовою порою український фітонім **ялина**. Для американських реципієнтів важливою семантичною ознакою фітоніма є його вічнозелений характер, на що вказує другий за рангом асоціат *evergreen* “вічнозелений” (9). 8 % американців вказують на ліс як екологічний ареал ялини. Однак домінантною семантичною ознакою англійського фітоніма є його символічна різдвяна конотація, – *Christmas* “Різдво” (17) – що зближує його з німецьким корелятом **Tannenbaum**. Українська назва ялини також має яскраво виражену святкову конотацію: більше 70 % учасників асоціюють



фітонім з Новим роком. Отже, конотація зимової святковості є спільною для укр. **ялини**, англ. **fir-tree** та нім. **Tannenbaum**. У семантиці фітоніма **Fichte** ця конотація не відіграє домінантної ролі.

Розбіжності в асоціативній семантиці англійських фітонімів **narcissus** і **daffodil** та в парі німецьких фітонімів **Fichte** і **Tannenbaum** свідчать про те, що носії кожної мови мають відмінні уявлення про кожний з видів рослин: нарцис звичайний сприймається незалежно від нарциса жовтого, ялина звичайна – від ялини сріблястої. Кожна з видових назв має свій комплекс поняттєвих і конотативних відтінків: емоційно-оцінних, ремінесцентних, символічних і т.д., які склалися протягом історії. Носії тих мов, у яких види нарциса (ялини) не диференціюються лексично, не розрізняють їх в побутовій свідомості. “Наївні” уявлення дуже часто переважають над науковими під впливом мовних (передусім – лексичних) явищ [5; 6]. На цьому базується твердження теоретиків лінгвальної відносності про те, що кожна мова впорядковує специфічним чином калейдоскоп індивідуальних вражень про світ.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Hardin Curtis and Banaji Mahzarin R. The Influence of Language on Thought // *Social Cognition: a journal of social, personality and developmental psychology*, 1993. – N. 11 (3). – P. 277 – 308.
2. Вежбицкая Анна. Семантические универсалии и описание языков / Пер. с англ. А.Д. Шмелева; под ред. Т.В. Булыгиной. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
3. Gellathy Angus. Colourful Whorfian Ideas: Linguistic and Cultural Influences on the Perception and Cognition of Color, and on the Investigation of them // *Mind and Language*, 1995. – N 10 (3). – P. 199 – 255.

3. Landry Rodrigue and Bourhis Richard Y. Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study // Journal of language and social psychology. – 1997. – N. 16 (1). – P. 23 – 49.
4. Сукаленко Н.И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира / АН Украины. Центр науч. Исследований и преподавания ин. яз. – К. Наук. думка, 1992. – 162 с. 5. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познание и языке / Отв. Ред. А. М. Шахнарович; АН УССР. Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1990. – 107 с.

*The article presents experimental data attesting to the key point of the linguistic relativity hypothesis: one's idea of a natural object hinges upon its nomination existing or missing in a given language. The corroborative facts are borrowed from the free association experiment conducted with equal groups of Ukrainians, Americans and Germans reacting verbally to 50 Ukrainian, English and German plant names correspondingly. Profane concepts of plants differ from scientific ones due to peculiarities of their generic and species names.*

# ІДЕЯ ЛІНГВАЛЬНОЇ ВІДНОСНОСТІ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ КОНТЕКСТІ

ПОДОЛЯН І.Е.

*Київський національний лінгвістичний університет*

The article comments on the arguments in favour of the linguistic relativity hypothesis selected from foreign scientific sources published over the past three decades. Discussed psycholinguistic experimental results directly support B. Whorf's ideas about the impact of language upon cognitive processes of perception, dissection and organisation of information, upon formation of human judgements and metaphorical images. The author presents some evidence of the hypothesis obtained in the course of her associative experiment with native speakers of the Ukrainian, English and German languages. In particular, there are examples of grammatical gender impact on individual perception of phytonyms' symbolic connotations. The hypothesis is also corroborated by an example of national idiosyncrasies in plants' differentiation due to their specific names.

Народжена у 20-і роки минулого століття гіпотеза лінгвальної відносності, як і раніше, викликає навколо себе широкі дискусії науковців. Протягом десятиліть ідея Бенджаміна Уорфа зазнала як схвальних, так і суцільно критичних оцінок. Однак жодна з них не увінчалася ні беззастережним підтвердженням, ні повним спростуванням цієї концепції. Послідовник Арістотеля, Лейбніца, Вітгенштейна, Гоббса, В. фон Гумбольдта, Сепіра та інших видатних вчених, Бенджамін Уорф емпірично обґрунтував припущення про те, що мова є головним, хоча й не єдиним чинником формування свідомості – індивідуальної та національної. Противники

ідеї не могли й не можуть примиритися з думкою про те, що мова членує та впорядковує реальність, як це стверджує Уорф у своїй відомій праці (Уорф 1956: 213-214). Більшість критиків наполягають на тому, що визнання лінгвальної відносності (релятивізму) призвело би до “егоцентричної спантеличеності”, тобто до повної зневіри в адекватності індивідуального пізнання, оскільки кожна мова пропонує свою картину світу (Пенн 1972: 33).

Захисники лінгвального релятивізму виступають проти його радикального, або детерміністського, тлумачення, пропонуючи поміркований погляд: “структурні розбіжності між мовними системами, в цілому, обов’язково повинні супроводжуватися немовними когнітивними розбіжностями” (Гардін, Банаджі 1993: 280). У розпорядженні адвокатів гіпотези багата наукова спадщина Уорфа, в якій зустрічається чимало аргументів на користь існування немовних форм мислення. Неупереджений дослідник, безперечно, не може не погодитися з тим, що славетний учень Едварда Сепіра був далекий від ототожнення мови та мислення. Глибокий аналіз його творів робить можливим виділити три основні положення: 1) мова спрямовує когнітивну діяльність у звичні для неї річища; 2) мова привертає увагу її носія до певних аспектів реальності; 3) наявність назви в мові допомагає сформуванню уявлення про її референт (Шлезінгер 1991: 21).

Якою би виваженою не була теоретична аргументація, її самої недостатньо для обґрунтування гіпотези. Опоненти релятивізму постійно закидають той факт, що емпіричні докази цієї течії є надто обмеженими та багато в чому застарілими. Йдеться насамперед про класичні приклади мовно-культурних залежностей, викладені в творах Уорфа: назви снігу в англійській та чукотській мовах, різні способи вираження поняття часу, поняття форми й речовини в європейських мовах та мові гопі тощо (Психолінгвістика 1987: 173–179). На думку антирелятивістів,

докази Уорфа є досить непереконаливими. Сумніву піддаються й результати перших експериментів, проведених для перевірки гіпотези лінгвальної відносності в 40–50і роки минулого століття. Дійсно, ранні дослідження, зосереджені переважно на колоронімах, не принесли гіпотезі вичерпних доказів. Однак здобуті підтвердження не дискредитували, а навпаки – викликали ще більший інтерес серед вчених різних галузей знань до однієї з найреволюційніших ідей ХХ століття. На нашу думку, варто зробити короткий огляд наукових робіт, які виконані протягом останніх трьох десятиліть і містять конкретні підтвердження вищенаведених положень лінгвальної відносності.

Протягом 80-х років ХХ ст. у низці психолінгвістичних експериментів (Гардін 1993: 284; Льюсі, Шведер 1988), було встановлено залежність між здатністю індивіда диференціювати кольори за їх назвами у мові. Зокрема виявилось, що носій англійської мови розрізняє блакитний і зелений кольори та їх відтінки набагато легше за носія індіанської мови тарагумара, якій бракує лексичних найменувань для цих кольорів (Кей, Кемптон 1984). Докази впливу вербальних позначень на розпізнавання кольорів у коротко- та довготривалій пам'яті людини були отримані ще в перших емпіричних спробах релятивістів (50-і роки), які були розвінчані універсалістами (Гардін 1993: 283). Завдяки вдосконаленій методиці науковцям молодшого покоління вдалося практично обґрунтувати, що носії різних мов сприймають більш-менш ізоморфно головні (фокусні) кольори спектру, а другорядні (перехідні) кольори засвоюються свідомістю передусім через мову. Зв'язок між мовними явищами та пізнавальними здатностями людини виявляється не тільки на рівні зору, а й слуху. У низці психолінгвістичних експериментів 80-90х років об'єктом зіставних досліджень були носії “тональних” мов, у яких інтонація грає важливу смислорозрізнавальну роль (японської, китайської,

тайської, йоруба тощо), та носії германських мов, де інтонація є другорядним чинником диференціації змісту. Автори досліджень пропонують докази того, що акустичне сприймання людини виявляє залежність від просодичних характеристик її мови вже у перші місяці життя. Носії “тональних” мов, як правило, більш чутливі до нюансів інтонації, ніж представники германських етносів.

Психолінгвістичні тести на диференціацію кольорів і звукоформ спрямовані передусім на перевірку короткотривалої пам’яті людини. Безпосередньо пов’язані з ідеями Уорфа ті дослідження, які перевіряють довготривалі мнемонічні процеси обробки лексичних найменувань. У цих роботах піддається перевірці центральний постулат лінгвального релятивізму – мова членує реальність. Зокрема психолінгвістичний експеримент Санти та Бейкера засвідчив (Санта, Бейкер 1975), що носії англійської мови краще відтворюють по пам’яті зображення предметів, коли вони пред’являються разом з їх усними або письмовими назвами. Запамятовування цих же стимулів має нижчі показники за точністю і тривалістю, якщо вони демонструються без назв або у супроводі неадекватних / безглуздих найменувань. Наявність самостійної значущої назви є дуже важливим чинником збереження вербальної інформації. Про це свідчить результат експерименту Бренсфорда і Джонсона (Гардін 1993: 291), учасники якого могли відтворити більше суттєвих деталей прочитаного тексту, якщо йому передував заголовок. У разі його відсутності запам’ятовування погіршувалося. Це вповні збігається з ідеєю Уорфа про те, що мова функціонує як організатор і “сортирувальник” навколишньої інформації.

Мовні одиниці є потужними чинниками формування суджень, у тому числі хибних. Ця ідея, власне, й послужила Бенджаміну Уорфу, в той час службовцю пожежного управління, поштовою до з’ясування того, чому цистерни пального з

написом “порожні” здаються курильникам безпечними. В експерименті психолінгвістів Лофтуса та Пальмера (Гардін 1993: 291) його англомовним учасникам було показано кількахвилинний фільм про зіткнення двох автомобілів. Після перегляду одну групу просили оцінити швидкість машин, які врізалися (*smashed*) одна в одну. Друга група отримала таке саме завдання, однак для машин, які вдарилася (*hit*) одна з одною. Ті учасники експерименту, яким адресувалося слово *smashed*, визначали показник швидкості набагато вищий за другу групу, до того ж свідчили про те, що бачили розбите скло.

Переважна більшість досліджень на предмет кореляції між мовою та когнітивними процесами, зокрема судженнями, базується на лексико-семантичному матеріалі. Потенціал впливу на свідомість міститься також у фонетичних особливостях слів. Серед спостережень цієї тематики є ті, що стосуються математичних операцій. За даними психолінгвістичних експериментів, діти, для яких рідною мовою є валлійська, виконують розрахунки повільніше, ніж діти того ж віку, які спілкуються зі своїми батьками англійською мовою. Причому обидві категорії дітей навчаються разом у двомовній школі. Різниця у швидкості рахування полягає, за доказами вчених, у тому, що числа вимовляються та пишуться валлійською довше, ніж англійською мовою (Гардін 1993: 293). Подібний результат отримано під час зіставлення англомовних і китайськомовних школярів, які вивчали математику на однаковому рівні. Китайські діти володіли арифметичними діями більш вправно, ніж їхні англомовні ровесники. Наймовірніша причина – в меншій довжині китайських назв цифр (Хусейн 1987).

Розбіжності між англійською та китайською мовами досліджувалися також під дещо іншим кутом зору. Учасники опитування – англо-китайські білінгви, жителі США – отримували завдання оцінити, наскільки адекватно були описані два типи

особистості. Перший тип мав однолексемну англійську назву (напр., *melancholic* “меланхолік”), яку було перекладено описовим шляхом китайською мовою.

Другий тип особистості був монолексемною назвою китайською мовою та вільним словосполученням – англійською. Обговорення психологічних характеристик ішло в одній групі учасників англійською, в другій – китайською мовами. В результаті дослідження було встановлено, що мовці сприймали як більш адекватний дійсності той опис, якому в цільовій мові спілкування відповідала окрема назва. Цей факт доводить переваги монолексемних найменувань над описовими для формування чіткого уявлення індивіда про певний фрагмент дійсності.

Вказуючи на унікальну роль мови у членуванні дійсності, Б.Уорф мав на увазі не тільки систему лексичних позначень, а й граматичних структур.

Загальновідомими є приклади когнітивних розбіжностей між європейцями та індіанцями гопі, зумовлені специфікою вираження дієслівного виду та категорії дії в обох мовах. Дещо менш знаними є думки Уорфа про залежність картини світу носія мови від граматичної форми категорії роду. Уорф називав значення роду в англійській мові імпліцитним, оскільки воно не виражене флексіями, однак вимагає узгодження особового займенника з референтом, а також сигналізує про себе свідомості мовця в словах типу “мати”, “чоловік” тощо (Гардін 1993: 297). За твердженням вченого, імпліцитний рід спонукає носіїв мови до сприймання світу як біполярного – чоловічого та жіночого. Починаючи з 70-х років ХХ ст., категорія роду набула широкого вивчення в лінгвістиці, передусім завдяки феміністичному руху (Міллер, Свіфт 1979). Основне завдання цих досліджень – з’ясування впливу іменників, займенників та інших частин мови жіночого й чоловічого роду на когнітивні процеси. Загальним висновком є те, що постійне вживання слів чоловічого роду призводить до формування картини світу, в якій домінує чоловіче



начало (Хосрошахі 1989). За останні десятиліття гендерні дослідження стали одним з авангардних наукових напрямів та прислужилися прикладній стилістиці, зокрема англійської мови, порадами щодо вживання слів “змішаного роду” (типу *person*) замість назв чоловіків і жінок, замінювання особових займенників однини третьої особи (*he, she*) займенниками множини або безособовими реченнями тощо.

Ще відчутнішим є вплив експліцитно (флексивно) вираженого граматичного роду на формування індивідуального уявлення про денотат. Одним із підтверджень може слугувати результат асоціативного експерименту, який було проведено автором цієї статті (Подольян 2000). Наводячи вільні асоціати на фітоніми (назви рослин), українські та німецькі учасники експерименту порівнюють їх референти з певними особами чоловічої або жіночої статі, як напр., **тополя** < *дівчина* (4), *струнка дівчина* (1); **виноград** < *гарний хлопець* (1); **горіх** < *дід* (1); **дуб** < *богатыр* (1), *чоловік* (1), *гетьман* (1); **груша** < *дівчина* (2), *цариця* (1), *глуха баба* (1); нім. **Birke** “береза” (жін. рід) < *Mädchen* “дівчина” (1); нім. **Bohne**. “біб” (жін. рід) < *sehr schlanke Frau* “худюща жінка” (1). Порівняння з “гендерними” символічними конотаціями відсутні серед асоціатів, які було наведено на відповідні фітоніми-кореляти англійської мови американськими учасниками експерименту. Подібні думки зустрічаємо в етнолінгвістичній літературі, зокрема про те, що носії східнослов’янських мов “одухотворюють” дерева, під впливом родових значень їхніх назв [Толстой 1995: 333–338].

На підтвердження лінгвального релятивізму доцільно навести ще один результат нашого психолінгвістичного дослідження. У числі фітонімів-корелятів експериментального списку українській та німецькій назві **нарциса** / **Narzisse** відповідали два англійські найменування – **narcissus** “нарцис звичайний” та **daffodil** “нарцис жовтий”. У “наївній картині світу” ці два види рослини не

розрізняються між собою українцями та німцями. Однак, як засвідчили результати асоціативного експерименту, у свідомості американців існують два абсолютно різні образи, що, власне, є продуктом закріпленої в мові диференціації. За значеннями високочастотних асоціатів, нарцис звичайний уявляється носіям англійської мови передусім як міфологічний символ егоїзму: ego “его” (8), self “власна особа” (5), vanity, “пиха” (2) тощо. В той же час у семантиці англійського фітоніма **daffodil** головною ознакою є жовте забарвлення квітки та поява її весною: *yellow* “жовтий” (27), *spring* “весна” (19).

Результати розглянутих наукових досліджень свідчать про те, що постульовані Б.Уорфом ідеї лінгвальної відносності отримують підтвердження на всіх мовних рівнях і всередині різних мовно-культурних систем. Використовуючи широкий спектр сучасних методів, психолінгвісти отримують емпіричні докази того, що уявлення носія мови про певний сегмент світу залежить від наявності цільнооформленої лексичної назви, що окреме слово може суттєво впливати на індивідуальне сприймання – його напрям, швидкість, вибірковість, що граматична категорія роду сприяє образному уявленню про антропоморфність природи тощо. Найяскравіше лінгвальна відносність мислення виявляється в зіставних дослідженнях, особливо в тих, що зосереджені на розбіжностях лексичного членування світу. Зібрані протягом останніх трьох десятиліть результати свідчать про життєздатність і універсальність ідей Б.Уорфа й необхідність їх поглибленого вивчення для теоретичних і прикладних потреб мовознавства й суміжних наук. Такого типу психолінгвістичні дослідження є цінними для міжкультурної комунікації, успішність якої в багатьох випадках безпосередньо залежить від знання нюансів мовного втілення певного концепту, від змін інтонації або усталених асоціацій. Розглянуті в статті роботи на підтвердження лінгвальної

відносності належать здебільшого зарубіжним вченим. Сподіваємося, що подібні наукові пошуки набудуть більшої популярності в контексті вітчизняного мовознавства, яке особливо активно розвивається сьогодні в галузі контрастивістики.

#### **ЛІТЕРАТУРА:**

1. *Подольн І.Е.* (2000). Національна специфіка фітонімів в українській, англійській та німецькій мовах (контрастивний етнопсихолінгвістичний аналіз): Дис. ...канд. філол. наук. – Київ.
2. *Толстой Н.И.* Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и психолінгвістике. – 2-е изд., испр. – М.: Индрик, 1995. – 512 с.
3. *Hardin C., Banaji M.R.* (1993). The Influence of Language on Thought // *Social Cognition*. – Vol. 11, #3. – P. 277-308.
4. *Hoosain R.* (1987). Language differences in pronunciation speed for numbers, digit span, and mathematical ability // *Psychologia* #30. – P. 34-38.
5. *Kay P., Kempton W.* (1984). What is the Sapir-Whorf Hypothesis? // *American Anthropologist* #86. – P. 65-79.
6. *Khosroshahi F.* (1989). Penguins don't care, but women do: A social identity analysis of a Whorfian problem // *Language in Society* #18. – P. 505-525.
7. *Lucy J.A., Shweder R.A.* (1988). The effect of incidental conversation on memory for focal colors // *American Anthropologist* #90. – P. 923-931.
8. *Miller C., Swift K.* (1979). *Words and Women: Language and the sexes*. – London: Penguin Books.
9. *Penn J.M.* (1972). Linguistic relativity versus innate ideas: The origins of the Sapir-Whorf hypothesis in German thought. – The Hague: Mouton.

10. Psycholinguistics: a new approach (1987) / David McNeill. – NY (etc.): Harper and Row.
11. *Santa J.L., Baker L. (1975). Linguistic influences on visual memory // Memory and Cognition #3. – P. 445-450.*
12. *Schlesinger I.M. (1991). The Wax and Wane of Whorfian Views // The influence of language on culture and thought: essays in honor of Joshua A. Fishman's sixty-fifth birthday / ed. by Robert L. Cooper, Bernard Spolsky. – Berlin: Mouton de Gruyter.*
13. *Werker J.F. (1991). The ontogeny of speech perception // Modularity and the motor theory of speech perception / ed. by I.G. Mattingly, M. Studdert-Kennedy. – Hillsdale, NJ: Erlbaum.*
14. *Whorf B.L. (1956). Language, Thought and Reality. / ed. by J.B. Carroll. – Cambridge, MA: M.I.T. Press.*

# ПОЕТИЧНА СИМВОЛІКА УКРАЇНСЬКИХ, АНГЛІЙСЬКИХ І НІМЕЦЬКИХ НАЗВ РОСЛИН

Подолян І.Е.

*Київський державний лінгвістичний університет*

Поезія – одна з найвиразніших форм метафоричної картини світу. З одного боку, поетичний твір будь-якого жанру є продуктом індивідуальної уяви та хисту, з іншого – це також відображення колективного емоційного-образного сприймання дійсності. Завдяки своїй природній обдарованості поети, як чутливі мембрани, вбирають розпорошені в культурі уявлення про духовні (імпліцитні) якості предметів і явищ. Ці уявлення фіксуються передусім у мовному матеріалі – в міфах, легендах, піснях, фразеологізмах і значеннях слів, завдяки чому вони відомі переважній більшості представників певної національно-культурної спільноти. Передумовами для цих історично усталених образів слугують загальнолюдські архетипи.

Маючи спільні антропологічні витоки, образи дійсності по-різному представлені в історичній свідомості, а отже й поезії народів світу. Це може засвідчити зіставлення поетичних образів тих об'єктів, які мають нерукотворний характер та, з логічного погляду, повинні сприйматися більш-менш однотипно представниками різних націй. До таких об'єктів загальнолюдського значення відносимо рослини, художні репрезентації яких знаходимо в багатьох творах всесвітньої поезії. На творення цих образів поетів надихають численні символічні значення назв рослин (фітонімів), які походять з прадавніх міфологічних та культових уявлень про світ флори [Шелестюк 1997]. Відбитки культового ставлення до рослин та їх антропоморфізації збереглися в сьогочасних ритуальних

і святкових дійствах, пов'язаних із знаменними подіями в житті людини. Наш сучасник, вихований переважно в урбанізованому середовищі, погано розпізнає ботанічні види та дуже поверхово знає про їх фізичні властивості. Нерідко коли уявлення індивіда про певну рослину пов'язане тільки з її символічною функцією в ритуалі. Причому акціональний (дійовий) бік ритуалу може бути погано або зовсім не знайомим представнику нації: з плином історії культурний зміст акумулюється у вербальному аспекті обряду [Толстой 1995]. У свідомості носія мови назва рослини “огортається” багатьма символічними конотаціями, пов'язаними з національними традиціями та фольклором.

Загальновідомі, стереотипні уявлення творчо опрацьовуються поетами та втілюються в конкретних художніх образах. За кожною вигадливою метафорою, епітетом або іншим стилістичним засобом, за кожним випадком суб'єктивної асиміляції фітоніма [Уилрайт 1990: 82] стоїть певний стереотип, пов'язаний із символікою рослини. Звичайно, чимало поетичних образів потребують копіткого декодування за допомогою культурознавчих та лінгвістичних джерел. Одна із спроб такої інтерпретації поетичних образів рослин була зроблена в дисертаційному дослідженні, присвяченому національно-специфічній семантиці українських, англійських і німецьких фітонімів-корелятивів [Подолян 2000].

Дослідження сучасних (XX століття) поетичних творів українців, американців і німців було здійснено в роботі у ролі своєрідного тесту валідності вербальних асоціатів, наданих українськими, американськими та німецькими учасниками вільного асоціативного експерименту. Розглядалися ті асоціати, які виражали переносні значення фітонімів та їх емоційно-оцінні, експресивні й власне символічні конотації типу: укр. **нарцис** / англ. **narcissus** / **Narzisse** < укр. *хлопець* (3 особи), *самозакоханість* (1), *пихатість* (1), *одинак* (1) тощо / англ. *ego* “его” (8),

*vanity* “пиха” (2), *selfish* “егоїстичний” (2) тощо / нім. *Eitelkeit* “пиха” (2), *selbstverliebt* “самозакоханий” (2), *hochnäsig* “чванливий” тощо. Метою перевірки було встановити, чи дійсно вільні асоціати виражають стереотипну для трьох націй символіку рослин – таку, яка існує у світогляді як пересічних мовців, так і видатних поетів сучасності.

Зіставлявані асоціації та поетичні уривки засвідчили чимало збігів і подібностей щодо фітонімічної символіки, коріння якої сягає у фольклор та релігійно-культову спадщину трьох народів. Більшість фітонімів, які вживаються в поезії, є назвами квітів, що цілком зрозуміло з огляду на те, що квіти є своєрідною скарбницею естетичних еталонів у національній мові та культурі [Сукаленко 1992: 18]. Широко представлені в українській, американській та німецькій поезії назви лілії, троянди, фіалки, бузку, первоцвіту тощо, причому ці фітоніми найчастіше забарвлені символічними конотаціями краси, жіночості та романтичності. Для трьох мов усталеним є протиставлення назв лілеї та троянди як символів жіночої цноти, скромності та духовного кохання, з одного боку, та спокусливості, гордості й тілесних утіх – з іншого. Переносні значення фітонімів засвідчують такі асоціати, як укр. **лілея** < *незайманість* (1), *чистота* (1), *цнотливість*; укр. **троянда** < *королева* (2), *краса та неприступність* (1), *розкіш* (1); англ. **lily** “лілія” < *pure* “чистий” (4), *purity* “чистота” (3); **rose** “троянда” < *sex* “секс” (1), *romance* “кохання” (1); нім. **Lily** “лілія” < *Reinheit* “чистота” (1), *Jesus Christus* “Ісус Христос” (1); **Rose** “троянда” < *Stolz* “гордість” (2), *Romantik* “романтика” (1), *eitel* “пихатий” (1). Антиномія лілеї та троянди (застаріла назва – **рожа**) яскраво виражена в образах відомого вірша Павла Тичини:

Мадонно моя, Мати Пречиста, / мій Цвіте Голубий! / Вступає в вік новий  
душа чиста. / Замість **лелії рожу** / цілують уста [Тичина 1993: 69].

Лілія та троянда – як два протилежні та невід’ємні одне від одного уособлення краси й жіночості – формують ідею вірша американського поета Роберта Лоуела:

I’m for and with myself in my otherness, / in the eternal return of earth’s fairer children, / the **lily**, the **rose**, the sun on brick at dusk “Я сам для себе і сам по собі в іншому світі, / Куди вічно повертаються найгарніші діти землі – / Лілея, троянда, блиск сонця на цегляній стіні у сутінках.” [The Harvard Book of Contemporary American Poetry 1985: 106].

В основі поетичної символіки цих двох квітів лежать їх фольклорні образи, християнський культ лілії як квітки Ісуса та Діви Марії, обожнення троянди з часів римських розалій, численні фразеологічні звороти типу укр. як троянда серед будяків, нім. Dornröschen “спляча красуня, букв. дика трояндочка”, англ.

a rosebud “рожевий бутон, перен. молода красуня”.

Багатством символічних відтінків позначені в поезії трьох мов назви **фіалки** / англ. **violet** / нім. **Veilchen**. Серед художніх образів зустрічаємо чимало таких, які базуються на стереотипному зіставленні квітки зі скромною, цнотливою дівчиною, як наприклад, у вірші німецької поетеси Марі Луїзе Кашнітц:

Meine Neugier, die ausgewandte, ist zurückgekehrt. / Mit blanken Augen spaziert sie wieder / Auf der Seite des Lebens. / Salve, sagt sie, freundliches Schiefgesicht, / Zweijährige Stimme, unschuldig wie ein **Veilchen**. “Моя допитливість повернулася з мандрів. / Вона знову блукає з порожніми очима / На узбіччі життя. / Здрастуй, говорить вона дитячим голосом, / Дивлячись своїм приязним неправильним обличчям, невинним як фіалка” [Kaschnitz 1993: 35].

Порівняння фіалки із сором’язливою дівчиною зафіксовані в трьох мовах: укр. скромна як фіалка / англ. as modest as a violet / нім. so bescheiden wie ein Veilchen. Це не могло не позначитися на вільних асоціатах, наведених на три фітоніми-



кореляти: укр. *незаймана дівчина* (1), *невинність* (1) тощо; англ. *peaceful* “спокійний” (1), *petite* “тендітний” (1); нім. *Bescheidenheit* “скромність” (2), *Sittsamkeit* “сором’язливість” (1).

До типово жіночих символів у трьох мовах належать назви **верби** / англ. **willow** / нім. **Weide**. В англійській мові похідний прикметник **willowy** характеризує струнку жіночу фігуру. У фольклорі трьох народів, особливо українського, верба оспівана як образ засмученої, самотньої жінки. На терені української народної творчості верба набула розширеного символічного значення всієї нації, що підтверджують такі асоціати, як: *Україна* (2), *українська* (1), *Шевченко* (1) тощо. Мотив суму простежується й за асоціатами трьох фітонімів-корелятів: укр. *плач* (6) тощо; нім. *Melancholie* “меланхолія” (1), *Beerdigung* “похорон” (1) тощо; англ. *weeping* “плакуча” (33) тощо. Підтвердженням стереотипності цих символічних значень є уривки з віршів Павла Тичини та німецького поета Пітера Гухеля:

Гей, над дорогою стоїть **верба**, / Дзвінки дощові струни ловить, / Все вітами хитає, наче сумно мовить: / Журба, журба ... [Тичина 1993: 34]

Kein Königreich, / Ophelia, / wo ein Schrei / das Wasser höhlt, / ein Zauber / die Kugel / am **Weidenblatt** zersplittern lässt. “Тут немає королівства, / Офеліє, / Тут чутно / Стогін води, / А якийсь чарівник / Залишає кулі / на роздвоєному листі верби.” [Huchel 1989: 93]

Символічною подібністю до назв верби позначені в трьох мовах назви **терну** / англ. **thorn** / нім. **Dorn**. Підґрунтям переносного значення “життєві страждання” слугують у трьох мовах біблійні ремінісценції, які виявилися в таких асоціатах: укр. *розп’яття* (1), *Христос* (1) тощо; англ. *Jesus* “Ісус” (3), *crown of thorns* “терновий вінок” (1) тощо; нім. *Leid* “горе” (1), *Christusdorn* “терновий вінок” (1)

тощо. Страждання від людської підступності становить головну ідею нижче наведеного поетичного уривку вірша американського поета Ейдрієна Річа:

Knowing themselves too well in one another: their gift no pure fruition, but a **thorn**,  
/ the prick filed sharp against a hint of scorn ... “Кожен з них бачить в іншому самого себе, / готового піднести замість стиглого плоду голу тернину, / нагострену проти першого ж натяку глуму...” [The Harvard Book of Contemporary American Poetry 1985 :279]

Символом страдницької долі українців та їх мови виступає образ терну в вірші Ліни Костенко: Я скучила за дивним зойком слова. / Мого народу гілочка **тернова** [Костенко 1989: 17].

Поетичні твори трьох народів містять також інші міжнаціональні мотиви символіки назв рослин. Серед досліджених фітонімів є й чимало таких, які різняться за своєю символікою у трьох мовах, внаслідок історично-культурних і суто мовних причин. Наприклад, як показують асоціати німецького фітоніма **Linde** “липа”, носії мови пов’язують його з тематикою романтичного побачення: нім. *Treffpunkt* “місце зустрічі” (1), *Sehnsucht* “палке бажання” (1), *Treue* “відданість” (1) тощо. Популярність назви липи в народних німецьких піснях зробила образ цього дерева не тільки символом кохання, а й символом батьківщини в цілому, що демонструє уривок з вірша поетеси Марі Луїзе Кашнітц:

Meine Heimat vor allem / Nussbäume, **Linden** unterm Gewitterhimmel “Моя батьківщина – це передусім / горіхові дерева та липи, що стоять під грозовим небом.” [Kaschnitz 1993: 127].

Для українців символами патріотизму є верба, волошка, тополя, як засвідчують вільні асоціати. Фітонім **тополя** отримав найбільше асоціатів цієї тематики: *Україна* (2), *рідний край* (1), *українська поезія* (1) тощо. Серед поетичних

систем трьох народів тільки українській властива символіка цього дерева як уособлення батьківщини, як наприклад, у вірші Леоніда Кисельова “Додому”:

Додому час. До міста всіх кохань, / Де **тополеві** вранішні тумани, / Де сірий тулуб вершника Богдана / На золотому тлі софійських бань [Кисельов 1991: 266].

Національна ідіосинкретичність символіки простежується в поетичному образі яблука в одному з віршів американського поета Луїса Глюка:

The children go forward with their little satchels. / And all the morning the mothers have labored / to gather the late **apples**, red and gold, / Like words of another language. / And on the shore / are those who wait behind great desks / to receive these offerings.

“Діти несуть у дорогу свої маленькі ранці. / Ввесь ранок їх матері старанно збирали / Пізні яблука, червоні й жовті, / Дивні, як слова іншої мови. / А на іншому березі, за великими партами / стоять ті, що чекають / на приношення.” [The Harvard Book of Contemporary American Poetry 1985: 381].

Зміст цього вірша містить імплікацію старовинного англо-американського звичаю дарувати шкільним вчителям в перший день навчального року яблука. Цей звичай послужив основою для фразеологізма to polish the apple “підлещуватися, букв. полірувати яблуко”, який вплинув на асоціювання фітоніма **apple** “яблуко” < *teacher* “вчитель” (2). У ролі символу нещирого подарунка та лестошів яблуко виступає тільки в американській культурі. Спільним для українців, американців і німців є емоційно-образне уявлення про яблуко як плід гріхопадіння, про який розповідають біблійні апокрифи. Підтвердженням цих стереотипів слугують такі асоціати, як: укр. **яблуко** < *grix* (4), *Адам і Єва* (3) тощо; нім. **Apfel** < *Adam und Eva* “Адам і Єва” (4), *Versuchung* “спокуса” (1); англ. **apple** < *Eve* “Єва” (4), *sin* “гріх” (1) тощо. Метафоричне значення забороненого плода характерне для багатьох

поетичних образів яблука, як наприклад у вірші німецької поетеси Марі Луїзе Кашнітц:

Im Weinberg Kanaan / Auf dem Apfelacker Eden / Im Jahre  
neunzehnhundertneunundsechzig / Aber vom Menschen zu reden... “У винограднику  
Ханаана / На яблучній ділянці Едема / У році 1969 / Та мова буде йти про людину”  
[Kaschnitz 1993: 123].

Українська, американська й німецька поезія – осереддя багатьох художніх образів рослин. За цими витворами індивідуальної уяви авторів розкриваються як національні, так і міжкультурні стереотипи. Генетична спорідненість трьох мов сприяє виявленню праіндоевропейських, слов’яно-германських, спільнохристиянських та інших витоків рослинної символіки. З іншого боку, в ході зіставного аналізу поетичних творів розкриваються ідіоетнічні значення фітонімів. Декодування цих значень необхідне для глибшого пізнання трьох культур та менталітетів, а також для адекватного перекладу творів сучасної поезії. Надійними засобами декодування є не тільки культурологічні та лексикографічні джерела, а й мовна компетенція представників трьох народів, зокрема їх вербальні асоціації з назвами рослин.

### Література

1. Шелестюк Е.В. О лингвистическом исследовании символа // Вопросы языкознания. – 1997. – № 4. – С. 125–142.
2. Толстой Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и психолінгвистике. – 2-е изд., испр. – М.: Индрик, 1995. – 512 с.
3. Уилрайт Ф. Метафора и реальность // Теория метафоры: Сборник / Ред. Э. Кассирер и др. – М.: Прогресс, 1990. – 342 с.

4. Подолян І.Е. Національна специфіка семантики фітонімів в українській, англійській та німецькій мовах (контрастивний етнопсихолінгвістичний аналіз): Дис...канд. філол. наук: 10.02.17. – К., 2000. – 330 с.
5. Сукаленко Н.И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира / АН Украины. Центр науч. исследований и преподавания ин. яз. – К.: Наукова думка, 1992. – 162с.
6. Тичина П.Г. Вітер з України: Поезії / Упоряд. Д.А. Головка; Передм. А.Г. Погрібного. – К.: Український письменник, 1993. – 270 с.
7. The Harvard Book of Contemporary American Poetry / Ed. by Hellen Vendler. – Cambridge (Mass.): Belknap Press of Harvard Univ. Press, 1985. – 440 p.
8. Kaschnitz M. Gedichte / Auswahl von Peter Huchel. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1993. – 145 S.
9. Huchel P. Gedichte / Auswahl und Nachwort von Peter Wapnewski. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989. – 178 S.
10. Костенко Л.В. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559 с.
11. Кисельов Л.В. Тільки двічі живемо ...: Вірші, проза, спогади про поета / Упоряд. С.В. Кисельов; Авт. передм. І.М. Дзюба. – К.: Дніпро, 1991. – 414 с.

## **ІДІОЕТНІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АСОЦІАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНЦІВ, АМЕРИКАНЦІВ І НІМЦІВ**

Асоціативний експеримент вже давно “переріс” з методу дослідження індивідуального мислення в засіб, який допомагає лінгвісту розкривати особливості національних картин світу. Початково експеримент застосовувався психоаналітиками для того, щоб встановити наскільки адекватним є уявлення індивіда про певний предмет, тобто наскільки його спонтанні асоціації відображають головні (поняттєві) ознаки семантики слова. Запозичивши у психологів їх методику проведення експерименту, лінгвісти надали їй групового характеру та спрямували на отримання асоціативного поля лексеми – суми всіх її вербальних реакцій, наведених певною кількістю носіїв мови. На думку багатьох психолінгвістів, індуктивно отримане асоціативне поле моделює значення слова на синхронічному проміжку мови [1, 57; 2, 129]. За структурою цієї моделі можна побачити, які семантичні компоненти слова є більш або менш актуальними для сучасних носіїв мови. До того ж можна встановити, як співвідносяться між собою усталене за словником тлумачення лексеми та розуміння її звичайними мовцями.

Ще однією з привабливих сторін асоціативного експерименту є те, що його результати вказують на певні особливості національних уявлень, безвідносно до конкретного слова. Для таких узагальнень створює передумови кількісне та якісне опрацювання асоціатів: у першому випадку – в порядку зростання їх частоти (від ядерних до периферійних), а в другому випадку – групування індивідуальних реакцій за критерієм їх парадигматичних, синтагматичних, тематичних,

омонімічних та інших відношень до слова-стимулу. Типи (напрями, стратегії) асоціювання, як правило, мають універсальний характер для всіх мов світу, оскільки базуються на принципах організації вокабуляру в пам'яті будь-якої людини [3]. Однак, як засвідчують численні експерименти, між носіями різних мов виявляються суттєві розбіжності щодо тенденцій асоціювання як на кількісному рівні, так і в плані змісту. Найяскравіше міжмовна дивергенція в асоціюванні виявляється шляхом зіставлення групи слів, які корелюють між мовами за значеннями. Здебільшого проводяться експерименти зі словами загальноживаної лексики, наприклад, назвами кольорів, соматизмами, зоонімами, назвами природних явищ тощо [4; 5; 6]. У такий спосіб, по-перше, розкриваються національні уявлення про певний фрагмент дійсності, а, по-друге, визначаються більш достовірно, порівняно з експериментом на базі одного слова-стимулу, стратегії асоціювання.

У представленому експерименті зіставлення асоціативних стратегій здійснювалося на базі лексичної групи назв рослин [7]. Вибір цих слів для міжмовного експерименту був зумовлений їх двоїтим характером. З одного боку, фітоніми – ботанічні номенклатурні слова, які в науковому стилі вважаються перекладними еквівалентами. З іншого боку, як українські, так і німецькі й англійські назви рослин мають у своїй семантиці чимало фонових ознак, які актуалізуються в усному та писемному мовленні, наприклад у художньому стилі, та можуть не розпізнаватися представниками інших культурних спільнот.

Досліджувані в експерименті загальноживані назви квітів, овочевих культур та дерев (всього по 50 слів-корелятивів у кожній мові) підтвердили, як і гіпотетично передбачалося, свою широку палітру національно-специфічних значень. Повністю справдилося й припущення про те, що уявлення наших сучасників про біологічні

ознаки рослин та їх господарське застосування є досить обмеженими, а часто й другорядними по відношенню до уявлень про рослини як символи культури.

Учасниками асоціативного експерименту були українці, американці й німці віком від 18 до 30 років, по 100 в кожній групі, які в письмовій формі наводили вільні монолексемні асоціати на 50 фітонімів-стимулів. У середньому, структура асоціативних полів фітонімів-корелятив виявилася подібною: в усіх трьох групах реакції вдалося згрупувати за вісьмома типами (стратегіями) та приблизно однаковою кількістю (50-52) підтипів. Виділення парадигматичних, синтагматичних, тематичних, ремінісцентних, фонетичних, словотвірних, вигуккових та невмотивованих типів реакцій здійснювалося за критеріями, розробленими в багатьох попередніх експериментах [1; 8; 9] та із врахуванням семантики й валентності назв рослин. Якщо розглядати фітоніми в межах їх триад, напр., укр. **папороть** / англ. **fern** / нім. **Farn**, то можна побачити як ізоморфні, так і аломорфні ознаки їх асоціювання. Зіставлення асоціативних полів назв папороті вказує на те, що асоціативне ядро (високочастотні асоціати, які нараховують 5 реакцій й більше) кожного з трьох корелятив містить тематичні асоціати, які означають природні умови росту рослини: укр. **папороть** < *ліс* (12 осіб), англ. **fern** < *forest* “ліс” (14), *wood* “ліс” (13), нім. **Farn** < *Wald* “ліс” (32). Серед спільних стратегій асоціювання трьох назв – синтагматичні, які зумовлені кольором рослини, ареалом її поширення, ознаками будови: укр. *зелена* (1), *густа* (1), *лісова* (1); англ. *green* “зелена” (11), *tropical* “тропічна” (2), *bushy* “кущиста”; нім. *grün* “зелена” (4), *gross* “велика” (3), *primitiv* “примітивна” тощо. В сукупності реакцій відзначаються й напрями асоціювання, властиві тільки українській назві. Це тематичні й ремінісцентні реакції, які пов’язані з купальською символікою рослини: укр. *Івана Купала* (13), *ніч* (5), *свято* (4), *квітка* (3), *скарб* (1) тощо.



Повір'я про чудодійну силу папороті та обряд купальської ночі побутують як в українській, так і німецькій культурі. До XX століття ці фольклорні мотиви були відомі й американцям як носіям переважно британського культурного спадку.

Відгомін цієї символіки у свідомості сучасних німців засвідчив асоціат *Märchenwald* “казковий ліс” (2). В асоціативному полі американського корелята подібних асоціатів не було виявлено.

Наведений приклад кореляції тримовних назв папороті не є винятковим за своїм характером. Подібні співвідношення реакцій за їх типами простежуються і в інших фітонімічних тріадах. Аналіз кожної з них привів до певних висновків щодо закономірностей асоціативної поведінки носіїв трьох мов. В асоціативних полях українських і німецьких фітонімів кількісно переважають тематичні реакції, в сумарній кількості англійських реакцій – синтагматичні. Активність українців і німців в асоціюванні назв рослин за їх тематичними контекстами свідчить про те, що носії обох мов сприймають та вживають фітоніми в мовленні на рівні “глибинного” ярусу лексикона, тобто за їх денотативними та конотативними ознаками [1]. На відміну від українців і німців американці виявляють схильність до “поверхової” ідентифікації фітонімів, а саме на базі їхніх усталених мовленнєвих контекстів і словоформ. Під час асоціювання американські учасники експерименту автоматично наводять багато словосполучень-кліше, які означають загальновідомі види рослин, складові частини їхньої будови, відтінки забарвлення, господарські й харчові продукти тощо, як напр.: англ. potato chips “картопляні чипси” (англ. **potato** “картопля” < *chips* “чипси” (10)), pea pod “гороховий стручок”, green beans “зелені боби”. На свідомість носіїв англійської мови значний вплив справляють також широковживані слова-композиції типу lily-white “лілейно-білий” і nutcracker “лускунчик”. Асоціати, зумовлені цими словами, було віднесено до підтипу

словотвірно-комбінаційних. Більшість синтагматичних і словотвірно-комбінаційних асоціатів англійських фітонімів є високочастотними, напр.: **poppy** “мак” < *seed(s)* “насіння” (29) /від poppy seed(s) “макове насіння”/; **birch** “береза” < *tree* “дерево” (20) /birch-tree “дерево берези”/. Внаслідок цього американська група має найвищий показник стереотипності реакцій, пор.: 39 різних англійських реакцій на один стимул, 43 німецькі й 56 українських.

Висока стереотипність реакцій американців у порівнянні з іншими національно-мовними групами була зафіксована й в інших експериментах [10]. У широковідомому в психолінгвістиці експерименті Дж. Дженкінса було доведено, що асоціації американців стали більш однотипними протягом 20-60х рр. ХХ ст. під впливом мас-медіа, реклами та уніфікації життя суспільства [11, 584]. На думку частини дослідників, стереотипність реакцій американців є наслідком міжнаціонального статусу англійської мови США, яка, в порівнянні з англійською мовою Великобританії, має бідніший лексикон, простішу граматичну систему й відповідно запас виражальних засобів [12]. В німецькій групі фітонімів головним фактором стереотипності є широковживані слова-композиції типу Trauerweide “плакуча верба” (нім. **Weide** “верба” < *Trauer* “сум” (29)) та Birkenwald “березовий гай” (нім. **Birke** “береза” < *Wald* “ліс” (5)).

Українські учасники експерименту реагують на фітоніми-стимули значно різноманітніше, ніж американці та німці. Синтетичний характер української мови зумовлює широку валентність фітонімів, а отже й меншу кількість клішованих виразів з ними. Передумовою низької стереотипності асоціювання українців є також індивідуалізм як визначальна риса їхнього національного мислення [13; 14]. Схильність німців і особливо американців до наведення однакових реакцій спричиняється мовленнєвими штампами. Останні справляють вагомий вплив на

свідомість носіїв обох мов унаслідок уніфікації життя, а отже й світогляду населення США й Німеччини. Індивідуалізм – це також одна з базових характеристик західноєвропейської ментальності, однак відмінної, а саме екстравертивної спрямованості. Американці, відповідно до інтернаціональних стереотипів про їхній національний характер, виявилися найбільш активними в реагуванні вигуками, які імплікують уявні паралінгвальні форми поведінки, напр., окличну інтонацію, міміку (не)задоволення, жести подиву тощо. На українській і німецькій фітонімі-кореляти **будяк** та **Dorn** не було наведено жодної вигуково-окличної реакції, в той час як їх англійський відповідник **thorn** отримав асоціат *Ouch!* “Ой, боляче!” (7). Екстравертивність національного мислення американців є однією з причин того, що учасники цієї групи ведуть перед в експерименті за кількістю реакцій на означення зовнішніх рис рослин: пор. укр. **півонія** / англ. **peony** / нім. **Päonie** < укр. *червона* (2); англ. *pink* “рожева” (5), *purple* “фіолетова”; нім. *rosa* “рожева” (1). Українці сприймають фітоніми за їх видимими ознаками значно менш активно (312 реакцій), ніж американці (635) та німці (450).

Інтравертивний індивідуалізм українців зумовлений їхньою світосприймальною настановою, яку, за К. Ясперсом, називають рефлексивною контемплативною [15, 11]. Українців вважають рефлексивними (тими, що розмірковують), оскільки вони зосереджені більше на власних переживаннях, ніж на предметному світі. Українці контемплативні (споглядальні), тому що їх цікавить більше внутрішній світ людини, ніж перетворення зовнішнього світу.

Сентиментальність, чутливість, емоціоналізм, інтелігентність, любов до природи, мистецтва й обрядовості – це ознаки української ментальності, які зазначаються давніми й сучасними авторами. Г. Сковорода називав цей злиток духовних рис українців “філософією серця”, П. Юркевич – “кордоцентричністю”, сучасні

філософи – українським емоціоналізмом, який протиставляється західному раціоналізмові (утилітарно-прагматичній свідомості). Як носії “кордоцентричної” свідомості українці схильні до мистецького сприймання навколишніх предметів, тобто шляхом їх метафоризації й одухотворення.

Серед багатой палітри символічних образів української культури важливе місце обіймають рослини, уособлюючи ідеали прекрасного й потворного, високого й низького, земного та божественного, жіночого й чоловічого тощо. Символізація рослин властива культурі будь-якого народу, це одна з найбільш ранніх в історії форм художньо-образного освоєння дійсності [16; 17]. Однак у багатьох сучасних культурах, у яких переважає раціональне начало, флористична символіка, як і інші форми міфологічної свідомості, втрачає своє суспільне значення. Сучасні українці, згідно з результатами експерименту, надають символіці рослин набагато більшого значення, ніж американці та німці. Тематичні асоціати, зумовлені символічними конотаціями фітонімів, є найчисленнішим підтипом серед усіх реакцій українських учасників. Ці асоціати нараховують 722 реакції й майже вдвічі переважають за кількістю відповідні реакції німців (343) та приблизно вчетверо – американців (176). Передумовами образно-порівняльних уявлень про рослини є фольклорні, міфологічні й літературно-мистецькі ремінісценції, а також усталені переносні значення фітонімів та загальновідомі фразеологізми з ними. В зіставному аспекті між символічними конотаціями фітонімів-корелятивів простежуються як ізоморфні, так і аломорфні риси. Напр., представники трьох мовних спільнот сприймають лілію як символ краси, чистоти й жіночості (вплив фольклору та фразеології, напр. укр. гарна, як лілея; нім. keusch wie eine Lilie “незаймана, як лілія”; англ. as fair as a lily “гарна, як лілія”), однак американці й німці пов’язують назву рослини з біблійними ремінісценціями (відгомони орієнтального та загальноєвропейського

фольклору), в американській групі домінує асоціація з великоднім обрядом (від усталеного словосполучення Easter lily “розм. нарцис”, а німецькі учасники експерименту виявляють також знання символіки лілії як квітки-посередника між світами живих і мертвих (давньогерманський фольклор): укр. **лілія** / англ. **lily** / нім. **Lilie** < укр. *краса* (7), *чистота* (4), *дівчина* (5) тощо; англ. *purity* “чистота” (3), *beauty* “краса”, *girl* “дівчина” (2), *Easter* “Великдень” (13), *Jesus Christ* “Ісус Христос” (1); нім. *Schönheit* “краса” (6), *Tod* “смерть” (5), *Mädchen* “дівчина” (2), *Jesus Christus* “Ісус Христос” (1) й інші.

Символічна конотативна семантика фітонімів, у якій в імпліцитній формі зберігаються фольклорні, міфологічні й літературно-мистецькі уявлення про рослини, вплинула на реакції німців сильніше, ніж на реакції американців. Причиною є те, що німецька нація, як і українська, має дуже давню історичну духовну спадщину, яка є незрівнянно багатшою за трьохсотлітню колективну творчість представників різних народів США. Власне американська культура – це тонкий шар на поверхні численних “айсбергових” етнічних культур, які прислужилися її творенню. Головна роль у ній належить англо-саксонським традиціям, однак вони, як і традиції інших етносів, представлені в “американському казані” дуже фрагментарно.

Ще однією особливістю асоціативної поведінки американців є схильність їх до ідентифікації назв рослин за їх похідними значеннями, омонімами та співзвучними словами. Передумовами цієї тенденції є, по-перше, розвинена полісемія та омонімія англійських іменників, по-друге, численність близькозвучних моно- й дисилабічних слів англійської мови, в походженні яких простежується звуко символізм. Екстралінгвальним чинником є поверхова обізнаність американців із семантикою назв рослин. Напр., 20% американських учасників експерименту

навели асоціат *purple* “фіолетовий” на фітонім **plum** “слива” під впливом його похідного значення “темно-фіолетовий колір”, у той час як жодний з українських і німецьких реципієнтів не назвав цього кольору на фітоніми-кореляти **слива** / **Pflaume**. Англійська назва півонії **peony** ідентифікується 40% американців зі співзвучними словами *pony* “поні” (15), *peon* “пеон” (10), *piano* “піаніно” (1) тощо. В асоціюванні англійських фітонімів важливу роль відіграє також їхня морфемна будова й етимологія. На основі своєї внутрішньої форми англійські фітоніми часто сприймаються в хибному значенні. Напр., фітонім **primrose** “первоцвіт” (походить від **prim** “лат. перший” та **rose** “троянда”) асоціюється кількома американцями за своєю першою дериваційною основою. Ця морфема, омонімічна до англійського прикметника *prim* “манірний, підробний”, викликала низку синонімів: *primpy* “чепурний” (1), *fake* “підробний” (1), *snobby* “зарозумілий” (1), *prissy* “розпещений” (2).

Тенденції асоціювання українців, американців і німців відображають універсальні й специфічні для трьох народів лінгвокультурні ознаки. Це образно-емоційний склад мислення українців та прагматичність американців, важливість національно-культурної спадщини в житті українців і німців, інтравертивний індивідуалізм представників українського етносу та стереотипність і екстравертивність американського менталітету, значний вплив усталених лексико-фразеологічних конструкцій на мислення американців і німців, висока залежність носія англійської мови від полісемії та омонімії слова. Проведений експеримент є ще однією спробою дослідження національного мислення крізь призму мови.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Залевская А.А. Межъязыковые сопоставления в психолингвистике: Учеб. пособие. – Калинин: Калининский гос. ун-т., 1979. – 84 с.
2. Hoerman. H. Psycholinguistics: An Introduction to Research and Theory / Transl. by Н.Н. Stern and P. Leppman. – 2d ed., rev. – N. Y., etc.: Springer, 1979. – 342 p.
3. Клименко А.П. Проблема лексической системности в психолингвистическом освещении: Автореф. дис... д-ра филол. наук: 10. 02. 19 / Белорусский гос. ун-т им. В.И. Ленина. – Минск, 1980. – 41 с.
4. Василевич А.П. Исследование лексики в психолингвистическом эксперименте: На материале цветообозначения в языках разных систем / Отв. ред. В.Н. Телия; АН СССР. Ин-т языкознания. – М.: Наука, 1987. – 140 с.
5. Терехова Д.І. Психолінгвістичні особливості сприйняття семантики соматичної лексики в українській та російській мовах: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / НАН України, Інститут укр. мови. – К., 1997. – 18 с.
6. Муравицька М.П. Земля й небо Львова та Львова // Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції “Проблеми зіставної семантики”. – К.: Київський держ лінгв. ун-т. – 1997. – С. 189–192.
7. Подолян І.Е. Національна специфіка семантики фітонімів в українській, англійській та німецькій мовах (контрастивний етнопсихолінгвістичний аналіз): Дис...канд. філол. наук: 10.02.17. – К., 2000. – 330 с.
8. Моран, Лойола Г.А. Лексико-семантическое поле в системе его денотативных и оценочных значений: Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.19 / Белорусский гос. ун-т им. В.И.Ленина. – Минск, 1989. – 17 с.
9. Психолінгвістическіе проблемы семантики: Сб. науч. тр. / Отв. ред. А.А. Залевская. – Калинин: Калининский гос. ун-т., 1990. – 140 с.

10. Rosenzweig M.R. Word associations of French workmen: Comparison with associations of French students and American workmen and students // *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour*. – 1964. – Vol. 2. – P. 3 – 45.
11. Jenkins J., Russell W. Systematic changes in word association norms (1910–1952) // *Journal of Abnormal and Social Psychology*. – 1960. – P. 60–97.
12. Николаенко Г.И. Онтогенез системных связей в лексике (психолингвистическое исследование вербальных ассоциаций): Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.03.19 / Белорусский гос. ун-т им. В.И. Ленина. – Минск, 1979. – 21 с.
13. Старовойт І.С. Західноєвропейська і українська ментальність: Компаративний аналіз. – Тернопіль: Тернопільська акад. народ. господарства, 1995. – 184 с.
14. Українська душа / Відп. ред. Вікторія Храмова. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с.
15. Киричук О.В. Ментальність: Сутність, функції, генеза // *Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези доповідей та матеріали Міжнародної наук. конф.* – Київ; Луцьк. – 1994. – Ч.1. – С. 11–16.
16. Керлот Х. Э. Словарь символов. – М.: REFL-book, 1994. – 608 с.
17. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. – М.: Владос, 1996. – 415 с.



# ЕТНОГРАФІЯ СПІЛКУВАННЯ: З ДОСВІДУ ШВЕДСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

Подольян І. Е.

The article raises the need to develop Ukrainian ethnography of communication – the discipline intended to identify and promote native modes of verbal interaction. The author's argumentation is based on the data about the contemporary state of this linguistic branch in Sweden. The presented material consists predominantly of the commentaries on relevant scientific publications and the author's personal observations of Swedish patterns of communication.

Якщо з більшою чи меншою певністю можна говорити про завершення процесу політичної ідентифікації України як незалежної держави, то проблема мовно-культурного самовизначення нашого народу все ще далека від свого остаточного вирішення. Симптомами цього перехідного стану, який затягнувся вже більше, ніж на десятиліття, є і масовий українсько-російський білінгвізм, і досить поверхова обізнаність загалу з українською літературою, фольклором і мистецтвом, і чи то не поголовна захопленість російсько- та англомовною поп-культурою. Звісно, що іноземні стандарти мислення й поведінки, які засвоюються пересічними, передусім молодими українцями, не можуть не зашкоджувати їхньому національній самосвідомості [1:10–96].

Становище, в якому ми опинилися, не є винятковим – сьогодні заклики проти космополітизації культури лунають з багатьох країн, передусім із західноєвропейських, всередині яких міцнішає інтелектуальний спротив

глобальній англізації та американізації. Однак в Україні питання збереження та розвитку мовно-культурної самобутності є особливо загостреним. Головною причиною цього є наше сумнозвісне змішування українських і російських кодів мовлення, що супроводжується інтерференцією кодів поведінки та мислення.

Навряд чи сучасний житель великого українського міста, поспіль зрусифікованого, зможе чітко відповісти на питання, що відрізняє його (жителя) від представника сусідньої держави як на мовному, так і культурному рівнях. Реакція на таке запитання буде, ймовірно, дуже емоційною, наснаженою патріотичною патетикою, посиленнями на стереотипні риси характеру росіян і українців, і врешті – на двомовність більшості нашого населення. Саме останній аргумент має найвищу об'єктивність і через те найвиразніше усвідомлюється українцями. Однак і він не створює достатніх підстав для національної самоідентифікації.

Справа в тому, що “перемикання кодів” (switching codes, перехід з однієї мови на іншу) передбачає одночасну варіативність поведінкових і когнітивних моделей. Інакше – такий білігвізм є неповноцінним, що стає очевидним під час спілкування з аутентичними носіями однієї з мов. Виникнення комунікативних труднощів є типовим для ситуацій спілкування між зросійщеними жителями Лівобережної України та їхніми співвітчизниками з переважно україномовних західних областей. Ідеться не тільки про фонетичні, лексичні або граматичні розбіжності, а й про форми ввічливості, звертання, способи побудови розмови тощо. (Згадаймо, наприклад, стереотипи про “чемного західняка”). Психологічні та поведінкові, не лише лінгвальні особливості помічають, як правило, один в одного українець і росіянин, які спілкуються російською мовою.

У чому полягають ці особливості? Компетентну відповідь на це питання не можуть дати народні стереотипи та спорадичні спостереження самих комунікантів. Тут необхідна широкомасштабна наукова робота, спрямована на створення системи норм комунікативної поведінки, які є найбільш природними для української нації, історично усталеними та рекомендованими до вжитку нашим сучасникам. Головним джерелом цих комунікативних моделей (patterns of communication) є українська мова, в якій відображаються традиційні для народу моделі мислення (patterns of thinking). Перенесення же іншокультурних, переважно російських, правил спілкування на український мовленнєвий ґрунт є, по-перше, явищем штучним і доволі недосконалим, а по-друге, руйнівним для самосвідомості нації.

Потрібно визнати вагомий внесок освіти та мас-медіа в поширення аутентичних норм україномовної комунікації. Протягом останнього десятиліття створено чимало довідників, словників, підручників, радіо- та телепередач з правил комунікативного етикету. Однак більшості цих джерел бракує відомостей про своєрідності поведінкового, не лише мовного коду спілкування українців, про варіативність цих норм в ареальному аспекті, про новітні тенденції в динаміці комунікативних моделей (як правило, пропонуються зразки мовлення дореволюційних або радянських часів). Ще одним недоліком цієї літератури є її інтралінгвальний характер, брак міжмовних і міжкультурних порівнянь, які би створювали тло для увиразнення української специфіки.

Надавати наукову допомогу авторам таких навчальних джерел є прерогативою етнолінгвістів. Серед питань, які знаходяться в колі інтересів цих вчених, одне з чільних місць займає етнографія спілкування (далі – ЕС). Дітище Делла Хаймса, народжене у 60-х роках ХХ ст., ця дисципліна має своїм предметом опис і

моделювання комунікативної поведінки етнічних культур [6]. На сьогодні ЕС має свій розвинений методологічний і термінологічний апарат, численну кількість публікацій і проблем. Інколи ЕС вважають складовою частиною соціолінгвістики, оскільки обидві дисципліни послуговуються такими поняттями, як “мовленнєва спільнота”, “комунікативні моделі”, “комунікативна компетентність” тощо, мають спільні методи (спостереження, інтерв’ю, інтроспекція тощо), ставлять подібні завдання. Однак суттєвою розбіжністю є те, що головний ухил соціолінгвістичних студій здійснюється в бік таких факторів, як стать, вік, соціальний статус, професійна приналежність. Для етнографа спілкування найсуттєвішим є фактор етнічної приналежності; до того ж такі дослідження мають здебільшого контрастивний характер або в своєму предметі, або в коментарях і висновках.

Одним із прикладів успішного розвитку ЕС є низка досліджень, виконаних шведськими вченими в межах власної мовної спільноти. Головним стимулом для цих розвідок вбачається, по-перше, нагальна для цієї нації потреба зберегти свою культурну неповторність під тиском англomовної експансії, а по-друге, бажання вирізнити себе серед інших скандинавських народів, які в глобальному аспекті сприймаються як єдине, одноманітне угруповання. Ситуація нагадує ту, що склалася в східнослов’янській спільноті: мовно-культурна спорідненість цих народів нерідко заступає самотні риси кожного з них в уяві як їхніх представників, так і чужинців. Є, щоправда, й переваги етнокультурного становища шведів, якщо порівнювати їх з українцями: перші не потерпають від інтерференції мов на повсякденному рівні, хоча й кількість шведсько-англійських білінгвів зростає з кожним роком. Ще однією з причин чисельності таких публікацій у Швеції є зацікавленість суспільства в налагодженні успішної

міжкультурної комунікації, адже країна має інтенсивні зовнішні зв'язки та високий приплив імігрантів.

Значна кількість наукових робіт і конференцій з ЕС припадає на факультет лінгвістики Гетеборгського університету під керівництвом професора Йенса Аллвуда. Найвідомішою з цих публікацій є стаття проф. Аллвуда, яка своєю назвою ставить аж зовсім не риторичне запитання “Чи існують шведські комунікативні моделі?” [2]. У позитивній відповіді переконують аргументи, які проф. Аллвуд викладає на базі п'яти головних аспектів усного дискурсу, серед них: 1) типова послідовність подій у комунікативній ситуації; 2) правила чергування співрозмовників (turntaking); 3) зворотний зв'язок (feedback); 4) проксемічні та кінетичні особливості; 5) звичні теми для спілкування. Виділені Й.Аллвудом аспекти комунікації беруться до уваги й іншими вченими, однак в обговорюваній публікації вони поєднуються в цільнооформлену систему, яка може бути застосована у вигляді матриці до різних мов. Методами дослідження є в основному інтроспекція, спостереження та інтерв'ю.

У практичній цінності цієї роботи ми переконалися на власному досвіді: ознайомлення з нею протягом нашого стажування в Гетеборгському університеті допомогло уникнути багатьох випадків неадекватної інтепретації комунікативної поведінки шведів. Безперечно, що етнічні моделі спілкування не можуть не позначатися на іншомовному, передусім англійському мовленні шведів. Власне несумісність двох кодів – вербального (досить грамотної англійської мови) та невербального, або поведінкового – миттєво кидалася нам у вічі, оскільки не відповідала нашим стереотипам про англійський спосіб спілкування.

Це передусім стосувалося початкових і прикінцевих етапів будь-якої розмови – форм вітання та прощання. Зустрівши свого знайомого або колегу вперше

протягом дня, швед типowo вимовляє коротке *Hej*, яке зазвичай не супроводжується усмішкою та питаннями на кшталт “Як ваші справи?” або “How are you?” Привітний вираз обличчя не вважається обов’язковим атрибутом спілкування з покупцем або клієнтом у місцях сервісу. Для шведів посмішка – це вияв щирого почуття або інтересу, так само як і питання про здоров’я, сім’ю, роботу співрозмовника. В англійському мовленні такі питання відіграють переважно фатичну роль. В багатьох англомовних іноземців викликає спантеличення те, з якою відвертістю та детальністю шведи відповідають на питання, що призначаються лише для підтримання розмови, а не для отримання вичерпної інформації [5].

Своєрідним є спосіб прощання, якого дотримуються шведи в різних ситуаціях, наприклад протягом святкової вечоринки або наприкінці робочого дня. Типовим є залишити місце події, не говорячи *Hej då!* “до побачення” жодному з присутніх. Водночас ця закріплена в мові фраза часто замінюється формою подяки *Tack*. Ще однією специфічно шведською моделлю є висловлення подяки у відповідь на тільки-но отриману подяку, внаслідок чого діалог має симетричну форму: *Tack. – Tack (tack)*. Природно, що ця модель автоматично переноситься шведами на їхнє спілкування англійською мовою, що часто сприймається іноземцями як неадекватно високий ступінь ввічливості: *Thank you. – Thank you*. Обов’язковим у шведській культурі ритуалом є висловлення подяки хазяїну урочистого святкування під час особистої зустрічі або по телефону через один або кілька днів після події.

Чи не основним елементом мовного етикету шведів є чітке дотримання ними послідовності реплік під час розмови. Шведи нетерпляче ставляться до переривання на пів-слові, що в багатьох інших культурах вважається нормальним

комунікативним явищем. Саме ця риса була обрана домінантою етнокультурного портрету цього народу, створеного авторами збірника есе про Європейську співдружність [4]. Під час спілкування вважається також нетактовним допомагати своєму співрозмовнику, якому бракує слів, закінчити речення: це розцінюється як вияв неповаги. Як правило, мовець сигналізує про завершення свого висловлювання та запрошує вас до продовження діалогу своїм поглядом.

Виразну специфіку має модель зворотної реакції, якою шведи виявляють своє (не)розуміння отриманої інформації. Відповіді *Ja*. “Так.” чи *Nej*. “Ні.” супроводжуються вдихом – паралінгвальною рисою, яка викликає в багатьох іноземців асоціацію з затрудненим диханням. Зворотній реакції надається в цій комунікативній системі досить велике значення, оскільки підтримання діалогу вимагає уважного ставлення до моменту завершення реплік. Саме це, на думку етнолінгвістів, пояснює той факт, що під час дружніх розмов вдома чи в громадському місці, напр., ресторані, шведи найчастіше сідають один навпроти одного, в той час як англійці й американці розміщуються типово під кутом 90 градусів [2].

Вибір теми для спілкування, звичайно, залежить від комунікативної ситуації. Однак, як і в кожній культурі, в шведській існує певний набір бажаних і небажаних тем для підтримання неділової розмови. Представники англійських країн знаходять незвичним те, що шведи вповні відкриті для обговорення досить делікатних тем – таких, як особисті фінанси, політичні уподобання та сексуальне життя. Й.Аллвуд пов’язує прямоту, раціональність і емоційну виваженість шведів передусім з кількасотлітнім впливом на них лютеранської етики. Завдяки цій релігійній системі в національному менталітеті закріпилося чітке розмежування між суспільним і приватним життям. Дуже сильним і досі є імператив “не втратити

свого обличчя”, не виявити своєї упередженості та не завдати клопоту іншим.

Поряд з обов’язком поважати почуття інших у кожному шведі з дитинства виховується також прагнення до збалансованості й компромісу – поняття, емко виражене словом *lagom* “ні дуже багато, ні дуже мало”. Культивуються також такі риси, як скромність та вміння підкорювати свої власні бажання інтересам колективу.

Применшення своїх особистих заслуг та піднесення досягнень інших вважається ознакою гарного тону. Завищена самооцінка засуджується відомим фразеологізмом *att man är något* “думати занадто багато про себе”. Журналісти інших країн нерідко зазнають труднощів у творенні популярного іміджу того чи іншого всесвітньо відомого шведського спортсмена чи митця, який здебільшого утримується від повідомлень про власні здобутки та обдарування, приписуючи свої досягнення колегам, тренерам, або ж щасливому випадку. Дух шведського колективізму походить з часів вікінгових суспільств, які базувалися на взаємопідтримці та рівноправності воїнів у громаді.

Одне з ключових понять сучасної шведської культури, позначуване словом *lagom* “помірність”, бере свої витoki у давній церемонії пиття із спільного рогу: кожний з її учасників – вікінгів – дбав про те, щоб меду вистачило аж до останнього в черзі [3]. Парадоксальним є те, що принцип врівноваженості, який домінує в суспільному житті шведів, практично втратив свою пріоритетність у сфері споживання алкогольних напоїв. Вечоринка, на якій дозволяється пити, має виключне положення в соціальному житті шведів. Це по суті єдина на сьогодні комунікативна ситуація, в якій емоційна розкутість не засуджується, а навіть заохочується. Поведінка людини часто радикально змінюється в стані оп’яніння, причому не стільки від кількості випитої рідини, скільки від усвідомлення зміни



правил гри: саме тут дозволяється переступити кордон між приватним і громадським життям.

Загальна неемоційність і підкреслена незалежність шведів часто відчужує від них іноземців. Багаторічні ділові стосунки з представниками цього народу рідко коли переходять у стадію товаришування та дружби. Хоча, як визнають чужинці, приватні контакти зі шведами є й хоча дуже повільними в своєму розвитку, однак довготривалими та надійними. Порядність у ставленні до своїх обіцянь, почуття справедливості та повага до чужої власності є провідними рисами шведського національного характеру, яскравим проявом якого на державному рівні стала т.з. “шведська модель”, в якій гармонійно поєднуються індивідуалізм і гуртовість.

Соціалістичний устрій став рушійним фактором стрімкої демократизації шведського суспільства протягом минулого століття, а особливо в останнє двадцятиліття. Відчутно спростилися стосунки між керівниками та підлеглими, різними віковими групами, чоловіками та жінками. Ця егалітарна тенденція позначилася на шведських формах звертання. Сьогодні в ужитку єдиний займенник *Di*, який ще у 60-х роках XX ст. вважався фамільярним на противагу ввічливій формі *Ni*. Разом із зникненням диференціації прономінальних форм припинили вживатися на побутовому рівні й титули та звання типу “пан”, “професор”, “доктор” тощо. На думку етнолінгвістів, наслідком демократизації шведського суспільства, є також висока частота лайливих слів у розмовному мовленні його представників. Переважна більшість вульгарної шведської лексики семантично пов’язана з релігією, із знеславленням демонічних сил, на відміну від інших європейських мов, у яких переважає лайка з еротичним підтекстом [3].

У комунікативних моделях шведської мови невпинно відбуваються зміни під впливом як внутрішньокультурних, так і зовнішніх факторів. У своїй публікації

Й. Аллвуд наголошує на тому, що вивчення динаміки цих моделей є поки що слабкою ланкою лінгвістики. Цей висновок – не просто риторичне твердження відомого шведського професора. На факультеті, який він очолює, виконуються численні наукові роботи в галузі етнографії спілкування, студентам і аспірантам викладаються навчальні курси з антропологічної лінгвістики та міжкультурної комунікації. Під час стажування в Гетеборгському університеті ми мали можливість спостерігати за тим, як на заняттях з вищеназваних дисциплін обговорювалися комунікативні норми шведської та інших мов, при цьому робився акцент на зіставній методиці.

Власне такий контрастивний аналіз конче необхідний вітчизняній етнографії спілкування, яка спроможна зробити вагомий внесок у розвиток українського мовознавства, збагатити своїми здобутками інші гуманітарні дисципліни, зокрема культурологію, чіткіше окреслити національні риси українського менталітету та врешті рещт – посприяти розвитку самосвідомості українців та популяризації нашого мовно-культурного надбання за кордоном.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму) – Львів: Літопис, 2002.
2. Allwood J. Are there Swedish patterns of communication? // H. Tamura (Ed.). Cultural Acceptance of CSCW in Japan and Nordic Countries. – Kyoto: Kyoto Institute of Technology, 1999. – P.90–120.
3. Berlin P. The Xenophobe's Guide to Swedes. – London: Oval Books, 1999.

4. Daun Åke Daun. It's Rude to Interrupt! Swedish Communication Style // Europeans: Essays on Culture and Identity / Ed. by Åke Daun and Sören Jansson. – Seeden: Nordic Academic Press, 1999. – P.15–24.
5. Paulston C.B. Linguistic and Communicative Competence: Topics in ESL. – UK: Multilingual Matters Ltd., 1992. – P.41
6. Saville-Troike M. The Ethnography of Communication: An Introduction. Second Edition. – Oxford: Basil Blackwell, 1989.

# ЗВУКОСИМВОЛІЧНА ТА МОРФЕМНА ВМОТИВОВАНІСТЬ ВІЛЬНИХ АСОЦІАЦІЙ

Подолян І.Е.

*Київський національний лінгвістичний університет*

Думка про те, що зв'язок між звукоформою та значенням слова є невмотивованим, має серед сучасних лінгвістів набагато більше апологетів, ніж теорія звукового символізму. Досить критично ставився до гіпотез про виникнення слова як імітації певного звуку, руху або почуття Ф. де Соссюр [Saussure 1983]. Водночас у працях його відомих сучасників знаходимо чимало тверджень на користь неконвенціонального походження слів, зокрема у Р.Якобсона [Jakobson, Waugh 1979] та О.Єсперсена [Jespersen 1922]. Ідеї звукосимволізму, які продовжують розвиватися й сьогодні, мають під собою численні емпіричні докази того, що певні звуки та звукосполучення викликають в уяві носіїв мови сенсорні відчуття, емоційні реакції та різноманітні образи [Abelin 1999, Lapolla 1994, Sereno 1994].

Різні за своїми підходами дослідження звукосимволізму збігаються в тому, що в більшості мов світу наявні групи слів із спільним семантичним елементом, вираженим фонемою або кількома суміжними фонемами. Цей єдиний семантичний центр не є морфемою, тобто не свідчить про етимологічну або дериваційну спорідненість лексем. Походження фонестеми, як звичайно називають повторюваний фоносимволічний сегмент слова [Abelin 1999: 4], пояснюється на засадах звуконаслідування, синестезії, аналогії між артикуляцією та кінетикою, когнітивної психології та інших наук і теорій. Уявлення про фонестеми

англійської, німецької та інших мов можна отримати за допомогою праць авторитетних європейських вчених XIX-XX століття – В. фон Гумбольдта, Л. Блумфільда, Л. Болінджера, Е. Сепіра та інших [Abelin 1999: 32–35]. Ці автори виділяють, як правило, однакові фонестеми в межах однієї мови та інтерпретують їх семантику досить подібно. Наприклад, звукосполученню –*gl*, яке зустрічається в низці англійських слів *glance* “блиск”, *glare* “сліпучий блиск”, *glaze* “глазур”, *gleam* “блимання”, *glitter* “виблискування” тощо, кілька дослідників надають значення явища світла.

Лексичним угрупованням такого типу часто бракує вагомих доказів їхньої спільної етимології. Однак у свідомості пересічних носіїв мови здебільшого не існує сумнівів щодо спорідненості цих слів. Вірогідною причиною цього може бути асоціативний вплив широковживаного слова на індивідуальне сприймання близькозвучних до нього слів. М.Толстой [1995: 317] зазначає, що дві лексико-фразеологічні одиниці, які подібні за формою, справляють одна на одну “магічну атракцію” у свідомості носіїв мови, спричиняючись до т.з. “народної етимології”. Цю закономірність підтверджує, наприклад, англійське слово *ambush* “засідка”, яке багатьма мовцями асоціюється з не спорідненим до нього словом *bush* “кущ”, у результаті чого в наївній свідомості формується образ схованки в кущах [Abelin 2000: 17]. У східнослов’янських культурах чимало вірувань і ритуалів виникло саме на основі неправильного тлумачення етимології таких назв, як *Благовіщення* (на Поліссі не можна білизну *вішати*, бо вішалники будуть), *Чистий четвер* (первинне значення пісного дня заступилося поняттям *чистоти* оселі) [Толстой 1995: 317-32].

Унаслідок народної етимології слова отримують нові значення як результат переосмислення їх кореневих морфем, так і шляхом неправильного

морфологічного членування, як напр., слово *мазена* “нечепура” виникло від народного розуміння імені *Мазена* як “той, що замазаний”, *Маковій* (від давньоєврейського дня пам’яті *Маккевеїв*) – свято *маку*. В обох випадках сприймання слова носіями мови зумовлене його внутрішньою формою – дійсною або уявною прозорістю його морфемної структури. Роль внутрішньої форми у формуванні синхронічної семантики підкреслювалася в працях В. фон Гумбольдта та його послідовників, зокрема О.О. Потебні. Це поняття розуміється представниками гумбольдтіанства як на звукосимволічному, так і на морфемному рівнях [Гумбольдт 1984]. Саме під таким кутом зору ми розглядаємо результати представленого тут вільного асоціативного експерименту з носіями української, англійської та німецької мов, яким у письмовій формі було запропоновано по 50 назв рослин (фітонімів) [Подолян 2000].

Асоціати, зумовлені звукосимволічною та морфемною мотивацією значень слів-стимулів, є відносно не численними серед загальної кількості отриманих реакцій. Однак для певних слів асоціати такого типу є доміантними, що й спонукало нас до їх поглибленого вивчення. Крім того, навіть поодинокі реакції, які демонструють вплив фонетичної та морфологічної будови слова на його сприймання, є цінними доказами на користь вчення про внутрішню форму.

До суто звукосимволічних реакцій можна віднести слово *мокрий* (1), наведене на український фітонім **плющ**. Найвірогідніше, ця лексема викликала в пам’яті учасника експерименту асоціацію зі співзвучними словами, які містять фонестему [шч] і мають семантичний відтінок вологості: *дощ*, *плащ*, *хвощ* (*мокрий*, як *хвощ*). Гіпотетичними чинниками цієї асоціативної реакції є також слова із звукосполученням [шч], які називають поняття тематичної групи “волога”: назви

риб – *щука, ліщ*, назви рідких страв – *борщ, гуща, щавель* (готується звичайно в супі) тощо.

За асоціатами до англійського фітоніма **radish** “редиска” можна зробити висновок про те, що це слово стимулює в уяві реципієнтів відчуття раптовості, різкості та необачності: *rash* “шалений, необачний” (1) і *trash* “сміття, нісенітниця” (1). Ознакою близькозвучності асоціатів з їхнім стимулом є звукові комбінації [га] та [ш]. В англійській мові фонестема [ash] характерна для групи оноματοпоетичних слів, які означають різкі, необачні рухи: *smash* “розбивати на дрізки”, *dash* “шпурляти”, *crash* “розтרוшити, звалитися з гуркотом”, *bash* “сильно вдарити”, *gash* “глибоко поранити” [McCarthy, O'Dell 1995: 34].

Припущення щодо звукоморфемного впливу інших слів на фітонім **півонія** викликають такі його асоціати, як *пишна* (8), *півень* (8), *пісня* (4), *розкішна* (1), *кокетлива* (1), *зарозумілість* (1), *пихатість* (1), *сміх* (1), *південь* (1), *пиво* (1), *жінка, що співає* (1). Очевидно, що носії мови пов'язують цю рослину з показною красою, а також з позитивними емоціями. З одного боку, це можна пояснити зовнішніми рисами квітки. Однак, зважаючи на те, що жодна інша назва гарної квіткової рослини, як напр., *троянда, вишня, орхідея*, не отримала в експерименті такої кількості однакових реакцій *пишна* (8), можна зробити висновок про наявність семантичних відтінків у фонестем [пи] і [пі], які вживаються в словах на означення краси і гордощів (*пишна, пиха*), а також веселощів (*спів, пиво, пир, південь*).

Асоціативна семантика англійського фітоніма-корелята **peony** “півонія” також зазнає на собі впливу близькозвучних слів, як це засвідчують високочастотні асоціати *pony* “поні” (15) та *peon* “пеон, слуга в латиноамериканських країнах” (10). “Магічна атракція” цих двох слів до назви півонії проглядає і в таких

асоціатах, як *small* “маленький” (7), *puny* “крихітний” (1), *weak* “слабкий” (1). За нашим припущенням, поняття маленької тварини, з одного боку, та пригнобленої людини – з іншого, викликають у свідомості носіїв англійської мови уявлення про мініатюрність і слабкість рослини. Для порівняння: на противагу високочастотному асоціату *small* “маленький” (7) асоціат *large* “великий” було наведено на фітонім **peony** тільки одним американським учасником експерименту. Посередницьку роль у близькозвучних асоціатах, наведених на англійський фітонім **daffodil** “жовтий нарцис”, відіграє слово *daffy* “навіжений” (1), з яким знаходяться у синонімічних відношеннях асоціати-прикметники *crazy* “скажений” (1), *silly* “дурненький” (1).

Асоціат *smile* “посмішка, посміхатися” (1) наведено на англійський фітонім **tulip** “тюльпан” під впливом близькозвучного слова-асоціата *lips* “губи” (2). Інший асоціат *3 lip* “3 (три) губа” (1) цього ж фітоніма є прикладом виділення уявної внутрішньої форми слова. Один з американських реципієнтів поділив цей фітонім на склади **tu-** і **-lip**, перший з яких є омофоном слова *two* “два”, а другий – омонімом слова *lip* “губа”. Подібного типу асоціати, які зумовлені явищем народної етимології, наведені здебільшого на складні (двохосновні) англійські та німецькі фітоніми. Фітоніми-композиції стимулюють реципієнтів до виділення й називання їхніх твірних основ або до наведення дериватів цих морфем та семантично пов’язаних з ними слів.

Асоціати німецького фітоніма **Himmelschlüssel** “первоцвіт” яскраво ілюструють вплив прозорої внутрішньої форми на сприймання слова. Цей фітонім утворився складанням слів-основ **Himmel** “небо” і **Schlüssel** “ключ(і)” під впливом давньогерманських легенд про цю квітку, якою богиня грози Фрея “відкриває весняне небо”. Пізніше фітонім отримав народну етимологію назви квітки, яка



виросла з ключів Св. Петра до Царства Божого. Відгомони цієї інтерпретації семантики фітоніма простежуються за такими асоціатами, як нім. *Petrus* “Св. Петро” (20), *Gott* “Бог” (14), *Engel* “янголи” (2), *Glauben* “віра” (1), *Offenheit* “відкритість” (1), *Himmelfahrt* “Вознесення” (1), *Wolken* “хмари” (1).

Серед вільних асоціатів англійського фітоніма **primrose** “первоцвіт” є низка прикметників, які не відповідають жодним традиційним уявленням про цю рослину як вісника весни, уособлення юного й нового та символу британського патріотизму: *primpy* “чепурний” (1), *fake* “підробний” (1), *snobby* “зарозумілий” (1), *prissy* “розпещений” (2). Ці слова є, вочевидь, синонімами до дериваційної основи фітоніма **prim** “лат. перший” (**primrose** етимол. “перша троянда”), а отже й ще одним виявом псевдомотивації лексичного значення.

Близько 40 % американських учасників сприйняли фітонім **wormwood** “полин” шляхом членування його на морфеми **worm** і **wood**. Семантика цих твірних основ не має однозначного пояснення: припускають, що слово є англійською адаптацією німецького фітоніма **Wermut** “полин”, тому провести його морфемний аналіз неможливо. Є думка, що фітонім утворився від слів **worm** “черв’як, глист” та **wood** “дерево” внаслідок історичного вживання полину як протиглистового засобу. Обидві основи викликали асоціати з комахами й поточеною, зіпсованою деревиною, напр.: *rotten* “гнилий” (9), *eaten wood* “поточене дерево” (1), *bug* “жук” (2), *dirt* “бруд” (2), *decay* “гниття, занепад” (1) тощо.

Подібні приклади було зафіксовано в асоціативних полях німецького й англійського фітонімів-корелятивів нім. **Kornblume** “волошка” / англ. **cornflower**. Твірні основи обох фітонімів-комполітів корелюють за семантикою: **Korn** / **corn** “зерно, злаки”, **Blume** / **flower** “квітка”. Слово **corn** має також значення

“кукурудза” в американському варіанті англійської мови. Під впливом основи **corn** близько 50 % американців відреагували на назву волошки асоціатами, які мають тематичне відношення до злакових культур та виробів з них: *yellow* “жовтий” (16), *food* “їжа” (2), *biscuits* “булочки” (1), *cornbread* “кукурудзяний хліб” (10), *popcorn* “попкорн” (1) тощо. Семантичний зв’язок з назвою злакових простежується також в асоціатах фітоніма **Kornblume** “волошка” < *Kornfeld* “нива” (2), *Pop korn* “попкорн” (1), *gelb* “жовтий” (6). Показово, що на українській корелят **волошка** не було наведено жодного слова із значенням жовтого кольору. Можна припустити, що уявлення американських і німецьких учасників експерименту про властивості цієї рослини є не досить чітко окресленими.

Ще одним прикладом неправильної інтерпретації значення слова за його внутрішньою формою є асоціативна дистрибуція англійського фітоніма **lily-of-the-valley** “конвалія”: *Jesus* “Ісус” (15), *Song of Solomon* “Пісня Соломона” (6), *Bible* “Біблія” (3), *Rose of Sharon* “саронська троянда” (2), *psalms* “псалми” (1) тощо. Причиною цих асоціатів є сплутування фітоніма з англійською назвою **lily of the valleys** “долинна лілія”, з якою порівнює себе наречена в Пісні над Піснями 2:1 : “*I am the rose of Sharon, and the lily of the valleys*” “Я – саронська троянда, я долинна лілія!”. Аналогічна помилка в тлумаченні слова наявна в асоціаті *Weihnachten* “Різдво” (2), який було наведено на фітонім **Immergrün** “барвінок” унаслідок ототожнення цього фітоніма з прикметником **immergrün** “вічнозелений”, який звичайно вживається по відношенню до різдвяної ялинки: обидва слова-композиції складаються з твірних основ **immer** “вічний” і **grün** “зелений”.

Наявність близькозвучних слів може сприяти не тільки псевдо-, а й адекватному етимологічному аналізу слова. Завдяки таким схожим за формою англійським словам як *astronomy* “астрономія”, *asteroid* “астероїд”, *astronaut*

“астронавт”, представники американської групи експерименту навели 33 однакові реакції *star* “зірка” на фітонім *aster* “айстра”. Припущення про те, що учасники експерименту були знайомі з давньогрецькою етимологією слова, є маловірогідним, оскільки серед них не було професійних лінгвістів. Для порівняння, серед реакцій українського фітоніма *айстра* слово *зірка* було зареєстровано лише п’ять разів.

Розглянуті результати асоціативного експерименту є внеском до розвитку ідей звукового символізму та внутрішньої форми слова. Наведені асоціати допомагають виявити аспекти семантики фітонімів, які часто недооцінюються або й зовсім ігноруються лінгвістами, хоча й мають високу актуальність для пересічних носіїв мови. Вибірка відповідних реакцій була би значно більш представницькою за умови, якщо асоціативний експеримент мав би своїм завданням визначити образні та сенсорні реакції людей на фонетичну й морфемну форми назв рослин. Такого типу експерименти необхідні як з теоретичного, так і практичного боку, зокрема для досягнення евфонії в публіцистичному та рекламному текстах. Сподіваємося, що ця галузь лінгвістики буде й надалі привертати до себе увагу дослідників.

## ЛІТЕРАТУРА

- Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М: Прогресс, 1984.
- Подольян І.Е. Національна специфіка фітонімів в українській, англійській та німецькій мовах (контрастивний етнопсихолінгвістичний аналіз): Дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 2000.
- Толстой Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и психолінгвистике. – 2-е изд., испр. – М.: Индрик, 1995.
- Abelin A. Studies in Sound Symbolism: Doctoral Dissertation. – Goeteborg: Goeteborg University, Department of Linguistics, 1999.
- Jakobson R. , Waugh L. The sound shape of language. – Sussex: Harvester Press, 1979.
- Jespersen O. Language – its nature, development and origin. – London: Allen and Unwin, 1922.

- Lapolla R.J. An experimental investigation into phonetic symbolism as it relates to Mandarin Chinese // L. Hinton, J. Nichols, J.J. Ohala (eds.). Sound symbolism. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- McCarthy M., O'Dell F. English Vocabulary in Use. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1995.
- Saussure, F. de. Course in general linguistics. – London: Duckworth, 1983.
- Sereno J.A. Phonosyntactics // L. Hinton, J. Nichols, J.J. Ohala (eds.). Sound symbolism. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

*І. Подолян*  
*КНЛУ (м. Київ)*

## **СТЕРЕОТИПИ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ**

### **МОЛОДІ КИЄВА:**

### **ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Сучасна мовна ситуація в Україні є предметом численних досліджень різного масштабу й змісту. Спільною для більшості з них є тема білінгвізму – співвідношення російськомовних і україномовних елементів у комунікативній поведінці населення країни. Такі наукові роботи, серед них і видані протягом останнього десятиліття дисертації, мають переважно соціолінгвістичне спрямування, а саме висвітлювання тенденцій мовного вжитку в залежності від територіальних, вікових, статевих та інших чинників [1; 3; 5; 6]. Окреме місце належить дослідженням, предметом яких є стан білінгвізму в Києві [1; 2; 6]. Столиця України тут розглядається не стільки як окрема територіальна спільнота, а як середньостатистична репрезентація всього населення держави. Підставами для такого моделювання слугує те, що в останнє десятиліття Київ постійно поповнюється мігрантами з різних областей і регіонів України. До того ж вікова, соціальна й професійна структура цього міста набагато ширша, ніж в інших територіальних пунктах, а отже й більш сприятлива для соціолінгвістичних узагальнень. Найпотужніший внесок у розвиток демографічної ситуації Києва належить молоді – найрозмаїтнішій за своїм територіальним походженням верстві населення. Для соціолінгвістів є цінним й те, що, за комунікативною поведінкою

осіб віком від 18 до 30 років можна прогнозувати майбутні тенденції мовного узусу.

На тлі вагомого дослідницького матеріалу з мовної ситуації Києва й України в цілому досі бракує ґрунтовних наукових робіт, виконаних в аспекті етнолінгвістики. Йдеться про пошук ідіоетнічних рис стилю життя й ментальності українців на базі стереотипів (моделей / шаблонів) їхньої комунікації. Уведений у науковий обіг Д. Гаймзом, концепт *patterns of communication* став наріжним для започаткування нової мовознавчої дисципліни – етнографії спілкування [9].

Послугуючись у цілому спільними із соціолінгвістами методами, етнографі спілкування акцентують увагу на тих комунікативних рисах, які характерні для всієї етнічної спільноти, а не для її окремих соціальних підгруп. Наважимося зробити припущення, чому ця дисципліна досі не набула активного розвитку у вітчизняному мовознавстві, попри серйозний доробок зарубіжних вчених.

Головною причиною є, вочевидь, надто розмаїта мовна карта України: між регіонами й областями, великими і малими населеними пунктами наявні значні розбіжності щодо співіснування мов. На заваді дослідження загальноукраїнських стереотипів комунікації стоїть і поширена серед лінгвістів думка про перехідність сучасної мовної ситуації. Для подолання російсько-української диглосії вважається доцільнішим публікувати роботи прескриптивного, аніж дескриптивного змісту.

До перших належать зокрема довідники й підручники з питань мовного етикету, які вчать сучасних українців формул увічливого спілкування, забутих або викривлених під наносами совітських зросійщених стандартів. Давні норми спілкування слугують для нас безумовними взірцями етикету, однак їх усталення потребує певного часу.

Піклування про автентичність української мови не виключає важливості дескриптивних студій – тих, що фіксують стан мови, в тому числі її етикетних норм, на синхронному відрізку. Ця потреба зумовила й наше дослідження, метою якого було з'ясувати найтипівіші для молоді риси вербальної поведінки у повсякденних ситуаціях спілкування, напр., під час подорожування міським транспортом. При цьому ми розглядали кожен комунікативну ситуацію в контексті певної події, як напр., виходу пасажера з метро, а респондентів просили відтворити тільки один комунікативний акт усередині події, напр., поставити запитання іншому пасажирові. Комунікативна ситуація членується відповідно до класифікації Г. Гаймса [9: 26–30].

Учасниками анкетування були чоловіки (100 осіб) і жінки (100 осіб) 18–30 років, серед них студенти різних спеціальностей кількох вузів Києва, а також дипломовані фахівці. Опитувалися як корінні кияни (91 особа), так і колишні жителі інших населених пунктів, розташованих у всіх основних регіонах держави. Окрім гендерного і територіального чинників, було враховано також чинник мови родинного спілкування. Рідна мова великою мірою впливає на вибір індивідом його функціонально першої мови [3; 6]. За зібраними даними, 82 особи назвали мовою родинного спілкування українську (далі група Укр), 95 – російську (група Рос), 14 – українську й російську (група Укр+Рос), 9 – суржик. Припускаємо певну погрішність у визначенні рідної мови, оскільки за активного білінгвізму змішування й перемикування кодів є дуже поширеним явищем.

Структура анкети, яка заповнювалася письмовим чином, була побудована з урахуванням найважливіших компонентів комунікативної події – так, як їх звичайно виділяють в етнолінгвістиці. За орієнтир було взято структуру міжособистісної комунікації, запропоновану Й. Оллвудом, професором

Гетеборгського університету (Швеція) [7]. Відповідно було виділено 11 комунікативних подій та на базі їх досліджено параметри комунікативної поведінки. До них ми віднесли: а) типові для молодих українців риси комунікації в офіційних і неофіційних ситуаціях; б) звичний перебіг початкового та прикінцевого відрізків комунікативної події; в) прийнятні та неприйнятні для обговорення теми. Анкета також містила питання для з'ясування коду спілкування, що домінує серед освіченої молоді Києва. Респонденти або обирали найприйнятнішу для себе відповідь, або наводили власну.

Параметр офіційності виявився вагомим чинником комунікативної поведінки молодих киян, водночас пов'язаним з явищем перемикання кодів. Під час вітання людини, рівної за соціальним статусом, 65.5% опитуваних звичайно вживають російськомовну форму *Привет!*. Серед жіночої частини респондентів цей показник навіть вищий – 72%, (пор. чоловіки – 59%). Найчисленнішою ця відповідь є в групі Рос – 81.1% (пор. Укр – 46.3%). Другою за рангом є форма *Привіт!*, яка становить 23% від суми відповідей та, що є показовим, 41.5% від варіантів, обраних групою Укр. Інші форми вітання мають значно менший відсоток: *Здорово!* (6%), *Доброго дня!* (2%) тощо. Під час зустрічі з особами вищого статусу молоді кияни вживають привітання, абсолютно відмінні від тих, які адресуються одноліткам або близьким знайомим. Домінантною формою офіційного вітання є *Добрый день!* (40.5%), на другому місці – *Доброго дня!* (26.5%), на третьому – *Здравствуйте!* (18.5%), на четвертому – *Здрастуйте!* (12%). Така кореляція форм вітання зі ступенем офіційності спілкування вказує на високий індекс дистанції влади (Power Distance Index – PDI) [8: 112]. Запроваджений антропологом Г. Гофстеде, цей критерій застосовується для оцінки усталеної відстані між комунікантами, не рівними за соціальним становищем. У країнах з низьким PDI,



напр., у скандинавських, стосунки між керівниками й підлеглими мають спрощену ієрархічну структуру, що виявляється у звертаннях за першим іменем і загальноживаних вітаннях на зразок шведського *Ней!*

У більшості західноєвропейських країн уніфікованими щодо ступеня офіційності спілкування є й моделі прощання. У мовленні української молоді прикінцеві відрізки комунікації мають диференційований характер. Під час прощання з однолітком кожний другий опитуваний вживає форму *Пока!*. Популярними серед молоді є й варіанти *Счастливо!* (16%), *Давай!* (12%), *Побачимось!* (11.5%). З особами вищого рангу українська молодь звичайно прощається виразами *До побачення!* (57.5%) та *До свідання!* (31.5%). Найактивніше вживають першу форму представники груп Укр (79.26%) та Укр+Рос (71.42%), у той час як група Рос віддає перевагу другому стереотипу (54.73%). Є очевидним, що київська молодь активно послуговується українською мовою в стосунках з викладачами, адже саме вони складають більшість осіб вищого службового становища, з якими спілкуються опитувані студенти. За даними масового анкетування 2000 року, студенти оцінили рівень поширеності української мови у вузах Києва практично рівномірно з російською, в той час як у міжособистісних стосунках українська мова вживається тільки у 12% ситуацій, а в сфері послуг тільки у 8.4% [2].

Обнадійливими щодо росту престижу української мови в громадських місцях, зокрема в системі послуг, є наведені в анкетах форми звертання до жінки-продавця. Першою за рангом є *Вибачте!* (34.5%), другою – *Извините!* (34%). У сумарній кількості відповідей на третьому місці – форма *Девушка!* (16%), на четвертому – *Женщина!* (3.5%). Вартим уваги є те, що модель *Вибачте!* користується меншою популярністю під час звертання молоді до незнайомого

чоловіка, ніж до жінки. Першим за рангом тут є вираз *Мужчина!* (45.5%), на другому місці – *Извините!* (20.5%), на третьому – *Вибачте!* (18%). Вживається і зросійщена форма звертання *Шановний!* (7.5%). Дійсно автентичні українські гоноративи представлені в загальному розподілі варіантів дуже малочисельно: *Добродію!* (2.5%), *Пане, перепрошую!* (0.5%), *Пані!* (0.5%).

Відроджувані сьогодні зусиллями лінгвістів традиційні вирази українського етикету не стали поки що здобутком широкого загалу [4]. Ця невтішлива для патріотичного чуття тенденція зумовлена, з одного боку, асиметричним російсько-українським білігвізмом у щоденному спілкуванні молодих киян. Переважання російськомовної поведінки підтверджується відповідями, отриманими на питання про те, якою мовою звично запитати перехожого на вулиці Києва про час. 60% респондентів обрали російську мову, 20% – українську. Решта 20% розподілилися між варіантами вибору української або російської мов залежно від названих самими учасниками умов. Переважає такий нечітко виражений чинник, як "*в залежності від настрою*" (9.5%). Неспроможність пояснити свій вибір засобу спілкування – прояв легковажного ставлення до мови. Водночас це позитивний знак того, що розмежування обох мов за сферами спілкування стає менш категоричним. Варто зазначити, що число осіб, які обрали українську мову для звертання на вулиці Києва, перевищує відсоток молодих киян (12%), яким було задане подібне питання в анкеті 2000 року [2].

Стислість вираження комунікативних моделей є також однією з ознак демократизації нашого суспільства та підвищення загального темпу життя. Масовий ужиток спрощених форм вітання й прощання поєднується з таким комунікативним стереотипом, як вживання гонорифічного займенника *Ви*. У транспорті до незнайомої дівчини-однолітка звернуться на "Ви" 95.5% всіх

респондентів, серед них 98% жінок і 93% чоловіків. Жінки в цілому схильні до більш шанобливої адресації незнайомих їм осіб, ніж чоловіки. У ситуації звертання до хлопця – пасажера метро респонденти жіночої статі обрали *Ви* у 97% відповідей, чоловіки – у 52%. Вживаючи фамільярну форму *ти*, молоді чоловіки, напевно, прагнуть тим самим підкреслити свою маскуліність. У цілому гонорофічний займенник міцно закріплений у мовному узусі молодого покоління українців, і тому він навряд чи ризикує перейти до розряду маргінальних форм, як це сталося з його еквівалентами в скандинавських і деяких інших європейських мовах протягом ХХ ст. [7].

Важливим параметром етнокультурної комунікації є спосіб знайомства, усталений у соціумі. За даними опитування, 60.5% молодих киян знайомляться з гостями поступово в ході вечірки, 22% чекають, поки хто-небудь познайомить їх з іншими. Такий стиль знайомства можна віднести до характеристик висококонтекстної культури, в якій, за визначенням Е.Т. Голла, більшість інформації передається імпліцитно, тобто “зчитується” з контексту. Представники такої культури часто покладаються на власну інтуїцію та фонові знання – традиції, звичаї, стереотипні думки, – не поспішаючи з отриманням експліцитної інформації про свого співрозмовника [8: 107]. Комунікативні моделі висококонтекстної культури співіснують в українському соціумі з низькоконтекстними рисами, що природно для будь-якої етнічної спільноти. Про це можна судити за тим, які теми було названо прийнятними для обговорення в неофіційних умовах. 74.5% всіх опитуваних вказали на відсутність обмежень щодо тематики неділового спілкування. Неприйнятними для розмови вважають інтимні теми 9.5% респондентів, політичні теми – 9%. Можна припустити, що така модель поведінки

зумовлена не тільки віковими чинником, а й змінами, які відбуваються в українському суспільстві, його звільненням від табуованих і замовчуваних тем.

Проведене дослідження не вичерпується викладеними в цій статті інтерпретаціями, як і числом розглянутих комунікативних параметрів. Цілком усвідомлюючи обмеженість нашого аналізу, зважимося зробити кілька висновків щодо стереотипів мовлення молодих киян, а отже й щодо загальних тенденцій розвитку комунікативної поведінки українців. Жителі столиці України віком від 18–30 років, переважно студенти, послуговуються в повсякденному спілкуванні найчастіше російською мовою, рідше – українською. Стереотипні форми вітання, звертання й прощання є в своїй більшості російськомовними, узвичаєними ще в совітські часи. Активне перемикання кодів спілкування має місце у стосунках з особами вищого статусу, зокрема з викладачами вузів. В офіційних ситуаціях і під час звертань до незнайомих однолітків яскраво виражений гонорифічний стиль. Тяжіючи до стриманого (висококотекстного) стилю спілкування з незнайомцями, молоді українці водночас досить вільно почуваються у виборі тем для обговорення. Це свідчить про соціальні і психологічні зрушення, що відбулися в суспільстві впродовж останнього десятиліття.

#### **ЛІТЕРАТУРА:**

1. Бурда Т.М. Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. — К., 2002.
2. Залізняк Г.М., Масенко Л. Т. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній / НДІ соціально- економічних проблем Києва; Центр соціологічних

досліджень "Громадська думка" ; Національний ун-т "Києво-Могилянська академія". — К. : Видавничий дім "КМ Академія", 2001.

3. Кузнєцова Т.В. Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. — К., 1999.

4. Миронюк О.М. Історія українського мовного етикету:(засоби вираження ввічливості): Автореф.дис...канд.філол.наук: 10.02.02 / АН України; Інститут української мови. — К., 1993.

5. Шинкаренко О.В. Явище лексичної інтерференції в українському мовленні молоді Кіровоградщини: Автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. — К., 1995.

6. Шумарова Н.П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму: Монографія. – К.: Київ. держ. лінгв. ун-т, 2000.

7. Allwood J. Are there Swedish patterns of communication? // H.Tamura (Ed.). Cultural Acceptance of CSCW in Japan and Norid Countries. – Kyoto: Kyoto Institute of Technology, 1999. – P.90–120.

8. Lustig M.W., Koester J. Intercultural Competence: interpersonal communication across cultures. Third Edition, 1999. – N.Y.: Addison Wesley Longman.

9. Saville-Troike M. The Ethnography of Communication. – Oxford: Basil Blackwell, 1982.

# HOW DO UKRAINIANS COMMUNICATE?

## Observations Based upon Youth Population of Kyiv

Ilona E. Podolyan

Kyiv National Linguistic University, Ukraine

### Abstract

The paper examines communication patterns of contemporary Ukrainians, represented by a group of 18-30-year-old residents of Kyiv, the capital city. The methods of interview, participant-observation and introspection are used to uncover some nationally specific traits of communication, which are given a superficial or inaccurate coverage in a big number of sources devoted to Ukraine. In addition to the outline of modern Ukrainians' behaviour in a range of everyday situations, the research contains an analysis of the cultural and psychological characteristics of this East European people – both from synchronic and diachronic aspects.

**Keywords:** communication patterns, linguistic etiquette, communicative competence, Bohemian-Ukrainian contrasts, cultural stereotypes, particularism, universalism, individualism, collectivism.

### 1. Background

A "pattern of communication" was distinguished as an independent concept and term within the broader notion of a "cultural pattern" in the 1970s. Though viewed as an item of linguistic research, a "pattern of communication" has never been withdrawn from cultural anthropologic studies, since any analysis of the ethnic or social mode of life is not complete without commentaries on language-based interaction (Saville-Troike, 1982; Allwood, 1982).

Being an indispensable part of any community's profile, patterns of communication attract attention of scholarly and mass-literature authors alike. The latter habitually

integrate information on patterns of communication, or as they are diversely called "speech norms", "speech manners", "etiquette rules", into tour guides. Such publications help tourists or entrepreneurs to form a preliminary idea about the country of their destination, and thus facilitate their adaptation to the strange surrounding.

A substantial part of this literature is constituted by surveys of the European countries: meticulous outlines of old and new customs, traditions, habits and character traits of the peoples. Paradoxically, in the most explored part of the world there remain a number of countries which are still perceived as cultural blank spots outside their boundaries. To them belongs Ukraine, one of the ex-Soviet republics, bordering upon Russia, Poland and some other East European countries. One of the few recent tour guides to Ukraine bears the title *Ukraïna – Terra Incognita* (by E. Ihnatovich, 1999), which speaks duly of the country's obscurity in the world.

Despite its being an independent state for over 12 years and gradually moving towards the EU membership, despite its being one of the 5 initiating states of the UN and having one of the biggest diasporas on the American continent, Ukraine still bears no distinctive image in the global consciousness. To make up for the acute shortage of popular knowledge about this country, which still lies in the shadows of Russia, contemporary authors find it essential to reproduce at least the most general features of Ukraine. Evidently, the last years' mass-literature portrayals of this nation are rich in false stereotypes stemming from Ukraine's century-long dependence upon Russia, Poland, Hungary and other neighbouring states. The represented images of the country are often a far cry from its rapidly changing modern profile, in particular its linguistic make-up.

Many visitors to Ukraine complain that despite their following guidebooks published abroad, they experience big difficulties of communication with the natives.

The handy lists of conversational clichés and rules of their use often fall short of real-life situations. It is not as much the fault of non-native scholars using insufficient data about Ukraine, as it is the fault of the current transitional period that leaves many issues, linguistic including, undefined.

The complexity of the language situation in the country has a number of causes, the primary of which is Ukrainian-Russian bilingualism. In accordance with the new Constitution of 1996, Ukrainian is a single state language on Ukraine's territory. The adoption of this law was viewed as controversial at its very dawn, since by the mid-90s the society had had an obviously bilingual character. In the 90s, the Ukrainian and Russian languages co-existed on a daily basis, though they were differently disseminated about the country. The Ukrainian language dominated as a means of everyday communication in the Western regions (oblasts) annexed by the Soviet Union from its neighbours in the late 30s-40s. The Russian language prevailed in the eastern and southern oblasts, which had been historically under a long-standing influence of Russia, not in the least due to a heavy wave of migrants from there.

The declaration of Ukrainian as a state language aroused many hot disputes on the very ground that the seat of the Ukrainian parliament – Kyiv (the modified spelling of *Kiev* transliterated from Russian) – was an outspokenly Russian-speaking city. Such a status quo, also present in the majority of Ukraine's cities, was a result of the long-time diglossia. In the Soviet Union, no language was legally held for a state one, though in actual fact, Russian was in the lead of all written and oral communication. The policy of raising and maintaining the prestige of the Russian language was for over 70 years exercised through political, mass media and educational institutions all over the USSR. It had only boosted the long-standing Russification taking its root as early as the XVIII century in the Tsarist state.



In Ukraine, as well as in Belarus, the development of diglossia was facilitated by the kindred Eastern Slavic relationship between the native and Russian languages. For the majority of Ukrainians, regardless of their educational level, it was easy enough to acquire a Russian-speaking competence. One contracted alongside a supercilious attitude toward the Ukrainian language, as well as the corresponding culture, which was closely associated with rural lifestyle or narrow-minded nationalism. The latter, pigeonholed as an anti-social phenomenon by the Communist ideologists, was a sentiment shared mostly by the intelligentsia conscious of their authentic origins. The undercurrent Ukrainian nationalism manifested itself in sporadic oppositional revolts, most of them publications and meetings, paving the way for Ukraine's separation from the Soviet Union in the late 80s.

The pre-Independence years were marked by the rise of the Ukrainian language, its penetration into the cultural and political spheres. The growing nationalistic feelings stimulated many Russian speakers to learn the formerly stigmatized language or at least to treat it with respect. It is remarkable that in the census of 1989 around 88% of all Kyiv residents identified Ukrainian as their mother tongue, although the real number of active speakers of this language was much lower in the capital city at that moment (Shumarova, 2000). In all probability, the choice of most Kyivans was motivated by their intuitive understanding of a division between one's native language (or mother tongue), acquired through family upbringing, and one's functionally first language, practiced in a wide range of communicative situations outside the family circle.

Correlation of the Russian and Ukrainian languages in social practice became one of the focal points of the state-building policy. The legal acknowledgement of Ukrainian in 1996 gave a boost to its spread in all the social realms, and consequently to the development of all its stylistic registers. That facilitated standardization of the Ukrainian

written facet, which previously had been artificially homogenized with that of the Russian language. Limited in Soviet times within communicative practice of rural residents, manual labour workers and nationally conscious intellectuals, the Ukrainian language became an obligatory code of self-expression for most top state officials, university faculty, journalists, advertisers, etc.

However, despite its legal status, Ukrainian has not established itself as a universal means of interpersonal communication by now. There still remains a clear-cut division between workplace and home in terms of one's language choice. A common sight is a top political or business executive giving a public speech or interview in Ukrainian, addressing alongside his/her assistants behind the camera in Russian. It is quite typical of a university professor to lecture in Ukrainian and interact in Russian with his/her students after classes. The same concerns a journalist daily contributing articles in Ukrainian and leading a Russian-speaking life out of duty.

The ambiguity of the situation perplexes many foreign visitors to the urban centres of Ukraine, where one gets by with Russian in most informal and semi-formal settings, such as shops, cafes, transport, hospitals, police, etc., and on the other hand, has to struggle to fill in paperwork in Ukrainian. In business circles the state-enforced language code is not followed as strictly, thus making foreign entrepreneurs wonder at the expediency of taking a course of Ukrainian for their long-term stays in the country.

According to the mass-scale pole conducted by a group of university-based researchers in 2000, the Russian language is used in most communicative situations by 52.5% of all Kyiv residents, while Ukrainian is the first functional language for 14.8% (Zaliznyak, Masenko, 2001). Switching between the two languages is common to 32% of Kyivans, according to the inquiry. The majority of those who use Russian as the most preferred verbal code are young Kyivans (under 30): 65% of them are Russian speakers

(while among those over 40 this category amounts to 53%), 6% speak Ukrainian (30% among those over 40) and 28% switch the codes depending on the social context. Though acknowledging the need to foster the spread of Ukrainian in society (74% of all the polled youth), only 30% of them consider this language to be prestigious; while this characteristic is bestowed upon the Russian language by 55% of those under 30.

Any contemporary analysis of the linguistic situation in Ukraine inevitably contains statistical inaccuracies caused by the factor of code-mixing. When identifying themselves as Ukrainian or Russian speakers, participants of such polls proceed from their subjective idea about a proper language proficiency. Just a few of them acknowledge their incorrect use of either or both of the languages, and can be as brave as to confess their mixing Ukrainian and Russian in speech.

However embarrassing to confess, a mixed Ukrainian-Russian code (the popular coinage for which is *surzhyk*) has established itself in everyday life of many Ukrainians. The mingling process usually tells itself in frequent substitutions of Ukrainian words, phrases and syntactical structures with Russian ones, or vice versa. There is also an observed tendency toward blending Ukrainian and Russian morphological parts of cognate or similar-sounding words, as well as transplanting phonetic features of one language to the other.

*Surzhyk* is viewed by many as pidginization of the Ukrainian language engendered by Russia's century-long oppression of Ukraine. Social and scholarly concerns about this imperfect code brought to life a big number of publications, such as dictionaries, textbooks and guidebooks that teach correct correspondences between the often confused Ukrainian and Russian words and other language units. This reference literature could be found on the writing-tables of many Ukrainian officials, who, including the President of Ukraine, are widely reputed to make code-mixing mistakes in their speech.

According to different analysts of Ukraine's present-day language situation, persistence of *surzhyk* testifies to the enduring inferiority complex of Ukrainians as "little brothers" of Russia (the long-standing official name of Ukraine in the Russian Tsarist Empire was *Malorossiya* "Little Russia"). However, those authors who passionately condemn their compatriots for speaking *surzhyk* underestimate the force of habit as a factor of one's language choice. Alongside, the critics put a stress on the natives' attachment to Russian culture.

In fact, to speak of the Russian-Ukrainian dinomia in Ukraine at present must be rather far-fetched. Now and then one may encounter the opinion that Ukrainian TV viewers are drawn to the channels and programmes broadcast from Russia rather than to those of local providers. An impartial mind, in all probability, will attribute this trend to a better quality of the Russia-based TV products, usually modelled on their Western counterparts. It is, in fact, international mass-culture patterns, not specifically Russian ones that attract the attention of Ukrainians.

It seems more relevant to discuss a cultural disparity between the Ukrainian city and countryside, which bears its impact upon the language situation. The prestige of the Russian language is predominantly maintained by the educational and technological advantages of the local urban residents, which on a large scale continue to identify themselves with the former Soviet elite. The common idea of well-being is, in the first place, linked with the capital of Ukraine – Kyiv.

In the last decades the city has drawn scores of migrants from all over the country, the majority of which are young people. In Kyiv, territorial and social differences of the migrants are levelled by the standardized culture and correspondent bilingual code of communication. Adopting these communicative and cultural patterns through years of education and temporary jobs, young migrants bring them to their native places. By

virtue of this fact, Kyiv can be viewed as both a crossroads of different communication patterns and a moulder of the exemplary ones for all Ukrainians.

The population of Ukraine's capital, its younger generation in particular, has served many times as a representative sample of the whole country for examining its linguistic situation (Burda, 2002). The choice of the age group is stipulated by the popular view of sociolinguists that observation of 18-30-year-olds provides an insight into the developing trends of language usage.

Despite their obvious importance, descriptive synchronic studies of modern Ukrainian communicative patterns still quantitatively lag behind prescriptive ones. The common purpose of the latter is to restore long-forgotten authentic models of speech etiquette and teach them to contemporary Ukrainians. Authors of such publications often hold the view that traditional Ukrainian models of communication had been overtaken by Russian ones or replaced by their russified versions. Promoters of authentic language norms often render opposition to any foreign (mostly English-language) intrusions upon Ukrainian.

This research was backed up by a number of prescriptive works on the Ukrainian history of communication for a comparative analysis of the synchronic (modern, real) and diachronic (past, ideal) patterns.

Generally, this study has a descriptive character, as it addresses the two questions:

1. What are the most up-to-date patterns of Ukrainians' communication?
2. What ethnocultural characteristics are traceable in these patterns?

## 1. Method

In the description of Ukrainian patterns of communication, I rely to a great extent on my lifetime experience of interaction and participant observation. Alongside, I find it very important to have a statistical corroboration of the expressed viewpoints.

The empirical part of the research lay in interviewing young (18–30-year-old) Ukrainian residents of Kyiv. Among them there were 100 males and 100 females, most of them being students of Kyiv universities and some – qualified professionals. The equal representation of both sexes targeted obtaining the averaged features of communicative behaviour and running a gender-based analysis of the results.

Apart from the gender criterion of the data processing, there were also two other applied. The interview participants were asked to indicate the exact place (country / region / city, town or village) where they had lived longest until the age of 18. The "territory" criterion was implemented, in the first line, for the purpose of identifying communicative differences between born Kyivans and migrants from the rest of Ukraine. As a result of the calculations, there were 91 Kyivans and 109 non-Kyivans, all of them coming from within Ukraine.

Additionally, it was found out that among the 200 interview participants 95 used the Russian language in their family circle, 82 – the Ukrainian language, 14 – both Ukrainian and Russian, and 9 – *surzhyk*, as the participants called their mixed code themselves. One's mother tongue has proved itself to be an important factor in the selection of one's functionally first language, according to a number of researchers (Kuznyetsova, 1999; Shumarova, 2000). It is, however, quite plausible to suspect inaccuracy of the collected data about the interviewees' native languages, since identification of them is often complicated by code-mixing and code-switching.

The interview elicited written answers to 11 questions presented in Ukrainian, which contained from 2 to 5 alternative answers and 1 open-ended choice. The questionnaire was structured to embrace some of the most essential determinants of interpersonal communication, as they are viewed by contemporary scholars (Allwood, 1982).

Accordingly, a focus was made on:

- a. sequences (initial, medial and final) of communicative events and some attendant features (turntaking, feedback, kinesics and proxemics);
- b. variations of communicative behaviour depending on formal and informal roles of participants (selective usage of the honorific pronoun, forms of greeting and leavetaking, patterns of personal introduction, forms of address);
- c. acceptable and unacceptable topics for social talks.

Alongside, typical reasons for an individual choice of either the Russian or Ukrainian language were examined.

In the analysis of the research results an additional focus was made on the last years' changes in the native communication patterns, which are stipulated by ideological and language-oriented shifts. Most of the Soviet-time models are being well-preserved in speech usage. However, some are either accompanied or supplanted by the new patterns, among them the reclaimed Ukrainian models of the previous centuries.

The questions motivated the interviewees to project themselves into real-life situations and to choose out the most appropriate patterns of communication, e.g. "You have met your university professor, boss, superior colleague or friend whom you are on official terms with. How will you address him/her?"

To include other important aspects of communication into this research, the methods of participant-observation and introspection were employed; otherwise, the picture of Ukrainian patterns of communication would have been incomplete without such

components as norms of turntaking and feedback, medial sequences of communicative events, proxemics and kinesics.

## **1. Results and discussion**

Up till now there have been no profound investigations of Ukrainians by cultural and linguistic anthropologists. Most analyses and estimates of the Ukrainian national character (or interchangeably – mentality) have been made in the form of meditative philosophical essays. Their authors share the opinion that, despite their regional differences, most Ukrainians bear such sociopsychological traits as introversion, individualism, preponderance of emotion over reason, inclination to contemplative perception, and delicate aesthetic taste (Ukrayinska dusha, 1992). These claims are based largely on analyses of literary and folklore sources, historical documents, as well as contemporary researchers' observation and introspection.

The above-mentioned ethnic characteristics can be easily refuted, since they are not backed up by any credible statistics. Moreover, one of the most popular scholarly viewpoints is that authentic qualities of the Ukrainian soul had been assimilated or abated under the century-long colonial rule, its Russian period in particular.

The presented project is a search for statistical corroboration of some well-known judgements about the Ukrainian nation.

### **1. The factor of formality: use of the honorific pronoun**

Estimates of any ethnic or social group's idea of formality are often made with the help of G. Hofstede's power distance index, or PDI (Lustig M.W., Koester J., 1999). One of the empirical criteria for calculating the PDI is speakers' differentiation between personal pronouns for addressing their interlocutors. In the modern Ukrainian society



non-equal relations between communicants are largely expressed through usage of the second-person honorific pronoun *Vy*.

This polite pronominal form, which originated in the XIV C., is customary for one's address of an adult stranger, an acquaintance one is on distant terms with, as well as of a person superior in status or/and age. Close friendship and social/age equality correlate with the pronoun *ty* in the Ukrainian language. Inappropriate usage of the familiar *ty* may reveal either one's disrespect or desire to seem approachable and openhearted.

Taking into account the intensive process of political and social democratization of the Ukrainian society during the last decade, I found it important to examine the status of the honorific pronoun in the younger generation's speech. In sociolinguistics, the under-30 group is generally known to keep to a simpler code of interaction with their peers, as compared to the older generation. Similarly, young Ukrainians are less ceremonious in switching over from the polite *Vy* to the familiar *ty*, or they avoid altogether the use of the former one within their age group.

The conducted interview, however, proved young Ukrainians to comply well with the formality-based rules of communication. In one of the suggested model situations the majority of the interviewees volunteered to address a fellow-passenger of the same age with the pronoun *Vy*, when asking him/her to make the way to the exit of a crowded public vehicle. Respectively, when the fellow-passenger is of a female sex, she is addressed with *Vy* by 95.5% of all the interview participants, correspondingly by 98% of the women and 93% of the men.

The young male interviewees tend to a considerably greater familiarity with their same-sex peer fellow-passengers, as they prefer to appeal to them politely by only 52%, while 48% choose the form *ty*. The female interviewees show the tendency to the honorific address of their male peers in 97% of all the participant selection. Most likely,

the male respondents' choice of the familiar pronoun is stipulated by their macho stereotypes, i.e. behaving powerful and unmannerly towards other men.

The acquired results give grounds to claim that there is a close correlation between the address forms and the factor of formality in the Ukrainian patterns of communication. It is noteworthy that the pronoun of politeness had been until recently used by children to address their parents in Ukrainian-speaking families, mostly in the countryside. Nowadays, in children-parents' relations they commonly use the pronoun *ty*. Apart from the simplification of the children-parent address code, nothing else testifies to the imminent dispense of the honorific pronoun *Vy* from the Ukrainian language, in contrast, for example, to the Swedish language that lost its pronominal means of expressing courtesy in the 20<sup>th</sup> C.

## 2. Initial sequences

### 3.2.1. *Patterns of greeting*

Another manifestation of the power distance in the Ukrainian community is traceable in native patterns of greeting. Unlike most West European languages, Ukrainian and Russian contain practically no greetings to be used universally in all communicative contexts. There is no direct equivalent in either of the languages to the one-word Germanic and Romanic correspondents, such as *Hello!* (English), *Hallo!* (German), *Hej!* (Swedish), *Salut!* (French), etc. With great reserve, I could regard the Ukrainian greetings *Dobroho ranku / dnya / vechora!* ("Good morning! / afternoon! / evening!") as neutral to the roles of communicants. According to the research results, these forms definitely bear a tint of formality for young Ukrainians.

Among the greetings selected by the interviewees for addressing a friend or person of an equal status, the form *Dobroho dnya!* (the least bound to the time of the day) occupies only 2% of the selection. As the first rates the Russian greeting *Privyet!* (65.5%

of all the participants) and as the second – its Ukrainian equivalent *Pryvit!* (23%). The two are the most popular patterns in the youth environment, with the Russian form considerably prevailing. The Ukrainian correspondent was originally modelled on the Russian one, spread all over the Russian-speaking territory of the CIS. The increase in popularity of the two forms in the last 2–3 decades may be explained by their brevity. Both *Privet!* and *Pryvit!* serve to emphasize casualness of the situation in practically all age groups of the Ukrainians, though when coming from the elderly, these greetings sound a bit playful.

The research statistics exhibit some gender-based peculiarities of the informal greetings. Young Ukrainian females are more prone to greet with the Russian *Privet!* (72%) than young males (59%). The males also selected the Russian pattern *Zdorovo!* (12%), which is regarded as a highly familiar one, bearing a street-culture connotation, and thus is usually avoided by females.

There is also a noticeable difference in the choice of appropriate greeting patterns with respect to the criterion of one's mother tongue. Those who descend from Russian-speaking families favour *Privet!* in a considerably bigger representation (81.1%) than the native speakers of Ukrainian (46.3%). Meanwhile, the Ukrainian form *Pryvit!* won 41.5% of all the young people holding the Ukrainian language as their mother tongue and 8% of the born Russian speakers. Kyiv native residents proved to be more active users of the Russian *Privet!* (73.6%) than the migrants to Kyiv (58.7%).

Due to the high popularity of the Russian informal greeting *Privet!*, most authentic counterparts have become marginal in use. In the obtained selection there is only one truly Ukrainian form of unofficial greeting *Yak sya mayesh?* ("How are you?"), which constitutes only 1% of the answers. Like other native historic greetings, this one had

grown obsolete in Soviet times and acquired a rural or/and dialectal (predominantly West Ukrainian) colouring.

The fate of oblivion has also befallen a wide range of official forms of indigenous Ukrainian greetings. Judging by the interview results, young Ukrainians have quite a narrow choice of the relevant patterns at their disposal. In the model situation of meeting a university professor or a person of a superior status, 40.5% of all the respondents opted out for the Russian greeting *Dobryi den!* ("Good afternoon!"). Twice as few participants preferred the Ukrainian equivalent *Dobroho dnya!* in the same situational context. There are also two more popular alternatives, such as the Russian *Zdravstvuite!* (18.5%) and the Ukrainian *Zdrastuite!* (12%). Both forms, closest to the English *Hello!* in meaning, are confined to addressing either more than one person or a superior individual. On the whole, the two obtained selections of informal and formal greeting patterns do not intersect with each other, apart from the relatively neutral form *Dobroho dnya!* having a very low representation (2%) among the familiar forms.

Native patterns of greeting often involve attendant questions about one's interlocutor's state of affairs, health, news, etc. The most customary of them are the Ukrainian *Yak spravy?* and its Russian equivalent *Kak dela?* ("How are the things with you?"). The answers given to these reciprocal questions are usually more expanded and intimate in content than they are supposed to be in the classical English-speaking social talk. A curt response like *Dobre.* ("Fine.") may be taken for a sign of one's aloofness or arrogance.

If on close terms with the addresser, the Ukrainian communicant is normally expected to say some special words about himself/herself, demonstrating in such a way appreciation of the other person's concern. At least, one has to colour one's minimal standard answer like *Dobre.* in a warm tone and accompany it with a direct friendly look.

The eye contact is historically given much significance in the Ukrainian culture, as the etymology of the native name for politeness *vvichlyvist* (literally "looking into somebody's eyes") suggests.

Slight nods, smiles and waves of the hand often accompany verbal greetings of Ukrainians. These paralinguistic elements also serve to substitute repeated greetings within one day's period. At their first encounter during the day Ukrainian men exchange handshakes, as a rule. To greet a woman with a handshake is considered to be a very uncommon and even tactless gesture.

When making an acquaintance, Ukrainian men invariably shake hands with each other. A local woman may volunteer to stretch out her hand to a male stranger, though it is quite a limited practice out of business circles. Today, you may watch Ukrainian young people saluting each other with kisses and hugs. Still, with those over 30 such a behaviour is more habitual on special occasions, for example at seeing each other after a long period of time.

Warmness of salutation is more typical of the traditional greeting patterns used by rural residents, especially those of the older generation. As a matter of fact, it is mainly due to the Ukrainian countryside that some authentic initial-sequence forms have been recalled from oblivion during the last decade. Recently, it has become a habit with both city and country dwellers to greet each other on the Orthodox Christmas Day (January 7<sup>th</sup>) after the following dialogue pattern: *Khrystos rozhdayetsya!* ("Christ is being born!") – *Slavite Yoho!* ("Hail Him!"). Similarly, on Easter Sunday modern Ukrainians usually exchange religious greetings after the old folk scenario: *Khrystos voskres!* ("Christ has risen!") – *Voistynu voskres!* ("He has truly risen!").

### 3.2.2. *Patterns of personal introduction*

In situations of meeting people, Ukrainians use, on the whole, the same salutation forms as during routine encounters with their friends. The power distance also plays here a differentiating role between formal and informal patterns. There is an observable trait of reticence about self-introductions of Ukrainians: in many situations they do not find it essential to present themselves to each other. Unless at a work-related meeting, two or more Ukrainians may keep up a conversation for a quite a long while without identifying their names and/or origins, professional status, etc. On a long trip or at a wedding party, people may converse for quite a while sharing many personal, and even intimate details until one of the communicants comes up with the idea of self-introductions.

Such a style of social interaction may be interpreted as a characteristic of a high-context culture (Lustig M.W., Koester J., 1999): one gets by without any concrete facts about the interlocutor's personality relying more on one's own observation and intuition. Ukrainians often take it for an overly extroversive act, verging on impudence, to present oneself immediately after the moment of an accidental or even deliberate meeting. Teaching English to Ukrainian university students, I witnessed their psychological barriers on the way to acquiring Anglo-American patterns of interpersonal meeting, which are much more straightforward than Ukrainian ones.

Judging by the questionnaire data, young Ukrainians are evidently inclined to the temporizing strategies of meeting people. 60.5% of all the respondents opted out for the pattern "meeting the guests personally, one by one at a party". 22% are those who would rather wait for somebody else to introduce them to strangers. Only 13% of the interviewees usually present themselves simultaneously to all the guests of a casual get-together. In fact, being introduced by a third party is not what you can unreservedly rely upon in a company of Ukrainians, although it is regarded as a special sign of politeness

to take care of the people by your side who do not know each other. However, it is not rare to stay "incognito", while your friend, spouse or relative keeps an enduring conversation with another person encountered in the street or at a public place.

### 3.2.3. *Patterns of address*

Among Ukrainian initial-sequence patterns, the forms of address must have undergone most perceptible changes within the last decade. This is primarily related to the language policy and ideological shifts in the post-Soviet society. Well-established in common use for all the USSR period were such Russian addresses as *Tovarishch!* ("Comrade!") and *Grazhdanin!* ("Citizen!"). Both became marginalized within the last decade and are heard mostly in speech of retirement-age Ukrainians. Strangers of both sexes are nowadays often addressed by the impersonal Ukrainian form *Vybachte!* or its Russian equivalent *Izvinite!* ("Excuse me! / Pardon!").

This pattern proved its high popularity in the research, with the Ukrainian equivalent of address dominating by a narrow margin over the Russian one: 34.5% vs 34%. This data was obtained as an aggregate response to the model situation of appealing to a female stranger, precisely a shop assistant. Both *Vybachte!* and *Izvinite!* are also common for young Ukrainians when attracting the attention of a male stranger, precisely a fellow-passenger on a subway train. The Russian *Izvinite!* is obviously preferred to the Ukrainian *Vybachte!* by those coming from Russian-speaking families, as well as by the native Kyivans. The migrants to Kyiv and the ones descending from Ukrainian-speaking families use the Ukrainian address more actively.

The impersonal character of both above-mentioned forms spare one the trouble of estimating an addressee by the criteria of sex, age and marital status. The case also belongs to a discernible tendency towards simplification of verbal etiquette, which stems from the Soviet ideology promoting equality of all persons. After the Russian revolution

of 1917 all the honorific addresses, as well as titles preceding family names were banned from use. As a result, for over 70 years, neither the Russian nor Ukrainian language held any equivalents to such English forms as *Sir, Mr, Mrs, Madam, Miss*, etc. In substitution of this type of address forms a number of "democratic" ones were introduced, which can be viewed as quite exceptional if compared to similar gender-related forms in all other languages. These present-day Ukrainian and Russian patterns of address indicate directly a person's sex, expressing no derogatory or condescending attitude at the same time.

Young Ukrainians prove to be active users of the Soviet-born addresses. The Russian *Muzhchina!* ("Man!") rates first (45.5%) in the selection of equivalent addresses to male strangers. Alternatively, the pattern *Molodoi chelovek!* ("Young man!") occurs in a similar context, often irrespective of an addressee's age. In the interview, this form was, however, selected by only 1.5% of all the respondents. To female strangers Ukrainian youth tends to appeal as *Dyevushka!* ("Girl!") – 16%, and *Zhenshchina!* ("Woman!") – 3.5%. According to my own observation, the first option seems to be more popular with Ukrainians, since it bears a positive connotation due to its young-age reference.

By all evidence, the currently championed authentic Ukrainian forms of address, such as *Dobrodiyu!* ("Sir!") / *Dobrodiyko!* / *Pani!* ("Madame!") / *Panno!* ("Miss!") / *Panove!* ("Gentlemen!") / *Pani ta Panove!* ("Ladies and gentlemen!") are not favoured by common speakers. You may come across these revitalized patterns in the mass media and at formal gatherings, which are meant to propagate new etiquette norms. The old-time Russian forms of collective address – *Gospoda!* ("Gentlemen!") / *Damy i gospoda!* ("Ladies and gentlemen!"), which are nowadays popular in the country of their origin, can be very rarely heard among Ukrainians. These resurrected patterns bear no appeal to



the natives, as they are closely associated with the imperial dominance of the bygone Russian elite.

However, in informal situations, at semi-formal meetings and in business circles modern Ukrainians prefer to call each other either by their first and/or family names, as well as by such unifying forms as *Shanovni druzi!* ("Dear friends!") and *Shanovni kolehy!* ("Dear colleagues!"). Nationally conscious representatives of the Ukrainian intelligentsia insist on being called by their honorific addresses. In Ukraine's West, these forms have never gone out of use completely, even though being limited to informal situations during the Soviet rule. Their endurance can be partially explained by the influence of similar-sounding Polish addresses.

Officially, the respectful attitude to a person's age or status can be marked in the Ukrainian language by means of one's patronymic name (father's name) following one's first name and preceding one's surname. A three-part personal name is an obligatory form of one's identification in such documents, as one's birth certificate, internal passport, certificates of education, etc. A full-name address is established as a norm in professional and social hierarchy, most commonly in relation to one's superior colleagues or officials, though for courtesy reasons it is also admitted for inferior and peer co-workers.

### 3. Medial sequences

Many West-Europeans and North Americans expats share the opinion that Ukrainian culture is rather person- than time-oriented. This viewpoint results, to a great extent, from the local style of making private conversations. The natives do tend to go into detailed social talks both in informal and formal settings. They also take delight in long discussions of their intimate matters with strangers, for example on train rides or in a doctor's reception room. Home-based birthday parties often drag for many hours, with

all the guests sitting round a lavishly served table and maintaining talks on a wide range of topics.

### 3.3.1. *Turntaking*

Ukrainian MPs are particularly ill-reputed for their propensity for verbosity. They are often criticized by the media for their long-lasting and aggressive (sometimes on the physical side too) arguments. The parliamentary polemic can be viewed as a quintessence of the most typical communicative traits of Ukrainians. To them I also refer lax regulations of turntaking. Senders and receivers of information exchange their roles at very short intervals: they are inclined to interrupt each other halfway through a thought or sentence.

The same is typical of polylogue conversations in which people wedge in their comments rather chaotically, frequently off point, thus muddling up the logical order. Under unofficial circumstances, it results in everyone's amusement, laughter or embarrassment, though no less often – in fervent wrangling. In official conditions, consequences of this turntaking style prove to be much graver. Trying to monitor their talks, Ukrainian communicants sometimes make such remarks as *Pochekai!* ("Hold on!"), *Ne perebyvaite mene, bud-laska!* ("Please don't interrupt me!"). At an official gathering the regulating functions are often performed by chairpersons.

Despite making mutual recriminations about interrupting, Ukrainians appreciate, as a rule, each other's deep involvement in the broached subject. Closeness of relationships is often estimated by the communicants' ability to understand each other on the uptake, i.e. without listening till the end of each utterance. One's readiness to help one's interlocutor to terminate the utterance with an appropriate word is usually taken for a sign of friendliness or lively interest. A festive get-together that lacks an animated talk among its guests is commonly regarded as a failure by Ukrainians.

In general, either a dialogue or polylogue, in which remarks are exchanged slowly or at protracted intervals, is viewed as deficient. I have no corroborative data about the average interval between an utterance and its feedback in the Ukrainian conversation. Although, it seems that the time span between two dialogue remarks leans to the minimum, to almost complete immediacy.

### 3.3.1. Feedback

In Ukrainian communication, the feedback is normally elicited by eye contact, nods or emphatic gestures, equally by such verbal means as reiterative questions, such as the Ukrainian *Chuyesh?* ("Do you hear me?"), *Rozumiyesh?* ("You see?"), *Uyavlyayesh?* ("Can you imagine this?") and their Russian correspondents *Slyshysh?* *Ponimayesh?* *Predstavlyayesh?* The feedback in conversation is supported by numerous paralinguistic means, such as gazes, smiles, nods, as well as interjections and mumblings like *Aha*, *Uhu*, the phrases of reaction like the Ukrainian *Tse zh treba!* ("Just you think of it!"), *Nu i shcho?* ("So what?") and their Russian equivalents *Eto zh nado?* *Nu i chto?*. The addressees are also in the habit of interrupting the speakers with questions requiring to repeat or specify some point. Good-mannered ones prefer to break in their interlocutors' speech with apologizing phrases, like the Ukrainian *Vybachte!* ("Excuse me!/Pardon!") and its Russian correspondent *Izvinite!*.

Along with mimicry, kinesic behaviour occupies an important part in Ukrainian communication. Stereotypically, Ukrainians consider themselves to gesticulate more intensively than West and North Europeans. There are a number of popular native jokes about imperturbable Scandinavian guys. On the other hand, southern Europeans, Italians in particular, are given a good-natured mockery for their unreserved body movements. Though availing of no reliable data about the typical proximic distance between

Ukrainian communicants, I assume it to be shorter than the average one between Anglo-Saxons or Scandinavians.

However familiar they are with each other, the locals tend to keep their interpersonal face-to-face distance of less than 1m. The space between Ukrainian interlocutors shrinks dramatically in queues at shops, post-offices, bus stops, etc. Such a neglect of privacy seems to be a remnant of Soviet-time shop queues, where one's turn in the line was watched over carefully not to be overtaken by somebody behind.

#### 4. Choice of topics in social talks

Switching over to another subject of discussion often happens almost unnoticeably in an animated conversation of Ukrainians. If the envisaged topic is delicate and hard to initiate, one may approach it in different ways, one of them being the informal appeal *Slukhai!* ("Listen to me!") As a rule, the natives prefer avoiding a straightforward statement of the purpose of a conversation and opt out for roundabout, lengthy and often bewildering explanations. An indecisive style is especially typical of introducing the target subject in a telephone talk, which usually starts "from afar".

With regard to the choice of topics admissible for a casual talk of contemporary Ukrainians, it is not strictly limited. Compared to the Anglo-Saxon communicative code, the Ukrainian one is much more relaxed about the situations appropriate for a discussion of people's private matters. Quite a few Western expats share the opinion that an ordinary social talk of Ukrainians is loaded with intimate information and is very self-exposing, even between complete strangers.

A typical English social talk is made out of ready-made clichés touching upon a number of non-informative topics like "the weather", "gardening", "sports". An informal Ukrainian conversation is considerably richer in its communicative repertoire. According to Y. Tarasova, the patterns of the Anglo-Saxon social talk prescribe low-involvement of

the interlocutors, their non-assertive and non-confrontational behaviour (Tarasova, 1998). Meanwhile, Russians and Ukrainians take their leisured socializing much more seriously, mainly for the purpose of disclosing themselves, penetrating each other's ego-boundaries and thus, achieving solidarity and closer relationship.

Such an orientation often leads to high-keyed conversations, complaints, advice-giving, arguments and even conflicts because of the controversial topics involved. It is not unusual to observe Ukrainians maintaining lengthy discussions over political, religious or philosophical issues at an informal gathering, such as a holiday party. Y. Tarasova discerns the cultural roots of such a communicative pattern in the long-drawn history of authoritarian rule in Ukraine as a part of Russia and later – the USSR. It left no other outlet for the natives to openly express their genuine views but in casual talks, which helped one to establish and preserve one's identity.

The post-Soviet democratization of the Ukrainian society has reinforced a person-oriented character of the native social talk, as a result of the official ban on a political and ideological pluralism being lifted. The Soviet-time clandestine "kitchen" talk has lost its exclusive social value, as all the formerly tabooed topics are being broached openly in the local media today. The expansion of the topic range has exercised a strong influence on Ukrainian youth – the main target audience of various talk shows and political rallies.

Judging by the interview results, the circle of regular topics discussed in young-age Ukrainian circles is practically unlimited. This viewpoint is shared by 74.5% of all the respondents. The topics which may be excluded from casual conversations (e.g., at a party) are intimacy-concerned (9.5%) and political ones (9%). Evidently, the younger generation is much less prudish than their parents, who were reared on the Soviet morality code of mentioning no sex-related topics in public. The youth's choice to avoid political issues may be interpreted in the light of the growing all-social apathy for top

Ukrainian officials rapidly changing their affiliations. From my own experience, I can state the rising popularity of the topics concerned with communicants' professional life, especially their independent business activity – a sign of one's advanced position in the society.

##### 5. Final sequences: forms of leavetaking

Last decades' social transformations have also had a tangible impact on the native patterns of leavetaking. Short verbal forms have become dominant in communicative practice, with the traditional patterns remaining in the margin. Young Ukrainians prefer to take leave from each other with the short model *Poka!* ("Bye for now!"): it was chosen by 53.5% of all the respondents. The pattern, Russian in its origin, was adopted unmodified into communicative practice of Ukrainians. Because of its foreign tint, it is not recommended for usage by purism-oriented native linguists.

The same sort of criticism is directed against other popular Russian patterns of leavetaking, some of which were selected by the interviewees: 16% – *Schastlivo!* ("Good luck!"), 12% – *Davai!* ("Bye!"). Out of authentic Ukrainian forms of parting only one got a substantial selection: *Pobachymos!* ("We'll see each other!") – 11.5%. The other ones, such as *Do zustrichi!* ("Till we meet again!"), *Na vse dobre!* ("All the best!"), *Trymaisya!* ("Hold on!") were selected by single individuals.

Under formal circumstances, the two correspondent leavetaking patterns prevail: the Ukrainian *Do pobachennya!* ("Good-bye!"), preferred by 57.5% of the interviewees, and the Russian *Do svidaniya!*, chosen by 31.5% of them. Active use of the former model by local youth testifies to the rising status of the Ukrainian language, in particular in relations between students and the university faculty. *Do pobachennya!* rates first in the selection belonging to the descendants from Ukrainian-speaking families (79.26%), while *Do svidaniya!* is most popular with those born in Russian-speaking families

(54.73%). The non-Kyiv residents more actively use the Ukrainian *Do pobachennya!* (65.13%) than the native Kyivans (48.35%). The third and fourth ranks are occupied in the general selection of the leavetaking patterns by the Ukrainian *Na vse dobre!* ("All the best!") – 4.5% and its Russian equivalent *Vsego khoroshego!* – 3.5%.

The obtained representation of Ukrainian leavetaking models is by far larger in its potential. Recommended by native linguists for use are such time-tested forms as *Khai shchastyt!* ("Good luck!"), *Buvaite zdorovi!* ("Be healthy!"), *Z Bohom!* ("With God!"), etc. However, they fail to compete with the patterns selected by the interviewees.

On a daily basis, Ukrainians confine themselves to a quick exchange of leavetaking models, either in formal or informal situations. The process of saying good-bye to each other may take much more time after a home gathering or an outing of friends. People would linger for a while rather than part abruptly, telling some good wishes or jokes to one another. There is a popular practice of finalizing a conversation with a phrase like *My ne proshchayemosya!* ("We aren't parting!"), *Shche pobachymosya!* ("We'll see each other again!"). Some hosts follow the long-standing Ukrainian tradition of serving the last drink to a leaving guest, with the accompanying toast *Na pososhok!* ("For your staff!"), which originally meant a blessing for somebody's trip home.

Opposite to the warmth of informal leavetaking patterns, the formal ones at public places, such as shops or bureaucratic institutions, had been until recently very cold or non-verbalized at all. Development of business ethics in the local context elevated the status of a client. It has become a common practice nowadays to hear a shop-assistant greet and say good-bye or *Dyakuyu za pokupku!* ("Thank you for the purchase!") to a customer. The credit for reshaping the Ukrainian consumer-oriented relations should be justly given to international companies, such as McDonalds, who were the first to implement the code of politeness into practice, both in oral and written modes.

## 2. Summary and conclusion

Communicative patterns of present-day Ukrainians still remain a poorly explored issue of the native linguistics. Study of this subject is complicated by the regional diversity of language practice, i.e. a heterogeneous choice of the Ukrainian and/or Russian languages, as well as their mixed varieties, by ordinary speakers. The long-established Soviet-time diglossia still offers resistance to the spread of Ukrainian, the single officially acknowledged state language, in routine communication. Despite the over 12-year-long popularization of Ukrainian through the educational sphere and mass media, the norms of its oral use (most of them are being deliberately restored from the pre-Soviet past) fail to withstand the competition with the Russian-based models.

This research presents an effort to identify the patterns of communication followed by contemporary Ukrainians. Unlike many prescriptive projects promoting the authentic etiquette norms, this one is a descriptive analysis of the natives' verbal behaviour. The target audience is constituted by 18-30-year-old residents of the capital city Kyiv, a hub of migrants from all over Ukraine and a trend-setter for the whole country. Such a selection of interview participants made it possible to distinguish the averaged communicative patterns of Ukrainians and to estimate the developing tendencies.

The data gathered by the methods of interview, as well as introspection and participant-observation, has entailed a number of conclusions:

–Russian-language communication patterns or their correspondents in the Ukrainian language dominate the speech of Ukrainian youth. In some communicative situations, for example, those of leavetaking, the Ukrainian language is practised on a par with Russian, though mostly in unequal relations (e.g., between students and professors) demanding the use of the official speech code;



–there is a high correlation between one’s choice of either Ukrainian or Russian and one’s mother tongue, as well as one’s descent from either a big city or small-scale locality (town or village);

–young Ukrainians differentiate strictly between formal and informal situations when making a choice of the appropriate initial and final patterns of communicative acts. The factor of formality exercises a considerable influence on modern Ukrainians’ communicative behaviour through the use of the honorific pronominal and address forms, thus facilitating a power distance;

–forms of addressing strangers have an impersonal or gender-based character, which stems from Soviet-time simplification of the authentic Ukrainian verbal etiquette models;

–Ukrainians’ inclination to durable self-disclosing social talks, as well as their reticent manner of self-introduction testify to the high-context type of culture. A person-oriented approach to communication also reveals itself in the natives’ poorly regulated turntaking, accentuated feedback, close spatial proximity, obligatory eye-contact and friendly gestures;

–young Ukrainians have no strict limitations on the choice of topics for informal discussions, which results from the last decade’s ideological liberation processes.

Study of Ukrainian patterns of communication contributes to shaping the identity of the nation, which is still insufficiently represented on the global scale. The undertaken research probes into the most salient features of the Ukrainian code of verbal interaction. The subject definitely requires an in-depth scrutiny, conducted most preferably in different regions of the country and with involvement of various age and social groups.

## **References**

1. Allwood J. (1982). "Finns det svenska kommunikationsmönster"? In "Vad är svensk kultur", Papers in Anthropological Linguistics 9. Göteborg: University of Göteborg, Dept. of Linguistics.
2. Lustig M.W., Koester J. (1999). *Intercultural Competence: interpersonal communication across cultures*. Third Edition. N.Y.: Addison Wesley Longman.
3. Saville-Troike M. (1982). *The Ethnography of Communication*. Oxford: Basil Blackwell.
4. Tarasova (1998). "Sociable" behaviour: a cross-cultural socio-pragmatic overview of English and Russian strategies In Visnyk *Kharkivskoho derzhavnoho universytetu*. № 406. Kharkiv: KhDU. p. 203–207.
5. Burda T.M. (2002). *Movna povedinka osobystosti v umovakh ukrayinsko-rosiyskoho bilinhvizmu (molodizhne seredovyshe m. Kyieva)*: Avtoref. dys. kand. filol. nauk: 10.02.01 NAN Ukrayiny; Instytut ukrayinskoyi movy. Myiv.
6. Kuznyetsova T.V. (1999). *Mova bilinhvalnoyi simyi u funktsionalnomu aspekti*: Avtoref. dys. kand. filol. nauk.. 10.02.01 / NAN Ukrayiny; Instytut movoznavstva im. M.M.Potebni. Myiv.
7. Shumarova N.P. (2000). *Movna kompetentisya osobystosti v sytuatsiyi bilinhvizmu*: Monohrafiya: Kyiv. derzh. linhv. un-t.
8. *Ukrayinska dusha* (1992). / Vidp. red. Viktoriya Khramova. Myiv: Fenix.
9. Zaliznyak G.M., Masenko L.T. (2001). *Movna sytuatsiya Kyieva: den syohodnishniya pryideshni. NDI sotsialno-ekonomichnykh problem Kyieva*; Tsentr sotsiolohichnykh doslidzhen "Hromadska dumka"; Natsionalnyi un-t "Kyievo-Mohylyanska Akademiya". Myiv.: Vydavnychiy dim "MM Akademiya".

**NB:**

all the italicized elements of the text, as well as bibliography entries 4–9 were transliterated from their original Cyrillic spelling into Latin.

**About the Author:**

Ilona Podolyan, born Jan.12, 1974 in Kyiv (Kiev), Ukraine. Currently living in Kyiv, married, a three-year-old son.

Working as an Associate Professor at Kyiv National Linguistic University. Teaching the courses of English Proficiency, English Stylistics, Analytical Reading in English, Ethnolinguistics, British Language and Culture Studies. Ph.D.of Philology (Comparative and Contrastive Linguistics).

Journal of Intercultural Communication, ISSN 1404-1634, 2005, issue 9.

Editor: Prof. Jens Allwood

URL: <http://www.immi.se/intercultural/>.

# ČEŠI A UKRAJINCI: PODOBNOSTI A ROZDÍLY V JAZYKOVÉ ETIKETĚ

**Ilona Podolyan, Dana Nývltová**

Univerzita Karlova v Praze

## 1. VÝCHODISKA

Otázka jazykové etikety zaujímá v oblasti mezikulturních vztahů významné místo, neboť na znalostech norem jazykové komunikace v každodenních stereotypních kontextech značně záleží úspěch porozumění mezi představiteli různých kulturních komunit (Válková 2004, Wats 2005). Míra kontextuálně vhodného používání těch kterých komunikačních vzorců (*communication patterns*) odkazuje ke kulturní kompetentnosti mluvčích (Allwood 1982), kterou nabyli přímo svou přináležitostí k dané komunitě, nebo svou pozdější integrací do společnosti (*enculturation*). Každý, kdo se učil cizí jazyk, ví, jak potřebná a nenahraditelná je určitá doba strávená v příslušné společnosti, kultuře. Žádný učební kurz nedokáže pobyt v dané kultuře zcela nahradit a vytvořit dostatečnou představu o detailech správného mluvního chování. K takovým důležitým detailům ovlivňujícím obraz mluvčích jako zdvořilých či nezdvořilých patří především pozdravy, omluvy, oslovení, děkování, loučení a podobně.

Komunikační vzorce češtiny a ukrajinštiny lze částečně najít v písemné formě v mnohých mluvnících, slovnících a učebnicích. V posledních letech vyšlo také několik publikací, v nichž mohou zájemci najít přímo informace zaměřené na jazykovou etiketu (Anderš 2007, Danylenko 2006). Tyto publikace svědčí o rozvoji česko-ukrajinské lingvistické spolupráce. Bez ohledu na historické kontakty Čechů a Ukrajinců a bez

ohledu na jejich jazykovou blízkost jsou naše vzájemné znalosti nevelké především v důsledku politického omezování rozvoje ukrajinské lingvistiky.

Se samostatností Ukrajiny se situace změnila. Významným pragmatickým faktorem podílejícím se na vzniku nové literatury o ukrajinštině v České republice a o češtině na Ukrajině je bezesporu velký příliv pracovních migrantů z Ukrajiny. Styky Ukrajinců a Čechů se staly běžnými. Přestože na první pohled jazyková komunikace ukrajinských migrantů s tuzemskými obyvateli nepředstavuje komplikace, dochází ke střetu skrytých mezikulturních specifik, která se stala předmětem našeho zájmu.

Ukrajinští mluvčí vynikají při osvojování češtiny nad mluvčími jiných slovanských jazyků, specificky pak ruštiny, migrujícími do České republiky. Pozoruhodná je poměrně snadná adaptace Ukrajinců v české společnosti a jejich osvojování vzorců chování Čechů při komunikaci, což by mohlo zajišťovat plynulou integraci do české společnosti.

Přitom převážná většina ukrajinských migrantů v České republice jazyk speciálně nestuduje a učí se tak zvaně podle sluchu. Úspěch jim zajišťuje vysoká míra podobnosti jazykových etiket ukrajinštiny a češtiny a také národních mentalit.

Kromě mnohých shod obou kultur a mentalit existuje poměrně dost rozporů. Na jednu stranu je to generalizující vnímání Ukrajinců jako Rusů z české strany, na druhou stranu určité podceňování některých detailů komunikace, které se v obou jazycích výrazněji liší, ze strany Ukrajinců. Právě na tyto detaily jsme se zaměřily při výzkumu a předkládáme je v našem příspěvku.

Východiskem pro kladení otázek byly dvě základní dichotomie: partikularismus - universalismus a kolektivismus - individualismus.<sup>1</sup> V obou kulturách, ukrajinské i české, zaujímají dominantní postavení partikularismus a kolektivismus.

---

<sup>1</sup> Tyto čtyři kulturní veličiny (*cultural dimensions*) hrají velkou roli pro existenci obou národních společností a lze přes ně objasnit podobnosti v českých a ukrajinských stereotypech chování a myšlení. Právě vzory komunikace jsou jedním z druhů kulturních stereotypů, jelikož jsou považovány také za stereotypy verbálního chování v kognitivně zaměřené lingvistice (Krasnych 2002: s. 176–190)

Dimenzí partikularismu a universalismu rozumíme dva hlavní přístupy každé společnosti (Trompenaars 1997), kde universalismus znamená dominanci zákona platného pro všechny, kdežto partikularismus klade důraz na konkrétní mezilidské a příbuzenské vztahy a situace, společenskou důležitost jednotlivců. Kolektivistická společnost si osvojuje identitu MY (což může znamenat celou společnost, stejně jako jednu konkrétní elementární rodinu) (Hofstede 1991), kdežto individualistická se odvíjí od identity JÁ, kde se prioritou stávají individuální zájmy.

Při pohledu na českou i ukrajinskou historii není divu, že převládají právě dimenze partikularismu a kolektivismu. Češi a Ukrajinci si jsou historicky blízcí nejen tím, že po dlouhou dobu setrvali pod něčí nadvládou, ale také tím, že si vytvořili národní identitu na základě odporu proti ní. Tato skutečnost posílila výrazně důležitost osobních vztahů a nutnost pocitu známosti před tím, než se komunikace zcela otevře.<sup>2</sup> Nemluvíme tedy pouze o vlivu socialismu, ale o historicky delší etapě utváření základních vztahů ve společnosti.

Typickým znakem takové kulturní psychologie je důraz, který Češi i Ukrajinci kladou na prvky komunikace v daném kontextu (společenské postavení, věk, pohlaví, etnická příslušnost a podobně), stejně jako na mnohé konvence a nepsaná pravidla ovlivňující komunikaci. Obě kultury se také ukazují jako silně kontextuální (*high-context culture*), kde obdržet informaci není samozřejmostí a je potřeba zvýšená receptivnost vůči prostředí a samozřejmě jeho znalost.<sup>3</sup>

Doufáme, že výsledky našich průzkumů se nám podaří přispět k pochopení některých klíčových míst komunikace, která ztěžují integraci, nebo lépe řečeno přijetí Ukrajinců českou majoritní společností.

---

<sup>2</sup> To je prvek, který výrazně komplikuje integraci a mezikulturní pochopení cizincům přicházejícím z jiných., především západních zemí.

<sup>3</sup> Zde leží další oblast častých nedorozumění s cizinci z nekontextuálních kultur (*low-context culture*), pro něž je orientace a porozumění ztíženo.

## 2. METODY VÝZKUMU

Při výběru otázek pro výzkum jsme se řídily kritérii formální a pragmatické podobnosti obou jazyků. Na základě analýzy výsledků jsme třídily vzorce podle kulturních veličin.

První výzkum provedla Ilona Podolyan v Kyjevě v roce 2003 (Podolyan 2003) a stal se základem pro naši srovnávací analýzu.

Při druhém výzkumu, který jsme prováděly v Praze v roce 2008, jsme postupovaly stejným způsobem, aby výsledky byly adekvátně srovnatelné.

Zaměřily jsme se na účastníky ve věku mezi 18 a 35 lety, použily jsme dotazníky v poměru 50 % na 50 % počtu mužů a žen (v pražském výzkumu to bylo 56 mužů a 56 žen), dbaly jsme na to, aby ve vzorku byli lidé z celé České republiky, což v hlavních městech není problém, zvláště mezi univerzitními studenty a lidmi zaměstnanými ve velkých firmách.<sup>4</sup>

Respondenti měli za úkol rychle odpovědět na 21 písemných otázek, u nichž měli na výběr dvě možnosti, nebo mohli doplnit vlastní variantu. Na příklad: *Jak obvykle odpovídáte na otázku „Jak se máš?“ Vyberte vhodnou odpověď, nebo napište svou variantu (pouze jednu!): a) Dobře. b) Ujde to. c) .....* Dotazníky, které nebyly vyplněny formálně správně, jsme vyřadily.

Ze všech relevantních dotazníků jsme zpracovaly výsledky jednak statisticky, jednak podle kategorií a výzkum jsme porovnali se stejným způsobem zpracovanými výsledky průzkumu kyjevského (2003). Ke srovnání jsme využily také vývodů, které provedlo několik dlouho v Praze žijících integrovaných Ukrajinců.

---

<sup>4</sup> Obě hlavní města jsou si také podobná v používání převládajícího interdialektu ovlivňujícího zpětně zbytek státu. V Praze se jedná o obecnou češtinu, v Kyjevě o suržyk (modifikovanou směs ruštiny a ukrajinštiny).

Teoretickou a terminologickou oporu jsme čerpaly především z anglicky psané odborné literatury z oblasti vzorců komunikace, lingvistické etikety, jazykové slušnosti, které uvádíme v seznamu literatury.

### 3. VÝSLEDKY VÝZKUMU

#### 3.1. OSLOVOVÁNÍ A TITULY

Oba slovanské jazyky důsledně rozlišují mezi neformálními a formálními vztahy, rodinou, přáteli a cizími lidmi v první řadě formou vykání a tykání, která se v nich využívá prakticky stejným způsobem. Jedná se o jeden z projevů právě partikularismu.

Ačkoli se společenská a především pracovní atmosféra mnohde silně rozvolňuje směrem k neformálnosti, jak mladí Ukrajinci, tak mladí Češi se přidržují tradičních vzorců a při komunikaci se staršími lidmi nebo stejně starými lidmi neznámými preferují vykání. 94 % českých respondentů by raději volilo otázku *Můžete mi pomoci?* při oslovování mladého muže zaměstnaného v supermarketu, 95 % pak, pokud by zaměstnankyní byla mladá žena. V průzkumu z roku 2003 se ukázalo, že 90 % mladých Ukrajinců by formálně oslovilo *Bu (Vy)* mladou spolucestující. Pozoruhodné je, že pouze polovina oslovených mladých ukrajinských mužů preferovala vykání před tykáním, pokud by oslovovali mladého muže. To může svědčit o jisté machistické tendenci v komunikaci mezi ukrajinskými muži, ale také o větší tradované otevřenosti mezi muži vůbec. Avšak pouze 11 % českých mužů by volilo formu tykání při oslovení mladého muže v supermarketu (*Můžeš mi pomoci?*). V autobuse by tykání mladému spolucestujícímu volilo 14 % českých mužů. Mladou ženu by 93 % mužských respondentů českého průzkumu oslovilo jak v supermarketu, tak v autobuse vykáním.

Zde je na místě pozastavit se u snah po demonstraci socialistické rovnosti snahou po plošném používání tykání. Válková podotýká, že komunistický zvyk používat *ty / mu*



(*ty*) vymizel téměř okamžitě s pádem komunistických režimů v obou zemích. (Válková 2004: s. 69) Otázkou jistě zůstává, zda se ve skutečnosti kde vůbec uchytil. Přinejmenším v českém prostředí plošně nikoli. Jak čeští *soudruzi* a *soudružky*, tak ukrajinští *tovaryši* a *tovaryšky* *товариш(ка)* upadli v zapomenutí. Jejich použití i další způsoby oslovení se však v obou jazycích liší.

V dobách sovětské Ukrajiny nahradil titul *товариш(ка)* (*tovaryš/ka*) všechna oslovení používaná v době před revolucí roku 1917. Nejčastějšími z nich byly: *пані* (*paní*), *панна* (*panna*) (slečna) a *пан* (*pan*). Všechny tři se používaly v kombinaci s křestním jménem nebo příjmením – podle stupně formality – ve vokativu (*pani!*, *panno!*, *pane!*). V sedmdesátých a osmdesátých letech se oslovení *товариш(ка)* (*tovaryš/ka*) již používalo primárně v oficiálních situacích (na komunistických schůzích, sjezdech, v televizních programech apod.) Přesto je možné jej zaslechnout mezi příslušníky nejstarší ukrajinské generace dodnes. Mladší generace pochopitelně socialistické oslovení nepoužívá. Pozoruhodné je, že nedošlo ovšem k návratu k předrevolučním oslovením a navzdory již téměř dvacetileté snaze ukrajinské intelektuální elity o jejich restauraci i nejmladší generace používá při oslovování známých lidí ve formálních situacích prakticky ruského vzoru – tedy křestního jména a otčestva. Pokud adresáta neznají, ocitají se tak v určitém oslovovacím vakuu. 70 % respondentů ukrajinského průzkumu z roku 2003 proto uvedlo, že v takové situaci by volili neadresné oslovení *Вибачте!* / *Извините!* (ukrajinsky nebo rusky) *Promiňte!*.

V rozporu s tímto převládajícím trendem, v západních částech Ukrajiny se titulů *пані* (*paní*), *панна* (*panna*) (slečna) a *пан* (*pan*) hojně používá, a to především v těch oblastech, které před druhou světovou válkou byly pod nadvládou Poláků. Nejedná se však o restauraci, ale o přetrvání tohoto typu oslovování přes celé období Sovětského svazu v těchto regionech. Situace je zde tedy podobná české, respektive československé,

kde se oslovení *Paní!*, *Slečno!*, *Pane!* po celou dobu komunistického režimu uchovalo a existovalo vedle *soudruh / soudružka*. V soukromé komunikaci a neformálních situacích pak bylo prakticky verzí jedinou. Důchodce oslovující se soudruhu bychom patrně v České republice hledali marně.

Titulů *pán, paní, slečna* se používá v dnešní době běžně. V situacích, jako je komunikace na ulici nebo v hromadné dopravě však ustupují neadresnému oslovování (*Pojďte se posadit. Promiňte.* apod.) V tomto ohledu se situace česká a ukrajinská podobají. 54 % Čechů při nabízení sedadla použilo větu *Pojďte se posadit!* při oslovení muže a 48 % při oslovení ženy. Pouhých 9 % respondentů by při oslovování staršího muže v takové situaci přidalo oslovení *Pane!* a 10 % *Paní* nebo *Mladá paní!*, kdyby uvolňovali místo starší ženě.

Oslovení *Mladá paní!* je poměrně rozšířeno bez ohledu na skutečný věk oslovované ženy. Oslovení *Slečno!* se také stále drží, nicméně mírně se proměňuje jeho obsah. Se změnou společenské situace, kdy existuje mnoho nevdaných žen, a dokonce matek, ztrácí na obsahu a posouvá se k použití pro mladé, obvykle nepnoleté dívky, studentky a podobně. Pouhých 22 % dotázaných by na mladou dívku / ženu, která zapomněla v prostředku hromadné dopravy knihu, zavolalo *Slečno!*, nebo *Haló, slečno!* Jednalo se převážně o mužské respondenty. Stejný počet (22 %) by volil adresné oslovení *Mladá paní!*, *Paní!*. Téměř 60 % dotázaných by pak volilo neadresné upozornění (*Haló!*, *Prosím vás!*, *Promiňte...*) Pokud by se jednalo o pasažéra muže, neadresné oslovení stoupá na 80 %.

Pokud se při oslovení používá křestního jména, v češtině je důsledně toto jméno ve vokativu (*Jakube, pane Jakube, Dano, paní Dano*). Spisovná ukrajinština taktéž požaduje

vokativ, nicméně vlivem ruštiny se daleko více používá nominativu (*pane Jakub, paní Dana*).<sup>5</sup>

Češi také titulů *pan, paní* používají, pokud mluví o někom třetím (*ta paní, ten pán*), kdežto Ukrajinec by řekl *ця жінка / цей чоловік (cja žinka / sej človik) (ta žena / ten muž)*. To může pro Čechy znít neuctivě (přibližuje se specifickému velmi neformálnímu kontextu *ta ženská / ten chlap*).

V oblasti používání křestních jmen je vidět další rozdíl mezi českým a ukrajinským územ: na rozdíl od Ukrajinců Češi používají zkrácené a „domácí“ formy svých jmen také mimo prostředí své rodiny, často i ve formálnějších situacích. (*Jaroslava – Jarka, Václav – Vašek* apod.) Pro Ukrajince je takové oslovování poměrně dětinské až znevažující.<sup>6</sup> Zatímco Ukrajinci tyto podoby jmen využívají výhradně v neformálních a přátelských situacích, pro Čechy jsou běžná i v pracovním prostředí, kde, jak se ukazuje i z našeho průzkumu, pomáhají utvářet vstřícnou atmosféru.

Ukázalo se, že 56 % respondentů by se představilo svým plným jménem, 44 % jeho neformální variantou. Plnou verzi jména preferují spíše ženy (65 %), kdežto muži upřednostňují zkrácenou / domácí verzi (59 %).

S touto jistou familierností kontrastuje v českém prostředí zvyk používat akademické tituly, které by účastníkům komunikace měly zajišťovat větší respekt. Tato tradice je podporována oficiálně, neboť tituly nechybějí v žádných formulářích a dotaznících. Na Ukrajince to naopak působí především v mluvené komunikaci velmi zastarale a příliš formálně, neboť používání titulů je pouze záležitostí oficiálních písemností.

---

<sup>5</sup> Rozdíl je zde též v odstínu užití *paní / pane* a příjmení nebo křestního jména. Ačkoli vykání v obou jazycích odkazuje k formálnosti oslovení, v češtině je prvně jmenovaná varianta méně formální než druhá. V ukrajinštině je lze považovat v podstatě za rovnocenné.

<sup>6</sup> Patrně vlivem stejných deminutivních koncovek v obou jazycích, jejichž použití u vlastních jmen se však odlišuje.

Přestože v čekárnách u lékařů jsou lidé často vyzýváni kombinací svého titulu a příjmení (ve vokativu nebo nominativu), 85 % českých respondentů uvedlo, že preferují použití spojení *Pane / Paní* a příjmení. Oslovení s titulem (*Magistře Králi!, Magistro Králová!*) by volilo pouze 5 %, respektive 2 % odpovídajících. Podobně by sami preferovali oslovovat svého souseda / sousedku *Pane Novák / Nováku! / Paní Nováková!* před *Pane inženýre!* (6 %) / *Paní inženýrko!* (5 %). Z průzkumu vyplývá, že v neakademických situacích běžného života mladí Češi preferují oslovení bez titulu, což koresponduje se zmiňovaným „odformálňováním“ komunikace.

### 3.2. POZDRAVY NA UVÍTANOU A NA ROZLOUČENOU

Pro ukrajinské mluvčí bude obtížné si přivyknout frekvenci českého používání *Dobrý den!*. V ukrajinštině mu totiž odpovídá přesný ekvivalent *Добрий день!* (*Dobrij děň*). Jak v českém, tak v ukrajinském průzkumu patřil tento pozdrav k nejpreferovanějším při zdravení starší osoby, nebo v oficiálním kontextu (56 %). V ukrajinštině společně se *Здрастуйте!* (*Zdrastvujte!*). České *Dobrý den!* má univerzální platnost a čeští mluvčí tento pozdrav preferují napříč celým dnem (pouze 5 % respondentů odpovídalo, že v 7 večer by volilo pozdrav *Dobrý den!*, nebo *Dobrý večer!* v závislosti na tom, zda je venku už tma). V ukrajinštině je specifická toho kterého pozdravu závislá na denní době považována za pravidlo. *Добрий день!* (*Dobrij děň!*) se používá především pro odpolední hodiny, vedle toho se praktikují formy *Доброго ранку!* (*Dobrovo ranku!*) a *Добрий вечір!* (*Dobrij večir!*).

V češtině je v podstatě pravidlem zdravít *Dobrý den!* a *Na shledanou!* při každé příležitosti – při vstupu do malého obchodu, výtahu a podobně, což bývá zdrojem nepochopení nejen mezi Čechy a Ukrajinci, ale také příslušníky jiných národů ocitnuvších se v českém prostředí.

Čeština používá také dvojí funkce slov *Ahoj!*, *Čau!*, *Nazdar!* pro setkání i loučení. Při neformálním loučení se pak projevuje opět tendence po deminutivnosti – *Papa!*, *Čauky!*, *Ahojky!* a podobně, což ukrajinština nezná, a mohou tak pro její mluvčí nastat problémy, kdy a zda vůbec takové pozdravy použít.

Ve formálním styku je v češtině nejpopulárnější *Na shledanou!* (59 %) a čím dál více i forma *Naschle!* (31 %), následováno *Mějte se (hezky)!*. V ukrajinštině tomu odpovídá *До побачення!* (*Do pobačenijsa!*).

Neformální variantou rozloučení je české *Zatím.*, jemuž odpovídá ukrajinské *Пока!* (*Poka!*),<sup>7</sup> které mladí Ukrajinci upřednostňují před ukrajinským tradičnějším *Бувай!* (*Buvaj!*) a *Тримайся!* (*Trymajsa!*).

Čeština využívá zkrácené varianty *Děkuju* – *Díky* a pozměněné varianty *Ano* – *Jo*, což ukrajinština nezná. Za všech okolností používá *Дякую* (*Ďakuju*) a *Так* (*Tak*). Problémy tak může spíše než nadužívání základní varianty působit nejasnost, kdy méně formální variantu použít lze a kdy ne, obzvláště když se v dnešní době používají hojně i při formálním typu komunikace.

Čeština a ukrajinština se na základě tendencí k partikularismu shodují v používání fráze *Jak se máte?* / *Jak se máš?* / *Як справи?* (*Jak spravy?*), která se nestává pouhou náhradou pozdravu, jako se tomu děje např. v angličtině. Čeští i ukrajinští mluvčí pojmají tuto frázi jako skutečnou otázku, a to především v okruhu sobě známých lidí, u kterých je to skutečně zajímavá. V českém prostředí jsme obdrželi 40 rozdílných odpovědí na otázku *Jak se máš/te?*, což tuto skutečnost dokazuje. Nejčastějšími byly: *Normálně*, *Výborně*, *V pohodě*, *Super*, *Skvěle*, *Nic moc*. Rekord drží *Dobře* (39 %) a *Ujde to* (16 %) /

---

<sup>7</sup> Nejedná se o autentické ukrajinské slovo, ale o výpůjčku z ruštiny – jeden z příkladů směsi suržyk, která se na Ukrajině hojně používá.

*Jde to* (14 %), což je považováno také autory odborných prací za nejtypičtější českou reakci.<sup>8</sup>

### 3.3. OMLUVY, PODĚKOVÁNÍ, PŘÁNÍ A KOMPLIMENTY

Česká společnost se jeví jako kolektivnější než ukrajinská. Projevuje se to mimo jiné v dobře zaznamenaném je rozdílu ve snaze po bezkonfliktní komunikaci, která je u českých mluvčích podstatně vyšší než u Ukrajinců. Ukrajinci, kteří žijí v České republice, poukazují na to, že komunikace Čechů je o mnoho uctivější než komunikace mezi Ukrajinci. Zdůrazňují také fakt, že podle jejich zkušeností je úředníci zdraví a nezvyšují na ně hlas.<sup>9</sup> Jakkoli bychom s tím nechtěli souhlasit, jasné je, že hlučné emocionální až prudké reakce jsou na Ukrajině mnohem častější než v českém kontextu. Snaha o klidný harmonický průběh komunikace je známkou odlišného přístupu českých mluvčích. Typickým případem je časté používání omluv a pochopení (*Nezlobte se, Omlouvám se, Děkujeme za pochopení.*)

Vzorce omluvného komunikačního chování jsou pro české mluvčí typické a od Ukrajinců se odlišují. V situacích, které Ukrajinci přejdou mlčením, se obvykle Češi omlouvají. To se také projevuje na mnohem širší aktivně používané škále omluv a omluvných frází v češtině. Ukrajinci se víceméně omlouvají pouze slovem *Вибачте* a jeho variantami - *Пробачте / Вибачаюсь / Пробачаюсь* (*Vibačtě / Probačtě / Vibačajus / Probačajus - Promiňte / Omlouvám se*). Čeština používá variant od neutrálního *Promiňte* přes populární *Pardon, Omlouvám se, Je mi líto, Moc se omlouvám, Já se omlouvám*, až po formu *Nezlobte se*<sup>10</sup>. Ukrajinský ekvivalent *Не ображайтесь* (*Neobražajťesja*) zní natolik emocionálně, že není možné ho v běžné situaci, kdy na

---

<sup>8</sup> Viz Sinclair 2005

<sup>9</sup> Obzvláště pozoruhodný je tento postřeh vzhledem ke zkušenostem českým, kdy se nám zdá, že úředníci jsou často dosti nepříjemní.

<sup>10</sup> Populární neformální formy jako *sorry, soráč* a podobně nezmiňujeme.

příklad nemáte dostatek drobných v obchodě, použít. Z našeho průzkumu vyplynulo, že v situaci, kdy Čech / Češka stoupne někomu na příklad omylem na nohu, ve valné většině případů volí omluvu *Promiňte* (38 %) nebo *Pardon* (52 %). Ukrajiniština nemá v podstatě ekvivalent k českému *S dovolením*. Čeština se s ukrajiništinou neshoduje také v používání slova *Prosím*. České použití tohoto slova odpovídá v ukrajiništině různým vyjádřením v závislosti na kontextu: *Пропу?* (*Prošu?* - *Pardon?*, *Promiňte?*) *Будь-ласка* (*Bud' laska* - *Prosím o něco*) a *Алло* (*Allo* při zvedání telefonu).

Snaha po větší komunikační harmonii se v češtině projevuje také při loučení. Poměrně časté je *Těším se*, *Zatím*, která obsahují implikované pokračování vztahu / setkávání. Také podle jiných sledování je takové zakončení konverzace / komunikace o poznání častější v češtině než v ukrajiništině. (Jakubovská 1999: s. 93) Obvyklé české *Měj se / Mějte se* (*hezky*) lze používat v široké škále situací, kdežto ukrajinský ekvivalent *Всього найкращого!* (*Vsjo vo najkašovo!*) je striktně limitován určitým kontextem.

Češi také mají větší tendenci chválit a skládat běžné komplimenty (*Jste hodný / hodná*, *Jste zlatý / zlatá*). Pro Ukrajince je takové ohodnocení vysoce neformální a zřejmě by takovým způsobem nechválili například lékaře nebo úředníci.

Češi a Ukrajinci se shodují v přáních a gratulacích. Nejběžnější varianty *Přeji/u /eme Vám ...* (*Šťastný nový rok*, *veselé Velikonoce*, *všechno nejlepší* apod.) korespondují jak vyjádřením, tak užitím s ukrajinským *Бажаю Вам також щасливого нового року* (*Bažaju vam (šťaslivovo novovo roku....)*) Stejně tak preference krátkých reakcí na taková přání: *Vám taky / Вам також* (*Vam takož*). Tuto krátkou variantu by použilo 91% respondentů průzkumů.<sup>11</sup>

---

<sup>11</sup> Při čemž před 20 lety byla taková krátká reakce považována za neslušnou (Формановская (Formanovskaja) 1986: s. 110)

### 3.4. SIGNÁLY POZORNOSTI (*BACK-CHANNELLING*), TÉMATA KOMUNIKACE, PŘEDSTAVOVÁNÍ, CHOVÁNÍ VE FRONTĚ, PROXEMIKA

V běžné konverzaci Češi hojně využívají lingvistické i paralingvistické signály, jimiž dávají najevo, že rozumí a věnují druhému pozornost. (*Ano, Jo, No* pro souhlas, *Fakt?* pro překvapení jsou nejčastějšími z nich). Ukrajina se v tomto smyslu příliš neliší. V obou jazycích je také poměrně běžné v těchto situacích využívat výrazy s náboženským podtextem (*Ježišmarjá!* / *Боже мій!* (*Bože mój!*) a podobně). Náznaky porozumění se v obou jazycích projevují také přerušováním mluvčího, které je do velké míry tolerováno. V češtině se zdá, že je však komunikace pravidelnější než v ukrajinštině a čeští mluvčí jsou ochotnější pouštět druhého ke slovu, čímž nedochází ke konfliktům v komunikaci. To také souvisí s častějším zvyšováním hlasu při komunikaci Ukrajinců. Čech pak může nabýt dojmu, že se jedná o hádku, agresivitu. Ukrajinská společenská konverzace je proto živější a za standard se považuje, když se jí všichni aktivně a s patřičnou razancí účastní, často s nekompromisními názory.

Češi také v hojnější míře než Ukrajinci nabízejí svým komunikačním partnerům možnost reakce. Používají k tomu především slova *jo?* a *co?*, jimiž vybízejí k reakci, jako by chtěli schválení toho, co říkají / navrhují. (Jedná se v podstatě o variantu anglických *tag-questions*.) Nejbližším ukrajinským ekvivalentem je *za* (*ga*) (*ha*), které se však používá o poznání méně než v češtině.

Během socialismu byly v obou společnostech častým tématem domácích a soukromých konverzací úšklebky na politickou situaci. Na Ukrajině stále zaujímá politika přední místo mezi tématy společenských konverzací. Z průzkumu 2003 vyplývá, že Ukrajincům nevadí v podstatě žádné téma, 74,5 % odpovědělo, že mohou na večírku diskutovat naprosto o čemkoli. Oproti tomu pouze 27 % Čechů v průzkumu 2008 odpovědělo, že nemají problém s žádným tématem. Největším tabu byly pro Čechy



intimní otázky (42 % oproti ukrajinským 9,5 %), na druhém místě byla právě u Ukrajinců tak populární politika (15 %) a náboženské otázky (13 %). Dále pak daně, zdraví, rasismus a pracovní problémy.

Česká společnost se zdá být více vykročena směrem k demokratizaci komunikace a větší otevřenosti než ukrajinská, nicméně obojí komunikační vzorce v tomto ohledu vykazují značné shody (vysoká autorita úředníků, snaha nejdříve informace vyhledávat a pak se teprve přímo zeptat, „otukávání terénu“, kontextuálnost chování).

V neformálním kontextu jsou Ukrajinci otevřenější k neznámým lidem, chtějí více diskutovat. V čekárnách (u lékaře apod.) sedí o dost blíž k sobě než Češi (asi o 50 cm – viz Intercultural Communication 2006: s. 28). V čekárně u lékaře se Češi méně ptají, kdo je poslední – 47 % oproti téměř 100% Ukrajinců. Důvodů k rozdílu může být několik – v Sovětském svazu bylo přeskokování ve frontě a privilegia normou, v Československu bylo skrytější, Češi se navzájem považují za zodpovědnější a čestnější, Češi jsou více ostýchaví vůči cizím lidem a nechtějí nikoho „obtěžovat“ svými otázkami? Nebo Češi setrvávají v kolektivu, kde individualita je nežádoucí (Holy 1996: s. 63), jsou spíše ostýchaví a uzavření? S tím by korespondovala také tendence k ne-představování sebe sama. 90 % Čechů odpovědělo, že na večírku obvykle představují hosty navzájem, pouze 8 % se představuje samo. Oproti tomu 60 % Ukrajinců volí osobní představení, setkání a navázání kontaktu samo, aniž by je kdo představoval. V obou kulturách nicméně není populární rychlé a neosobní představení sebe sama, preferují se osobnější kontakty s jednotlivci.

## **ZÁVĚRY**

Jazyková etiketa v poslední době nabývá v lingvistice i aplikované lingvistice a učení na důležitosti a ukazuje se, že i společnosti kulturně a jazykově blízké vykazují při

vzájemném poznávání v této oblasti deficit. Využití metody výzkumu mezi mluvčími obou jazyků a kontrastivní analýza nám umožnily získat materiál pro další využití v této oblasti.

Pro snazší integraci a kohezi Ukrajinců v rámci české společnosti jsou důležité především drobné, ale důležité rozdíly v jazykové etiketě.

Oba jazyky důsledně rozlišují mezi vykáním a tykáním s různou měrou oficiálnosti, formality a slušnosti. V češtině je dominantní používání titulů – a to jak paní / pán, tak titulů akademických. Čeština se zdá být poněkud formálnější a její mluvčí mají větší tendence se neustále omlouvat a prosit, dalo by se hovořit o jisté větší slušnosti (alespoň z pohledu českého vnímání). Ukrajinci obvykle netitulují, nezkracují jména a nezdobňují je ve veřejném kontextu.

Čeština používá univerzálně platné pozdravy – a to jak vzhledem k času (tentýž pozdrav celý den), tak vzhledem k situaci (přivítání / loučení).

Česká komunikace se snaží být harmoničtější a bezkonfliktnější, některým tématům hovoru se vyhýbá. Ukrajinci se žádného tématu nebojí a kontroverzní téma pro ně naopak představuje výzvu a zábavu.

Ukrajinci jsou otevřenější, hlučnější a živější než Češi, kteří se jeví uzavřenější a rezervovanější. Ani jedni se nebojí vyjádřit své negativní emoce a stížnosti na situaci.

Obě kultury jsou silně kontextuální, kolektivistické a partikulární. Při výzkumu a ve svém příspěvku jsme se soustředily na ty momenty a dimenze, kde se projevuje blízkost a rozdílnost mezi oběma jazyky a jejich etiketami. Považujeme tuto analýzu za jeden z příspěvků, na nějž by mohl navazovat širší výzkum a celkové zpracování situace, které by jistě napomohlo jak vzájemnému se učení obou jazyků a jejich dimenzí, tak soužití a srovnávání se především Ukrajinců s českou společností.

Na samý závěr bychom také chtěly poděkovat těm, kteří nám poskytli postřehy o životě Ukrajinců v České republice nebo nám pomohli distribuovat a vybrat dotazníky: Dasha Kulchytska, Margaret Traber, Jitka Pinková, Alena Vacková, Teresa Chlanová, Angelina Červenková, Magdalena Loumová, Jana Černá a Ivan Gerken.

## LITERATURA

Allwood, J.: "*Finns det svenska kommunikationsmönster*"? in: "*Vad är svensk kultur*". Papers in Anthropological Linguistics 9. Göteborg, University of Göteborg, Dept of Linguistics 1982

Anderš, J.: *Ukrajinsko-česká a česko-ukrajinská konverzace. Jazyková etiketa. Vzory dokumentů*. Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 2007.

Hofstede, G.: *Cultures and Organizations. Software of the Mind*. Lnd., McGraw-Hill 1991

Holy, L.: *The Little Czech and the Great Czech Nation: National identity and the post-communist transformation of society*. Cambridge, Cambridge University Press 1996

Jakubowska, E.: *Cross-cultural dimensions of politeness in the case of Polish and English*. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 1999

Podolyan, I.E.: *How do Ukrainians communicate? (Observations Based upon Youth Population of Kyiv)* in: *Journal of Intercultural Communication*. Issue 9 / Ed. Prof. Jens Allwood. Gothenburg, Gothenburg University 2005 dostupné na: <http://www.immi.se/intercultural/>.

Sinclair, N.: *The AmeriCzech Deam (Cizinec v cizí zemi)*. Praha, Triskelis 2005

Trompenaars, F. - Hampden-Turner, Ch.: *Riding the Waves of Culture*. Lnd., Nicholas Brealey Publishing Ltd. 1997

Válková, S.: *Politeness as a communicative strategy and language manifestation (a cross-cultural perspective). Part One*. Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci 2004

Watts, R.J.: *Politeness*. Cambridge, Cambridge University Press 2005

Даниленко, Л. І. [Danylenko L.I.]: *Чеська мова: Підручник для студ. вищих навч. закладів*. НАН України, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. Київ., Довіра 2006

[Cheska mova: Pidruchnyk dlya stud. vyshchych navch. zakladiv]

Формановская, Н.И. – Тучны, П.Г. [Formanovskaya N.I., Tuchny P.G.]: *Русский речевой этикет в зеркале чешского*. Москва, Русский язык 1986  
[Ruskij rechevoy etiket v zerkale cheshskogo]

Красных, В.В. [Krasnych V.V.]: *Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций*. Москва., ИТДГК “Гнозис” 2002  
[Etnopsikholingvistika i lingvokulturologiya: Kurs lektsyi]

## **SUMMARY**

*This paper is the first attempt to analyse communication patterns between Czechs and Ukrainians on a contrastive basis with the help of written questionnaires, interviews and participant observation. The stereotypes of verbal interaction are studied in unity with the underlying cultural stereotypes of the two Slavic nations that have been in a close contact during the last two decades. The focus is made upon cultural dimensions of collectivism, individualism, particularism and universalism which dominate the national mentality of Czechs and Ukrainians and reflect themselves in the linguistic etiquette of both languages. Due to the empirical evidence gathered in testing and interviewing Czech and Ukrainian speakers, predominantly in the age-group of 18-35, the researchers identify commonality and divergence between the two nations with regard to their communication behaviour and look for the respective cultural and linguistic explanations.*

## **CZECH AND UKRAINIAN COMMUNICATION PATTERNS: A CROSS-CULTURAL RESEARCH**

### Summary

This paper is the first attempt to compare Czech and Ukrainian communication patterns by means of questionnaires, interviews, introspection and participant observation. The two Slavic nations' linguistic etiquette is studied in conjunction with their underlying cultural patterns, related to the dimensions of collectivism, individualism, universalism, and particularism. In the focus of the research lie numerous cross-language commonalities, as well as ethnocultural peculiarities of verbal and non-verbal routine formulas.

Keywords: communication patterns, cultural dimensions, linguistic politeness, linguistic etiquette, intercultural communication

### *Foreword*

The comparison of Czech and Ukrainian communication patterns has never been the subject of serious linguistic research, although both Slavic nations share a rich historic and cultural heritage (an actual publication compares Ukrainian, Russian and Polish communicative patterns; see Thielemann 2010). In the socialist Czechoslovakia, scholarly interest in the Ukrainian language and culture was overshadowed by the domineering "Russian studies". The available literature was authored by or based upon that of émigré scholars from the bolshevik Ukraine who had settled in Czechoslovakia during the first half of the 20th C. In the Soviet Ukraine, university syllabi of Bohemian linguistics were largely oriented towards Russian-speaking textbooks. The situation started to gradually change in the 1990s, with the emergence of academic and popular

publications on the Czech language in Ukraine, and conversely on Ukrainian – in the Czech Republic.

The gap of several decades in Bohemian-Ukrainian linguistic cooperation is particularly deplorable in the light of numerous ethnic similarities and linguistic analogies between the two nations. Their affinity is further underlined by the massively quick enculturation of the recent Ukrainian migrants into the Czech society. Linguistic and cultural proximity between Czechs and Ukrainians is rooted in their Proto-Slavonic and East European origins, 50 years of co-membership within the Austro-Hungarian Empire (with regards to the Western Ukraine) and 20 years (1919-1939) of federal membership of the Carpathian Rus (a part of Ukraine since 1939) within Czechoslovakia, as well as their over 40 years' belonging to the "Socialist Block". In the 20s-40s of the previous century many exile Ukrainian scholars contributed to Czechoslovakian science and the development of the Ukrainian-speaking minority, which had its own educational institutions in Prague and other parts of the country (Zilynskyj 1995).

The 1990s witnessed a new wave of immigration from Ukraine to the Czech Republic. Being one of the largest ethnic minorities in this country, Ukrainians make a relevant subject for linguistic research, especially for its contrastive aspect. Our interest lies in comparing the communicative behaviour of Ukrainians with that of Czechs, which should help explain the fast integration of this minority into the native population. Data about either Czech or Ukrainian communication patterns are currently rather scarce in either language, particularly from a contrastive aspect (Válková 2004: 49), which adds weight to the problem.

#### *Stereotypes of communication and the underlying stereotypes of culture*

Linguistic anthropology treats communication patterns as part and parcel of "social politeness" (Válková 2004), defined as the system of regulations, in which routine

models of discursive behaviour contribute to the maintenance of harmonious interpersonal relations. Pragmatics highlights the verbal aspect of communication identifying them with “linguistic politeness” or “linguistic etiquette”, which is basically the rules of using a language in accordance with requirements of the context (Válková 2004; Watts 2005). By logic, patterns of communication encompass more than linguistic politeness, as they include both verbal and non-verbal means of expression (e.g., distance, voice pitch, eye contact and etc.), alongside contextual elements (e.g., setting, interlocutors’ status, topic of a talk). However, due to the dominance of the verbal mode in human communication, its patterns are studied primarily from the aspect of speech.

Adherence to linguistic etiquette is expected from anyone who lives in a cultural community and uses its language. Enculturation of a foreigner is to great extent similar to socialization of a child, which begins with mastering basic speech formulas such as greetings or thanks. Unlike a baby, an adult foreigner, though, learns such expressions usually second hand: from dictionaries, textbooks or tour guides. However helpful they may be, these lists of phrases do not cover all the nuances of meaning that are tacitly understandable to native speakers and are not at all self-evident to new comers.

The complexity of individual enculturation significantly depends on how different one’s own language and cultural knowledge is from that of the indigenous population. In the case of Ukrainians (Eastern Slavs) and Czechs (Western Slavs) we can state a high degree of cross-cultural and cross-language closeness, based upon their Slavonic kinship. From this viewpoint, comparison of communication patterns between Czech and Ukrainian seems to be less advantageous than between languages of different groups and families. For example, contrastive analysis of Czech and English linguistic etiquette in Válková’s (2004) yielded numerous and salient ethno-specificities. Other examples of cross-cultural research which accentuate peculiarities of the Czech linguistic politeness

belong to Berger (2004); Ehlers and Knéřová (1997); Formanovskaya and Tuchny (1986); Obenbergerová (1992); Skwarska (2001); Ueda Fidler (2000). Contrastive research of Czech and Ukrainian communication patterns is practically non-existent, though its potential for studying both isomorphic and allomorphic features of these two congenital languages is very rich. The prevalence of their linguistic and communicative isomorphism, based on Slavic kinship, ensures an insight into their similar communication and cultural patterns.

Interdependence between stereotypes of verbal interaction (patterns of communication) and cultural stereotypes (recurrent models of national thinking and behaviour) stands under the spotlight of Cognitive Ethnolinguistics (Krasnykh 2002: 176-190). The focal perspective of this discipline served as a guideline for the presented research. At its preparatory stage, we gathered ample evidence in scholarly and media publications about numerous similarities between Czech and Ukrainian patterns of thought (Holy 1996; Khramova 1992; Sinclair 2005; Starovoyt 1995). Next, we singled out the dominant cultural concepts which pertain to both nations and then matched them with four cultural dimensions applied in linguistic anthropology for classifications of cultures. These are the two dichotomies of particularism and universalism, and collectivism and individualism. Within each dichotomy there is both complementation and competition between the two opposite dimensions, which relates to the basic contradictions of any society, the Czech and Ukrainian ones in particular.

By the dimensions of particularism and universalism we understand two leading attitudes or orientations identified by F. Trompenaars and Ch. Hampden-Turner (1997) in any society (the concepts are originally attributed to T. Parsons and E. Shils). Universalism means dominance of law and its obligatory and equal power for all, while particularism places concrete relationships and circumstances over regulations. In



particularist societies relationships are heavily influenced by the degree of kinship and acquaintance, as well as by power distance (i.e., differences between more and less socially influential people), which is another cultural dimension introduced by G. Hofstede (1991). He also coined the idea of a “collectivist society”, one that is dominated by the “we” mentality (i.e., strong identification of individuals with their surroundings, which range in size from nations to families). A collectivist society fosters group conformity and economical equality, which stand in opposition to the individualist type of society organized around the “I” mentality (i.e., where individual interests and accomplishments are prioritised).

Both Ukrainian and Czech societies constitute a mixture of qualities pertaining to the four cultural dimensions. However, the most dominant of them, inferred from both insiders’ and outsiders’ opinions, are those social phenomena that fall under the categories of collectivism and particularism. Undoubtedly, these two post-socialist nations have made considerable advances in the development of their capitalist economies and civic societies, where individual rights and freedoms are protected by law. All the same, bias towards particularism still marks the mentalities of the two nations, which had for decades lived in collective dependence upon the state power overseeing distribution of privileges.

Though most closely connected with the socialist past, the widespread patterns of collectivism and particularism reach back to a still more distant history of both nations. Their century-long political and cultural submission to more powerful nations has generated a feeling of inferiority, on a par with tacit resistance to any foreign oppressors. The idea of national kinship became one of the main driving forces of Ukrainian and Czech history alike. It had as its by-product a strong in-group mentality, i.e. one’s self-identification with a family or closest surrounding. Moreover, the opposition to foreign

exploitation developed a social tendency to collective well-being, first at the level of small in-groups, later – at the level of a state.

Some modern facets of particularism in Ukraine and the Czech Republic are the often criticised nepotism and status-dependent privileges, as well as a big power distance in political and business management. Representatives of Western countries often criticise Czech and Ukrainian political apathy and low competitiveness. Simultaneously, contemporary critics praise the social welfare of the Czech Republic and its relatively equal standard of living for all members of society. This positive side of collectivism has, however, not been realized in Ukraine after the collapse of the Soviet Union, when the former economic homogeneity was replaced by drastic income inequality. As a result the collectivist spirit of the Ukrainian society was heavily undermined and gradually mutated into clan mentality (i.e., self-identification with one's narrowest in-group).

In fact, collectivist attitudes relate in both Ukrainian and Czech societies to small rather than large-scale units. Throughout their history, Ukrainians and Czechs have had a strong self-identification with their family farms or family businesses; in the XX century big communistic agricultural unities were offered a long-standing resistance by both nations. Holy (1996: 202) sums up the above by stating that in the Czech culture the notions of collectivism and individualism “are in competition and occasionally collapsed into each other”. The preceding statement is supported with research findings at Prague's University of Economics (Bočánková et al. 2006). The Individualism Index of Czechs scored 67, which was interpreted as the nation's orientation to personal autonomy (individualism), as well as to harmonic social relations (collectivism). The Power Distance Index of Czechs, which amounted to 44, was interpreted as an indicator of the social tendency to establishing a balance between egalitarian (universalist) and elitist (particularist) trends. In their survey of Czech politeness, Nekvapil and Neustupný (2005:

250) also point out the co-occurrence of “relatively strong egalitarianism” and “a relatively strong assertion of differential social distance” as after-effects of both distant and recent history of the Czech nation.

In the Prague survey of 2006 (Bočánková et al. 2006) the Czech culture was also defined as high-context, meaning one in which the implicit (situation- and person-specific) transfer of information predominates. High-context communication is typical of cultures where in-group mentality plays an important role. In both Czech and Ukrainian societies it manifests itself in much attributed by speakers to their social status, age, gender and ethnicity, as well as to various social conventions and unwritten rules underlying verbal interaction.

The following research looks for materializations of the four cultural dimensions in oral communication. Its patterns provide numerous indicators of customs and attitudes that have been developing in a society for many years and thus bear traces of both traditional and most up-to-date phenomena. Lacking extensive statistical data, we do not strive to use the findings of this research for substantiation or measurement of cultural dimensions in Czech and Ukrainian society. The four criteria for classification of cultures are used basically for tracing analogies and divergences between the two Slavic communities as regards their everyday linguistic etiquette.

The way we apply these four cultural dimensions to analysing communication phenomena in the two languages is tentative, in fact experimental. In all awareness of possible research faults, we aspire to establish interrelations between the well-known measurements of a national culture with its language of communication. These interrelations have been not once exposed by other researchers, though in an unsystematic manner and mostly for illustrative purposes, in particular in textbooks on Linguistic Anthropology. Typically, particularistic tendencies of a society are

exemplified through its high-context communication phenomena, while its collectivistic sides – through avoiding conflicts in communication.

However, no concrete methodology has so far been suggested in academic literature for tracing links between cultural dimensions and patterns of communication. It stimulated our attempt at looking for groups of communication patterns which may reflect this or that cultural tendency both at intra- and inter-language levels. In our work, the four cultural dimensions serve as axes, around which communication stereotypes are organized and through which are interpreted. Naturally, we are far from claiming that the below presented examples of communication patterns have a direct and irrefutable connection to the corresponding cultural dimensions. Nonetheless, we stand the ground that this perspective on the study of communication patterns is promising for cross-cultural studies. “We believe that patterns of message construction, or ‘ways of putting things’ or simple language usage, are part of the very stuff that social relationships are made of...” (Brown and Levinson 1987: 55).

### *Research methods*

The focused patterns of communication are of frequent occurrence in both Czech and Ukrainian languages, and have both functional and formal similarities on the cross-cultural level. Studying these speech stereotypes allows common and divergent features between Ukrainian and Czech speakers to be discerned. Additionally, it helps in the exploration of the two nations’ mentalities.

To compile the contrastive list of the communication patterns for our research, we used the Ukrainian items that were studied in 2003 (Podolyan 2005) and supplemented them with their Czech equivalents. The questionnaire distributed among Czech speakers in 2008 also included communication patterns that had not been considered in the 2003 research, where 18-35-year-old Ukrainians participated. Both questionnaires, however,

overlap in their core. The selected patterns include initial (models of greeting and address, titles, forms of introduction) and final (farewells, thanks and wishes) units, as well as apologies and topic choice. In this paper we also touch upon patterns of complimenting, turn-taking, feedback, proxemic distance and verbal interaction in queues.

The 2008 questionnaire, being in the focus of this paper, was distributed either as a typed text or via e-mail among 18-35 year-old residents of Prague. The respondents, 56 men and 56 women, mainly university and college students, are all natives to various towns and villages of the Czech Republic. The majority belongs to first-generation migrants to Prague who use on a daily basis the national inter-dialect called *obecná čeština* “general Czech”. *Obecná čeština* substituted the literary Czech standard in oral communication during the XX century within the area of Prague, and in recent decades it has expanded all over the republic (Daneš et al. 1997). A similar situation exists in the present-day Ukraine, where the standard Ukrainian and Russian languages are used in written and oral discourse by the educated population, while the vast majority of Ukrainians speaks a mixture of the two languages known as *surzhyk*.

The venues of both Ukrainian (2003) and Czech (2008) surveys, which are the capital cities of Ukraine and the Czech Republic, created a basis for finding interdialectal, most ubiquitous communication patterns. In the speaking communities of Kiev and Prague, local differences are smoothed out and assimilated under the influence of the standard language variety which dominates the everyday speech due to the high concentration of educational, cultural and media institutions in these cities. Though the wide spread of *surzhyk* in Kiev and that of *obecná čeština* in Prague is daily reality, these two vernaculars are also interdialectal in fact. Thus, the polls of Kiev and Prague

population can be regarded as cross-sections of the whole nations, irrespective of their local and social diversity.

The problem of social stratification was significantly alleviated in our research through questioning young people, whose communication reveals the average up-to-date trends of the whole society. With all awareness of the present-day social differences in Ukraine and the Czech Republic, we need to disregard them within the framework of this small paper. These newly arisen distinctions in both predominantly egalitarian post-socialist societies require a specially focused investigation.

In the 2008 questionnaire Czech respondents were asked to quickly respond to 21 questions of the type: “In the street you have encountered a friend or an acquaintance that is the same age or younger than you. How will you greet this person? Choose the appropriate response or write down your own (just one!): a) *Ahoj!* “Hi!” b) *Čau!* “Hi!” c) -----”. The answers were compared to those obtained in the 2003 research with Ukrainian youths. To broaden the empirical data, we asked some long-time Ukrainian expats in the Czech Republic to share their observations about Czechs and Ukrainians regarding speech, behaviour and mentality.

The terminological and conceptual foundation of our analysis is built of academic, mainly English-speaking, sources dealing with communication patterns, linguistic etiquette and politeness in language (Allwood 1982; Formanovskaya 1986; Jakubowska 1999; Válková 2004; Watts 2005; Wierzbicka 1991).

## *Discussion of the research results*

### 1. Particularism and universalism in communication

The following part of the paper places an emphasis upon language and discourse phenomena suggesting inequality and preferential attitudes in communication (particularism) and status-free relations between communicants (universalism).

#### *1.1. Forms of address and titles*

Both Slavic languages bear a wide range of means for indicating differences in social status (power distance) and underlining in-group or out-group relations between speakers. The most salient of these indicators are familiar and polite forms of the personal pronoun “you”, almost identically pronounced in Czech and Ukrainian: Cz. *ty* / Ukr. *mu* [ty] and Cz. *Vy* / Ukr. *Bu* [vy]. Generally, the familiar pronouns *ty* and *mu* refer to equal or inferior status and underline closeness or intimacy, while the polite pronouns *Vy* and *Bu* mark a superior status related to age and social differentiation or imply that speakers are not close friends.

As it shows from our tests, the young generation of Czechs and Ukrainians sticks to the traditional use of the polite *Vy* and *Bu* in communication with seniors and same-age strangers. 94% of all the Czech informants answered that they would prefer the polite form of the question *Můžete mi pomoci?* “Can you help me?” to address a young male supermarket attendant, and 95% chose this form of address to a young female supermarket attendant. In the 2003 questionnaire with Ukrainian youth, over 90% of the informants of both sexes chose the polite *Bu* to ask a question to a young fellow-passenger of the female sex. However, only half of the male Ukrainian informants preferred the polite pronoun *Bu* over the familiar *mu*, which may be explained by the “macho-type” stereotypes in man-to-man communication in Ukraine.

In all, the indiscriminate use of familiar pronouns and the corresponding address forms is viewed as a sign of poor manners or even rudeness in both modern cultures, where the communists' custom of using *ty* or *mu* in relation to their party peers and colleagues has not taken root (Válková 2004: 69). This situation of pronominal usage in the Czech language is, however, far from being stable. As follows from the research conducted with Czech youth in the 90s-early 2000s, there is a massive inclination to familiar pronominal address form *ty* in communication of young people, including their first-time encounters (Jurman 2001; Zeman 1999).

Simultaneously, the address patterns that indicated equal-status relations among members of a socialist society, such as the Ukrainian *товариш(ка)* [tovarysh(ka)] “comrade(female ending)” and the Czech *soudruh(družka)* “comrade(female ending)” also disappeared into oblivion. In the Soviet Ukraine the title *товариш(ка)* was used in the place of all pre-1917 deferential forms, the most prominent of them being *пані* [pani] “madame”, *панна* [panna] “miss”, and *пан* [pan] “sir”.

Nowadays *товариш(ка)* can be still heard in the speech of retirement-age Ukrainians, while the younger generations avoid it in everyday communication. However, the prerevolutionary forms of address are still being shunned by common speakers of Ukrainian, despite the almost 20-year efforts of local educationalists. A friend or an acquaintance is usually addressed by his / her first name and patronymic (one's second name derived from his or her father's first name). A stranger is often addressed impersonally. About 70% of the young Ukrainian participants in the research of 2003 answered that they would choose either the Ukrainian or Russian apology form *Вибачте!* [Vybachte!] / *Извините!* [Izvinite!] “Excuse me!” to attract the attention of a fellow-passenger on a subway train.



The Ukrainian titles *пані* [pani] “madame”, *панна* [panna] “miss” and *пан* [pan] “sir” have, in fact, never got out of speech use in the western areas of the country, previously belonging to Poland. This resembles the situation in the socialist Czechoslovakia where the traditional addresses *paní* “madame”, *slečna* “miss” and *pan* “sir” co-existed with the pseudo-democratic ones *soudruh(družka)* “comrade(female ending)”. In informal settings, however, the majority of the socialist-time Czechs addressed both acquaintances and strangers by the titles *pan*, *paní* and *slečna* combined with either a first or family name.

The reclaimed Czech titles, together with their vocative-case forms *pane!*, *paní!* And *slečno!*, are generally accepted nowadays. However, it should be noted that young Czechs, like their Ukrainian peers, show a tendency to drop these gender-related address forms when communicating with strangers. The utterance *Pojd'te se posadit* “Come, sit down” was chosen by almost 54% of the Czechs offering a seat to a male fellow-passenger senior in age, and by 48% to a senior female to take a seat on a metro train. Only 9% of the salutations to an older man contained a gender-related title *pane* “sir”. Similarly, 10% of those asked would address an older woman as *paní* or *mladá paní* “madam”, “young missis”. The impersonal addresses are rather more numerous. Almost 60% of the Czech respondents would be most likely to hail a young female passenger without addressing her gender, in the case of a young male passenger it is almost 80%.

The most popular address to both sexes was *Prosím Vás!* (28%) “Excuse me!” This result can be interpreted as a politeness avoidance phenomenon, following the conclusions made by Nekvapil and Neustupný (2005: 256) about *Prosím Vás!* as a formerly wide-spread address of strangers in the socialistic Czech society. It was a pattern preferred by many who resented the ideologically favourable address *Soudruhu(žko)!* and were uncertain about the propriety of using *Pane!* (*Paní!*) It seems

that this politeness avoidance strategy has settled in and contributes to development of universalistic communication trends.

The present-day use of gender-based titles is considerably wider in Czech than in Ukrainian. The combination of these forms is, however, the same in both languages: with either first or last or both personal names. A distinctive difference between the two cultures lies in the use of short and pet names. In contrast to Ukrainians, Czechs have no reservations about being called by their informal names outside their family circle, particularly in formal contexts of communication. Abbreviation or diminution of somebody's name often occurs immediately on self-introduction and can be initiated either by the person himself / herself or by his / her interlocutor. To a Ukrainian's ear, short Czech names often sound childish and belittling, primarily due to the similar system of diminutive suffixes and endings employed in both languages, e.g. *Jarka* is short for *Jaroslava*. From our observation, usage of short and diminutive names in Czech culture reduces a power distance between co-workers and acquaintances and creates an amicable atmosphere in their midst. Frequently, addresses by short and pet names are accompanied by the formal pronoun *Vy* in a semi-formal surrounding such as a work team, which increases solidarity among Czech adults according to Nekvapil and Neustupný (2005: 251), as well as Patočka (2000).

In Ukrainian communication short and pet names are common among peers in age and status but almost never in regard to seniors or bosses. In our test, 56% of all the Czech youth answered that they would introduce themselves by their full names in an informal setting, while 44% chose their short name for the same situation. The result is indicative of a two-sided communicative pattern; short names are almost as popular as full ones among Czech adults.

Feeling free about their first- and short-name self-introductions, Czechs do not, however, shun using their academic titles in various formal and informal situations. This communication pattern fosters an impression about the particularism of the Czech society, in which individuals expect their academic title to ensure a more respectful attitude from their interlocutors. This tradition is essentially supported by social institutions that require introducing one's title on many paper forms and questionnaires. In oral addresses, academic titles follow deferential ones in the vocative case (*Pane Doktore!* "Sir Doctor!"), or precede people's family names (*Doktore Nováku!*). To Ukrainians it seems outdated, since the use of titles has been long restricted in their society to written academic discourse. A similar difference was registered between Czech and German academic and professional titles by Ehlers & Kněřová (1997), with Czech ones significantly outweighing German in oral communication.

Although still being an indicator of one's social status, a Czech academic title is not compulsory for use in personal address forms. Our test showed an obviously universalist bias of the young generation to dropping their titles in oral discourse. The most of our respondents chose not to be addressed by their academic titles in a doctor's waiting-room. In defiance of this wide-spread pattern, 85% of the participants prefer to be called at the doctor's by their surname and gender-related title. Most male respondents (94%) opted for *Pane Králi!* "Mr. Král!", and 75% of the female participants preferred *Paní Králová!* "Mrs. Králová!".

In addition, the Czech candidates in our interview were asked to select the aptest address form for their male and female neighbours, each of whom holds a Master of Engineering degree. The majority of answers were addresses in the neutral format of "gender-related title + surname": *Pane Nováku* by 86%, *Paní Nováková* by 89%. The once highly popular pattern "gender-related honorific + scholarly title" was selected by

only 6% of the informants when referring to a male neighbour (*Pane inženýre* “Sir Master of Engineering”) and by 5% when referring to a woman (*Paní inženýrko* “Madam Master of Engineering”).

### 1.2. Greeting and farewell patterns

On a par with forms of personal address, both the Czech and Ukrainian languages possess a developed system of greeting and farewell patterns that underline a power distance and imply particularism in attitudes. A Ukrainian person learning the Czech language would find it unnecessary to translate the Czech greeting *Dobrý den!* “Good afternoon!”, since the Ukrainian equivalent *Добрий день!* [dobry den] sounds practically the same. Both greetings are used in formal and semi-formal situations and are generally combined with polite pronouns. Accordingly, the Czech phrase *Dobrý den!* was chosen by 56% participants as suitable for greeting an age senior. Likewise, in our 2003 research, the Ukrainian greeting *Добрий день!* was the most preferred by the participants for formal situations, together with the routine formula *Здрастуйте!* [zdrastuite] “Hello!”

Compared to formal greetings, informal ones have more inter-language differences between Ukrainian and Czech. The most widely used informal greeting is *Привіт!* [pryvit] “Hi!” in Ukrainian and *Ahoj!* “Hi!” in Czech. Both *Привіт!* and *Ahoj!* ranked first among peer-level greetings in our tests of 2003 and 2008 respectively. *Ahoj!* serves as double function in Czech communication, since it is also a goodbye term. Similarly, other twofold function terms are the modern Czech patterns *Čau!*, borrowed from Italian, and *Čus!*, originating from German. The greeting-farewell patterns *Ahoj!* and *Čau!* belong to the “Czech interdialect” *obecná čeština*, along with *Nazdarek!*, which means both “Hi!” and “Bye!” and derives from the full greeting-farewell phrase *Nazdar!* and the diminutive suffix *-ek*. Informal Czech patterns of initial and final communication are

marked with the nation's passion for abbreviating and adding diminutives: the formulas *Ahoj!*, *Nazdar!*, *Papa!* or *Čau!* are used interchangeably with *Ahojky*, *Nazdárek!* (*Zdar!*), *Pa!* (*Páčko!*) or *Čauky!*

The previously mentioned Czech models of informal farewell co-exist with the patterns corresponding to the polite personal pronouns. The most popular is *Na shledanou!* "Goodbye!", which was chosen by 59 % of the Czech participants for saying good-bye to a senior or someone of higher status, together with its shortened variant *Naschle!* (31%). The latter, plays the role of the most stylistically neutral pattern. The same holds true about the farewell expressions *Mějte se (hezky)!* (polite) and *Měj se (hezky)!* (familiar) "All the best!". The formal Ukrainian counterpart to the formal Czech *Na shledanou!* is *До побачення!* [do pobachenyá] "Good-bye!". The informal Ukrainian farewell with the widest contextual range is *Пока!* [poka], which is semantically close to the Czech *Zatím!* "for the time being". *Пока!* is not an authentic Ukrainian word because it was borrowed from Russian and thus can be regarded as an exemplar of the Ukrainian-Russian language mix *surzhuk*. Most Ukrainian respondents chose *Пока!* in the 2003 study, preferring this form to *Тримайся!* [trymaisya] "Hold on!" or *Бувай!* [buvai] "Take care!".

It should be noted that informal speech formulas and their short forms are expanding their sphere of use in modern Czech. Such farewells as *Naschle!* or *Čau!* are often encountered in communication between strangers (e.g., between a customer and a cashier, who are by common reason supposed to be on polite terms). By the same token, there are some popular shortened forms that are gradually changing their stylistic connotation from informality to neutrality, for example, the Czech *Dík(y)* "Thanks" derived from *Děkuji* "Thank you". The equivalent Ukrainian pattern *Дякую* [dyakuyu] "Thank you" undergoes no contraction in speech, however, and is used under every

circumstance. Likewise, the positive statement *Tak* [tak] “Yes” in Ukrainian also remains stable and doesn’t have any shortenings or alterations. In contrast, the Czech yes-saying pattern underwent abbreviation in modern speech: the neutral *Ano* “Yes” is often shortened to *No* and *Jo*. Due to the much higher instances of abbreviation of formal and informal Czech terms, the Ukrainian language appears more conservative and thus indicative of sharper age and social differences between speakers.

Apart from their status-differentiating potential, Czech and Ukrainian greeting events also imply in-group and out-group relations between interlocutors. Questions such as *Jak se máš?* / *Як справи?* [jak spravy] “How are you?” do not stereotypically replace greeting formulae, like they do in English. Czechs and Ukrainians ask about each other’s life usually in the circle of their relatives and friends. Moreover, these questions allow not exceptionally positively tinted statements such as “everything’s alright” but a wide palette of different answers ranging from neutral to openly negative. In our questionnaire, the Czech question *Jak se máš?* received 40 various answers, including their variations, e.g. *Normálně* “Normal”, *Výborně* “Excellent”, *Skvěle* “Wonderful”, *Nic moc* “Not much” and others.

The majority of the young Czechs participating in our research chose the pattern *Dobře* “Well” (39%). Second to *Dobře*, were the answers *Ujde to* “So so” (16%) and *Jde to* “It is going” (14%). The stereotypical reply *Ujde to* is regarded as one of the Czech primary stereotypical utterances by authors of numerous language textbooks and guides. Literally it means “It will be over”, where *it* stands for some impersonal force of circumstance that causes the current problems. Sinclair (2005: 157) notes that Czechs are prone to blame the invisible fate for their mishaps and calls this faith in the inevitable *čehnosticismus*, an attitude rooted in the long history of a subordinated and resistant nation. Concordant with this remark sounds the one borrowed by Nekvapil and

Neustupný (2005: 259) from the unpublished paper belonging to Tamah Sherman, who emphasizes the Czechs' predisposition to accepting compliments with a "complaint, a negative facial expression, an indication of doubt, or an outright rejection."

## *2. Collectivism and individualism in communication*

The models of the linguistic etiquette discussed in the following part of the paper bear traces of either collectivist (harmony-establishing, dependent on "we" mentality) or individualist (self-centred, privacy-oriented) patterns of thought.

### *2.1. Apologies, thanks, farewells, compliments and wishes*

The equilibrium of collectivism and individualism in Czech society shows itself in the generally high level of courtesy in communication. On the one hand, the basic principle of interpersonal behavior seems to lie in an appreciation of one's privacy. On the other hand, the society places a high value on maintenance of non-conflicting relationships. Ukrainians living in the Czech Republic admit that an individual's dignity is respected in this country to a noticeably greater extent than in Ukraine. Migrants from this country point out that Czech officials usually greet them and do not raise their voices at them. Outbursts of either anger or exhilaration are generally disapproved by the Czech public, while among Ukrainians loud emotional reactions are much more frequent.

Patterns of apologizing are an essential part of Czechs' everyday courtesy. In situations where Ukrainians remain tacit about the trouble or mistake they have made, most Czechs usually beg their pardon. In order to excuse themselves for a disturbance to be made or to apologise afterwards, Ukrainians usually say *Вибачте / Пробачте* or *Вибачаюсь / Пробачаюсь* [vybachte / probachte] "Excuse me. Sorry." [vybachayus' / probachayus'] "I am sorry / I apologize." These formulaic utterances may have different variants, though the key words stay the same.

Czech apologies have a wider range of models. The neutral *Promiňte!* “Excuse me! I am sorry!” commonly alternates with the informal French borrowing *Pardon!* In our test, this model led (52%) in the selection of answers to the question “Which apology would sound most appropriate after you have accidentally stepped on the foot of an elderly passenger on a bus?” The authentic Czech *Promiňte!*, which is an imperative-mood verb expressing plurality and / or politeness, was chosen by 38% of the participants. In daily interaction, Czechs also use the patterns *Omlouvám se* “I am sorry. I apologise” and *Je mi líto* “I am sorry for this”. Common for everyday contexts is the phrase *Nezlobte se* “Don’t be offended”. This apology can be heard from a Czech cashier excusing herself for not having enough small coins or from a doctor who is unable to receive a patient out of turn. The equivalent Ukrainian phrase *Не ображайтеся* [ne obrazhaytesya] is too emotionally charged to be used in such situations.

Another distinction in the Czech apologetic terminology lies in the formula *Prosím* that has three correspondences in English: *Pardon? Please* and *Hello!* (on picking up the telephone call). Translated into Ukrainian, this apology also correlates with three different utterances, the etymologically closest of which is *Прощу?* [proshu] “Pardon?” The other two are *Будь-ласка* [bud’ laska] “Please” and *Алло* [alo] “Hello” (on taking the telephone). The Czech *Prosím* is a common introduction for a question or a request to be made, which corresponds to the Ukrainian *Будь-ласка*. A specific-to-Czech form of apology that has no one-word correspondence in Ukrainian is *S dovolením*. It is used when asking somebody to make way for you and can be roughly translated as “Let me pass”.

The appreciation for harmony is visible in some Czech patterns of leave-taking. Highly popular both in oral and written informal discourse is the utterance known as *Těším se (na)* “I look forward (to)”. This pattern often ends conversations, even the



shortest ones, in order to underline one's desire to maintain the relationship with the interlocutor. This form is similar to the farewell term *Zatím*, which may stand alone in context or be used as a preclosing statement such as *Zatím čau / naschle* "Till soon", lit. "And now bye for the moment". The so-called "welfarewishes" (Jakubowska 1999: 93) are found more often at the end of a Czech than of a Ukrainian conversation. To close your conversation with the wish *Mějte se!* "All the best!" is a usual practice for Czechs, while the Ukrainian well-wishing farewell *Всього найкращого!* [vsyoho najkrashchoho] "All the best!" has stricter contextual limits.

Complimenting is another important means of establishing and fostering rapport in the Czech language. A person who has received help or a service often reacts with *Jste hodný* or *Jste zlatá* ("You are kind", "You are a golden one", usually to a woman). Such and similar models are much more frequent in everyday Czech than in Ukrainian. In addition, a thanking compliment that implies a woman's golden-quality kindness (*Jste zlatá*) is perceived as informal in the Ukrainian language and, unlike Czech, will hardly ever be used when talking to a civil servant or a doctor.

Congratulations and wishes are usually reciprocated in both cultures. One may respond with something like the Czech *Přeji Vám taky šťastný Nový rok*, which corresponds to the Ukrainian *Бажаю Вам також щасливого нового року* [bazhayu vam takozh shchaslyvoho novoho roku] "I also wish you a happy new year". Rather common are such short answers as the Czech *Vám taky / Nápodobně* "To you too" "Likewise" or the Ukrainian *Вам також* [vam takozh] "Likewise". In our study, 91% of all the Czech participants chose the short form of *Vám taky* or *Děkuji, Vám taky* "Thank you, and to you too" to the greeting pattern *Šťastné Velikonoce!* "Happy Easter!" The rest of the responses contained full sentences like *Přeji Vám také Šťastné Velikonoce!* "I wish you also a happy Easter!". We were surprised that the majority of the Czech participants

would choose responses which were full-sentences. It appears the young generation of people prefer simplified patterns of etiquette, while 20 years ago brief answers to wishes were considered impolite in the Czech culture (Formanovskaya 1986: 110).

## *2.2 Back-channelling (feedback), turn-taking, topic choice, forms of introduction, queuing, proxemic distance*

Maintenance of non-conflict relations is ensured to a considerable degree through patterns of back-channelling. The most common feedback elicitors are the words *jo* “yes” and *co* “what”. Both words can be treated as solidarity markers because their basic perlocutionary effects are of attracting the interlocutors’ attention and searching for their support. Pragmatically, these feedback elicitors resemble English tag-questions that facilitate concord and a mutual respect between speakers. A sentence like *Půjdeme tam, jo? / co?* “We shall go there, shan’t we?”, lit. “Let’s go there, yes?” is highly typical of oral Czech communication.

The Czech word-sentence *jo*, as well as its synonym *no* (short for *ano*), “yes” function as both feedback elicitors and givers. During a conversation, Czechs frequently use linguistic and paralinguistic signals of understanding. Agreeing is usually expressed through sentence-words meaning “yes”, while surprise or distrust are usually implied by the question *Fakt?* “Really?” Interjections like *mm* or *aha* are typical feedback givers for both Czechs and Ukrainians. Both nations tend to manifest their comprehension of the message explicitly, using facial expressions and gesturing. It is not uncommon for either a Czech or a Ukrainian to react with a religious-themed exclamation such as Cz. *Ježíšmarjá!* “Jesus Mary!” and Ukr. *Боже мій!* [bozhe mij] “My God!” Although such expressions may be regarded as swearing in English, they belong to emotive lexis in the Czech and Ukrainian languages.

Interruptions are well tolerated in both Slavonic cultures. Their function is to express the interlocutor's deep understanding of the topics discussed. However, it should be noted that turn-taking seems to be better regulated in Czech communication than in Ukrainian. This conclusion is derived from our observation that Czechs tend to speak at a lower pitch than Ukrainians and rarely shout one another down while talking. On the contrary, Ukrainians often get involved in hot discussions in informal settings, including social and festive events. An ordinary Ukrainian's idea of a "small talk" is that of a lively discussion on different topics, in which all the present parties are expected to participate actively, contributing their often uncompromising opinions.

In the socialist times mockery of political authorities became a kind of *bon ton* in private ("kitchen") talks of both Ukrainians and Czechs. The tradition still holds among Ukrainians in the form of political debates at gatherings of relatives and friends. In fact, no special topic is completely excluded from the Ukrainian "small talk", as was shown by the results of the study with Ukrainian youths in 2003. In this research, 74.5% of all the informants answered that they were ready to discuss any topic at a party. In contrast, only 27% of the young Czech informants wrote that no topic could be a taboo for them to discuss in the surrounding of their friends. The touchiest for the Czechs turned out to be the topic of intimacy (42%). These results are in great contrast to 9.5% of the Ukrainian respondents who chose not to talk about intimate life with their friends. Other topics highly unwelcome for a leisurely discussion among young Czechs proved to be politics (15%) and religion (13%).

We presume that the older generations of Ukrainians and Czechs are more restricted in their choice of topics for informal discussions. The reason lies not only in age-differences but in a rapid liberalisation of the social atmosphere in these post-communist societies, as well as in the impact of the media and web communication. In both cultures,

there is an evident tendency to narrow the gap between the public and private spheres of life and to develop low-context communication patterns. The most trivial examples of these latest changes are numerous notices and leaflets in Czech and Ukrainian state institutions.

From our observation, Czechs have an obvious advantage over Ukrainians concerning public access to written information. The oral code of interaction seems, however, to bear more similarities than differences between the two cultures. A question addressed by a Czech customer to an official or employee is usually accompanied with multiple excuses, while its answer is supplemented with abundant thanks. The same situation is widely observed in Ukraine, where an official is still regarded as a high authority who feels free to refuse sharing information with a client. In situations of uncertainty, Czechs (similarly to Ukrainians) look for written signs of information or for some contextual cues before daring to ask a stranger, another client or an official about anything.

In informal contexts, Ukrainians seem to be more open to strangers and more eager to spend their time in a casual conversation with them, which reflects an aspect of the socialist-time collectivist behaviour. In a doctor's office or in any other public place that requires queuing, Ukrainians tend to stand or sit at a noticeably shorter distance from each other. In contrast, Czech communicants who "become uncomfortable when standing at a distance of less than 120-150 cm" (Bočánková 2006: 28). From our experience, the usual proxemic space between Ukrainian conversation partners fluctuates around one metre.

In a doctor's waiting-room, Czech patients prefer not to ask but to deduce themselves who the last patient is. A Czech patient who enters a waiting room and occupies his or her place observes and infers the natural order of the queue. About 47%

of all the Czech informants wrote that they would not ask whose turn is the last one upon entering a doctor's waiting room. Ukrainian patients are radically different in this respect, that is, Ukrainians do ask whose turn it is. Such behaviour is reminiscent of the Soviet privilege-based system when jumping the queue was a norm. Czechs' seeming unconcern about their turn in line may result from their belief that it is in everyone's best interest to maintain order. Presumably, another reason is that Czechs' are reluctant to ask strangers questions, guided by the individualist attitude: "avoid asking, so that you should not disturb anybody".

Another plausible interpretation, though contradicting the previous one, relates to collectivist habits. According to Holy (1996: 63), the Czech society is a "collectivity of ideally homogeneous units" where "individuality is undesirable". By and large, Czechs tend to be shy and their inconspicuous behaviour in public places does not favour openness to strangers. Introducing oneself at an informal meeting is much less common for a Czech than being introduced by the third party. 90% of our Czech informants wrote that they usually introduce their guests to one another at a party, while only 8% take care of self-introduction in such a setting. In contrast, 60% of the young Ukrainians opted for meeting other guests, without being introduced by the host. It is also noteworthy that in both cultures quick self-introductions are not favoured; people usually wait for a while and converse with one another a bit before introducing themselves.

### *Conclusion*

Linguistic etiquette is one of the blank spots of Bohemian-Ukrainian contrastive studies. The topicality of this subject is derived from the expansive growth of interpersonal communication between Czechs and Ukrainians within the Czech Republic since the early 90s. Using the complex method of participant observation, introspection, interviewing and testing (questionnaires distributed among 18-35-year-old Ukrainians

and Czechs), we have made a contrastive analysis of the salient Czech and Ukrainian communication patterns and related them to the underlying patterns of culture. Among the latter there are four fundamental patterns that can be roughly matched with the four cultural dimensions of particularism and universalism, and collectivism and individualism. These concepts have had a decisive influence on mentality and social behaviour of both Ukrainians and Czechs.

In language, particularist models can be traced in communication patterns that are based upon status, age differences and the degree of personal acquaintance. Speakers of the Czech and Ukrainian languages naturally switch between polite and familiar personal pronouns and between the corresponding forms of address, greeting and leave-taking. Compared to Ukrainians, Czechs use a wider palette of gender and academic titles, most of which were re-established in the Czech language in the 90s. Young Ukrainians evade the reclaimed deferential titles in addressing strangers and prefer “the first name + patronymic” forms of address for communicating with seniors or those of higher status.

The Czech participants of our study were disinclined to be addressed by their own academic titles or to use their interlocutors’ titles in an informal situation. This is reflective of the universalist tendency to reduce the power distance. Equalizing attitudes are also revealed in Czechs’ abbreviations and diminutions of first names, greetings, leave-takings and thanking models. An address of an adult person by his or her short name is a common practice in modern Czech communication, though rather rare in Ukrainian culture where it is regarded as a familiarity.

In-group loyalty, which is a constituent element of particularism and collectivism, can be traced in Czechs’ and Ukrainians’ greeting patterns that involve responses to the question about somebody’s state of affairs. Explicit or implicit complaints are quite common in both cultures, though they are largely limited to communication between

friends. Both nations do not shun from discussing topics which can be viewed as too earnest for informal gatherings by native speakers of English. The Ukrainian informants chose politics, religion and sex-related topics as quite admissible for a small talk at a party. Young Czechs, however, turned out to be much more reserved than their peer Ukrainians in discussing intimacy.

To present oneself “too soon” to a stranger, unless it is a business situation, is considered obtrusive in both cultures. From our observations, Czechs act in a more reticent way than Ukrainians at leisurely gatherings or in public places where they wait in queues. At a party, young Ukrainians introduce themselves to the guests, while young Czechs prefer being introduced by the host. Questions to strangers, especially to officials, are rarely asked, and most information is received from either written signs or contextual cues. Ukrainians act more openly and straightforwardly in such situations, in a socialist-type collectivist fashion.

Czechs’ reluctance to quickly establish contact with strangers in oral discourse can be explained by their individualist reserve, on the one hand, and by the collectivist stereotype of “not sticking out” on the other hand. The Czech collectivism focuses on the maintenance of social harmony and reflects itself in high interpersonal courtesy. A casual Czech talk is abound in apologies and compliments, thanks and “welfare wishes”. It should be, however, pinpointed that the apologizing and well-wishing lexicon is becoming shorter and less deferential in the Czech language.

Ukrainians do not place so much stress on harmonizing communication by means of excuses and praises. Their patterns of communication still bear the imprint of Soviet collectivism that encouraged uprightness in a talk. A tendency toward a moderate expression of one’s views is more conspicuous in Czech communication due to its higher regularity in turn-taking if compared to Ukrainians. Specific for Czechs are also

frequently used feedback patterns that simulate the speaker's uncertainty and encourage the interlocutor's approval. Compared to Czechs, Ukrainians tend to speak at a higher pitch and stand or sit closer to one another.

The respective cultural dimensions manifest themselves in a large number of communicative patterns. We have focused upon those that provide the most evident examples of cross-cultural similarities and differences between the Czech and Ukrainian languages. This subject, undoubtedly, requires more detailed research integrating a wider choice of both formulaic utterances and non-verbal means of etiquette.

### *References*

- J. ALLWOOD „Finns det svenska kommunikationsmönster?“ In: „Vad är svensk kultur“. Papers in Anthropological Linguistics 9. Göteborg: University of Göteborg, Dept of Linguistics, 1982, 22 pp.  
[<http://www.ling.gu.se/~jens/publications/index.html>]
- T. BERGER. Die Anrede mit *Kollege* im Tschechischen, Polnischen und Deutschen. In Normen, Namen und Tendenzen in der Slavia. Festschrift für Karl Gutschmidt zum 65. Geburtstag (Hrsg. V. LEHMANN und L. UDOLPH), München 2004, 297-306.
- P. BROWN, St. LEVINSON. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge 1987.
- M. BOČÁNKOVÁ et al. (eds.). Intercultural Communication: Typical Features of the Czech, British, American, Japanese, Chinese and Arab Cultures. Praha: „Oeconomica“, 2006.
- F. DANĚŠ et al. (eds.). Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha: Academia, 1997.
- K.-H. EHLERS, M. KNĚŘOVÁ. Tschechisch förmlich, unverschämt deutsch? Arbeitsbericht zu einer kontrastiven Untersuchung des Anrediverhaltens. In: S. HÖHNE und M. NEKULA (eds.) Sprache, Wirtschaft, Kultur. Deutsche und Tschechen in Interaktion (pp. 189-214). München: Iudicium, 1997.
- N.I. FORMANOVSKAJA, P.G. TUČNY. Russkij rečevoj etiket v zerkale češskogo. Moskva: Ruskij jazyk, 1986.
- E. JAKUBOWSKA. Cross-cultural dimensions of politeness in the case of Polish and English. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1999.
- A. JURMAN. Pronominální oslovení (tykání a vykání) v současné češtině. In: Slovo a slovesnost 62 (2001), 185-199.



- G. HOFSTEDE. *Cultures and Organizations. Software of the Mind*. Lnd.: McGraw-Hill, 1991.
- L. HOLY. *The Little Czech and the Great Czech Nation: National identity and the post-communist transformation of society*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- V. CHRAMOVA (ed.). *Ukraïn'ska duša*. Kiev: Fenyks, 1992.
- V.V. KRAŠYCH. *Etnopsicholingvistika i lingvokul'turologija: Kurs lekcij*. Moskva: ITDGK Gnozis, 2002.
- J. NEKVAPIL; J. V. NEUSTUPNÝ. *Politeness in the Czech Republic: Distance, Levels of Expression, Management and Intercultural Contact*. In: L. HICKEY and M. STEWART (eds), *Politeness in Europe*. UK: Cromwell Press Ltd, 2005, 247-262.
- D. OBENBERGEROVÁ. *Politeness of English and Czech requests*. In: *Linguistica Pragensia 2* (1992), 93-100.
- O. PATOČKA. *O tykání a vykání*. Praha: Grada, 2000.
- I.E. PODOLYAN. *How do Ukrainians communicate? (Observations Based upon Youth Population of Kyiv)*. In: *Journal of Intercultural Communication* 2005.  
URL: <http://www.immi.se/intercultural/>.
- N. SINCLAIR. *The AmeriCzech Deam (Cizinec v cizí zemi)*. Czech Republic: Obálka Studio Triskelis, 2005.
- K. SKWARSKA. *Tykání a jeho zdvořilejší protějšek v češtině a polštině*. In: I. VAŇKOVÁ (ed.), *Obraz světa v jazyce*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2001, 137-145.
- I.S. STAROVOJT I.S. *Zachidnoevropejs'ka mental'nist': Komparativnij analiz*. Ternopil': Ternopil's'ka akad. narod. gospodarstva 1995.
- N. THIELEMANN. *Untersuchungen zum weiblichen Diskussionsstil. Am Beispiel von Gesprächen russischer, ukrainischer und polnischer InteraktionspartnerInnen*. München/Berlin: Otto Sagner, 2010 (= *Specimina philologiae Slavicae*; 157)
- F. TROMPENAARS; Ch. HAMPDEN-TURNER. *Riding the Waves of Culture*. Lnd.: Nicholas Brealey Publishing Ltd, 1997.
- M. UEDA FIDLER. *Positive existentiality and politeness: A contrastive study of Czech, Russian, and Japanese*. In: J. DINGLEY and L. FERDER (eds.), *In the Realm of Slavic Philology*. Bloomington: Indiana, 2000, 69-86.
- S. VÁLKOVÁ. *Politeness as a communicative strategy and language manifestation (a cross-cultural perspective)*. Part One. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004.
- R.J. WATTS. *Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

- A. WIERZBICKA. *Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction*. Berlin, N.Y.: Mouton de Gruyter, 1991.
- J. ZEMAN (ed.). *Strukturace města ve verbální komunikaci: poznámky z výzkumu Hradce Králové. (Zvláštní příloha devátého ročníku časopisu Češtinář)*. Hradec Králové: Gaudeamus, 1999.
- B. ZILYNSKYJ. *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917-1945 (1994)*. Praha: X-egem, 1995.

Our special thanks for the help in preparing this publication go to Dasha Kulchytska, Margaret Traber, Benjamin Sell, Jitka Pinková, Alena Vacková, Tereza Chlaňová, Magdalena Loumová, and Ivan Gerken.

CSc. Ilona Podolyan, Bašteckého ul., 2547/6, 15500, Praha, Česká republika,  
(*i\_podolyan@meta.ua*)

Ph.D. Dana Nývltová, Praha, Česká republika (*dana.k.n@seznam.cz*)

## UKRAJINSKÉ RESUMÉ

Представлена наукова праця складається з 12 статей, у яких обговорюються етнокультурні особливості мовної картини світу українців шляхом зіставлення їх з представниками інших мов і культур. Ці статті писалися протягом останніх п'ятнадцяти років, у час стрімкого розвитку українознавчих дисциплін та посилення зв'язків між україністикою та іншими гуманітарними науками, зокрема етнологією, етнографією та етнолінгвістикою. Виникнення цих публікацій було також зумовлено зростанням академічного інтересу до розширення кола мов, з якими порівнюється українська.

Головним предметом усіх статей є дослідження специфічних для українців рис народного світогляду, які відображаються в їхньому мовному узусі та комунікативній поведінці. Ці своєрідні риси колективного сприйняття реальності, відомі у вітчизняній лінгвістиці як «мовна картина світу», отримують ще більшу виразність на тлі інших мов і культур. Численні приклади зіставного вивчення світогляду українців містяться у фактах та міркуваннях, викладених у нижченаведених статтях.

Шість із них присвячені контрастивному вивченню картин світу українців, німців і американців на базі лексичної семантики (##1, 2, 3, 5, 6, 8 – SPA). Цей аспект системи мови традиційно слугує ключем до пошуку міжкультурних розділів і подібностей. У наших публікаціях головна увага приділяється синхронічному стану лексичної семантики, а конкретніше – її сприйманню сучасними носіями мови. Головним методом дослідження значення слова є вільний асоціативний експеримент, проведений з носіями української, англійської (американського варіанту) і німецької мов наприкінці 1990х років. Кожна з трьох груп учасників охоплювала 100 осіб (50 жінок і 50 чоловіків) віком 18-30 років. Результати цього

експерименту були викладені в нашій дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (18).

У шести вищезгаданих публікаціях обговорюються передусім етноспецифічні особливості лексичної семантики. Зокрема в статті (#2 – SPA) зіставляються фонові (імпліцитні) значення українських, англійських і німецьких назв рослин (фітонімів), які в дво- і багатомовних словниках вважаються перекладними еквівалентами. Фонові семи, які були виділені з асоціативних полів фітонімів, добре відомі носіям мови, а нерідко є для них важливішими за поняттєві семи, відображені в словникових дефініціях. Крізь ці додаткові складники значень назв рослин простежуються відомості носіїв мови про народні реалії і звичаї, мистецькі і літературні ремінісценції та історичні події. Виникнення фонових сем спричиняється і суто мовними чинниками, такими, як фразеологізми, омоніми, фонетичний і морфологічний склад слова.

Роль мовних явищ у творенні етноспецифічних лексичних асоціацій обговорюється у статті #8 (SPA). Частина фітонімів отримала в нашому експерименті асоціації, спричинені своєрідною інтерпретацією морфемної або звукової будови слова. Такий процес асоціювання нагадує «народну етимологію», тобто помилкове розуміння значення слова внаслідок його формальної подібності іншим словам. Деякі асоціації були пов'язані з явищем звукового символізму: окремі звуки та словосполучення викликали у свідомості учасників експерименту образи сенсорних відчуттів або емоційних станів.

До мовних чинників впливу на сучасну семантику слова відносимо і етнокультурну специфіку родо-видового членування понять. Між українською, англійською і німецькою мовами існують помітні розбіжності в категоризації певної рослини в нефаховій термінології. Під час експерименту виявилось, що

наявність чи відсутність у мові назви для певного виду рослини зумовлює особливості ментальної репрезентації цієї рослини у свідомості носіїв мови. Встановлена залежність між мовною категоризацією поняття рослини та колективним сприйманням її референта є ще одним внеском до перевірки гіпотези лінгвальної відносності. З відповідними результатами нашого експерименту можна ознайомитися в статті #3 (SPA).

Найяскравіші приклади асоціацій, спричинених мовно-культурними чинниками, розглядаються в статті, присвяченій новітнім дослідженням в області лінгвального релятивізму (#4 – SPA). На підтримку цієї гіпотези наводяться вищезгадані приклади залежності між родо-видовим членуваннями рослин у мові та їхньою репрезентацією у свідомості носіїв мови. З ілюстративною метою використовуються і приклади того, як сучасні носії української та німецької мов приділяють рослинам метафоричні риси жіночої та чоловічої статі під впливом граматичного роду їхніх назв.

Порівнювані фітоніми трьох мов отримали значну кількість асоціацій на базі їхніх символічних конотацій. Лише деякі з цих непоняттевих сем потрапляють до словникових статей назв рослин. Їхня абсолютна більшість імпліцитно відома носіям мови завдяки символічним функціям рослин у народних звичаях, фольклорі, мистецтві, а також завдяки переносним і фразеологічним значенням їхніх назв. Символічні значення фітонімів, відображені в асоціаціях, цілком збігаються з метафоричними образами рослин у сучасній українсько-, англо- та німецькомовній поезії. Крім етнокультурних розбіжностей, були відзначені і численні міжмовні подібності у символічних конотаціях фітонімів. Це спричинено спільним культурним та історичним підґрунтям трьох народів: слов'янсько-германськими міфами й обрядами, античними і біблійними сюжетами, сучасним

мистецтвом і міжнародними традиціями, а також подібними фразеологізмами.

Символічні значення фітонімів аналізуються в статті #5 (SPA).

Окрема увага приділяється тим фоновим значенням назв рослин, які безпосередньо вказують на народні звичаї та обряди. У статті #1 (SPA) обговорюються знання носіїв трьох мов про сучасні та історичні традиції, пов'язані з назвами рослин. Вартим уваги є те, що здебільшого ці знання базуються на суто мовних відбитках уже зниклих або маловідомих звичаїв і ритуалів, а саме на фразеологізмах і прислів'ях, піснях і творах мистецтва, а також на морфемній будові й етимології назв рослин.

Асоціативний експеримент уможливило зіставлення не тільки лексичних значень слів, але й особливостей асоціативної поведінки носіїв різних мов, що є головною темою статті #6 (SPA). В асоціативних стратегіях проявляються певні закономірності слововжитку, а поруч з цим і особливості народного світогляду. Зокрема американські учасники нашого експерименту найчастіше серед усіх учасників реагували стереотипними (однаковими) реакціями. Українці та німці показали вищий рівень індивідуальності асоціювання, а також ширші знання тематичних контекстів, у яких вживаються фітоніми. В американській групі переважали синтагматичні реакції, особливо усталені вирази та слова-композиції. Останні відіграли важливу роль і в асоціаціях німців. У міжмовному зіставленні найвищу кількість символічних асоціацій навели українці. Англomовні учасники переважали за кількістю асоціацій, спричинених фонетичними ознаками фітонімів, омонімією та полісемією.

П'ять останніх статей, представлених у цій праці, об'єднує тема комунікативних моделей (## 7, 9, 10, 11, 12 – SPA). Йдеться про зразки мовленнєвої поведінки, які регулярно повторюються в щоденних ситуаціях усного

спілкування. Моделі комунікації (*patterns of communication*) складаються як з вербальних, так і невербальних засобів комунікації, а також з контекстуальних елементів. В академічному дискурсі стандартні зразки щоденної комунікації називаються також «мовною ввічливістю» або «мовним етикетом». Для зіставних етнокультурних досліджень є цінним те, що моделі комунікації відображають моделі мислення певного етносу (*patterns of thinking*).

У статті #7 (SPA) обговорюються методи вивчення комунікативних моделей та використання цих знань для контрастивного аналізу мов і культур. Автор ділиться своїм досвідом викладача-стажера на Кафедрі лінгвістики Гетеборзького університету в 2002 році, де виник її інтерес до цього предмету дослідження. У висновках статті наголошується на важливості роботи українських лінгвістів над нормуванням української мовної ввічливості, тобто над виділенням аутентичних і водночас прийнятних для сучасних мовців комунікативних моделей.

У 2003 році було проведено дослідження сучасних зразків комунікації серед жителів Києва, носіїв української мови, віком від 18 до 30 років, серед яких було 100 жінок і 100 чоловіків. Подібне опитування було виконано через п'ять років серед 112 жителів Праги (56 жінок і 56 чоловіків), носіїв чеської мови. Друге дослідження було спрямовано на з'ясування найтипівіших моделей чеської комунікації та зіставлення їх з українськими моделями. Висновки київського опитування викладені в статтях ## 9,10 (SPA). З празьким дослідженням можна ознайомитися в публікаціях 11,12 (SPA). Крім усного та письмового анкетування, використовувалися і такі методи, як інтерв'ю носіїв мови та інтроспекція автора як учасника україномовної та чеськомовної комунікації.

У статті # 10 (SPA) українські комунікативні моделі представлені за хронологічним критерієм, тобто в послідовності вживання їх всередині

мовленнєвої ситуації. Іншим критерієм упорядкування є ступінь офіційності комунікативної ситуації. У центрі уваги знаходяться початкові моделі української комунікації, тобто типові форми вітання, звертання та особистого представлення; медіальні моделі, зокрема чергування співрозмовників у мовленнєвій ситуації (*turn-taking*), а також зворотний зв'язок співрозмовників (*feedback*); кінцеві моделі (прощання, розлучення, подяка). Робиться й огляд прийнятних для неофіційної розмови тем, а також невербальних і проксемічних елементів комунікації.

У висновках цього дослідження наголошується на тому, що: в комунікації українців домінують моделі, запозичені з російської мови; на вибір україномовних або російськомовних моделей комунікації справляє вплив міське або сільське походження мовця; важливим чинником вибору між україномовними або російськомовними моделями комунікації є ступінь офіційності ситуації; при звертанні до незнайомої людини вживаються здебільшого неособові форми (напр., «*Вибачте!*») або ті, які вказують на стать особи («*Дівчина!*»). Для українців є типовими довгі й відверті неформальні розмови без якихось особливих тематичних обмежень. Як правило, українці не представляють себе на початку неофіційного розговору; мовці часто переривають один одного й активно проявляють зворотний зв'язок вербальними і невербальними засобами. Українці дотримують переважно малу міжособову відстань під час розмови, дивляться один одному у вічі та часто жестикулюють.

У статті # 9 (SPA) підводяться підсумки вищезгаданого дослідження та приділяється особлива увага найновішим комунікативним тенденціям усного спілкування української молоді. Розглядаються і зміни в комунікативних моделях українців у пострадянські часи. Наголошується також на необхідності відтворення



та закріплення аутентичних українських моделей комунікації в літературному мовленні.

Опитування молодих українців послужило взірцем, а також джерелом практичного матеріалу для нашого подальшого дослідження – чеських і українських моделей комунікації (стаття #12 – SPA). Основним аспектом цього зіставлення було вивчення прояву чотирьох культурних величин (суспільних орієнтацій, *cultural dimensions*) – індивідуалізму та колективізму, універсалізму та партикуляризму – в комунікації українців і чехів. У висновках цього дослідження зазначається, що: тенденції партикуляризму зумовлюють вживання формальних і неформальних моделей в обох мовах, зокрема титулів; у порівнянні з українцями чехи користуються ширшим колом академічних і гендерних титулів; у чеському суспільстві розвивається універсалістська тенденція невживання академічних титулів у неофіційному спілкуванні; в обох культурах помітна колективістська модель «не вирізнятися» в ситуації знайомства, тобто не представлятися зразу; українці поводяться більш відкрито з незнайомими співрозмовниками в неформальному оточенні, що відповідає їхній універсалістській орієнтації; чехи вживають частіше за українців вибачення, компліменти, подяки і побажання, в чому проявляється колективістська спрямованість на утримання гармонії; чехи більш обережні за українців у висловленні своєї особистої думки і в обговоренні інтимних тем; обидва народи активно реагують під час розмови для підтримання взаєморозуміння; невербальна поведінка чехів є стриманіше, а проксемічна відстань – більша, ніж в українців.

У статті # 11 (SPA), виданій в електронному форматі як виступ на методичній конференції учителів іноземних мов, представлені результати обох опитувань з погляду їхньої користі для педагогічних цілей, зокрема для навчання української та

чеської мов і реалій. Порозуміння чехів і українців є актуальною суспільною проблемою у зв'язку з великою кількістю мігрантів з України до Чеської республіки. Успіх комунікації між представниками цих народів дуже залежить від їхньої достатньої мовної компетенції, зокрема від знання українцями правил мовної ввічливості чехів.

Дослідження лексичної семантики та комунікативної поведінки українців служить актуальному завданню україністики – пізнанню та моделюванню мовної картини світу цього народу. У наших публікаціях, які базуються на зіставних синхронічних методах, описується ряд суттєвих рис українського світогляду, відображених у мовних і мовленнєвих явищах. Серед цих рис можемо виділити: низьку стереотипність вербального асоціювання, що свідчить про індивідуалізм мислення українців; їхні широкі знання символічних і метафоричних конотацій слів, які спираються на духовну спадщину народу; залежність ментальних образів референтів слів від їхніх морфологічних та граматичних рис, а також від родового членування понять; вплив російсько-українського білінгвізму і чотирьох культурних величин (орієнтацій) – індивідуалізму, колективізму, універсалізму та партикуляризму – на комунікативну поведінку українців.

Сподіваємося, що представлені в цій роботі статті можуть допомогти іншим дослідникам мовної картини світу українців, а також тим, хто працює в області навчання іноземних мов і розвитку міжнародних контактів.

## ANGLICKÉ RESUMÉ

This thesis is a collection of publications on the subject of the Ukrainians' language world view contrasted with world views of other nations. While writing these articles the author was motivated by the rapidly growing academic and social interest in exploring the Ukrainian mentality, which was triggered by the declaration of Ukraine's independence. All the 12 publications are devoted to distinguishing both ethnospecific and universal features of the Ukrainian world view through its reflections in lexical and communicative phenomena.

A part of the presented articles draws upon the empirical material and analyses in a doctoral thesis that was defended by the author in the area of Contrastive Linguistics for the title of CSc. (a Candidate of Sciences) in Kiev (Ukraine) in 2000 (18). The background of these six publications (#1, 2, 3, 5, 6, 8 – SPA) is made by findings of a free association test conducted among native speakers of Ukrainian, English (USA), and German in the late 90s. One hundred participants of each group gave their free one-word reactions to 50 names of plants, equivalent in each of the three languages. The results of this test provided grounds for a cross-language analysis of additional, i.e. ethnospecific meanings of these botanical names.

Other issues discussed in the six articles are: impressions of customs and rituals on the association semantics of Ukrainian, English, and German plant names; symbolic connotations of these plant names; influence of their phonetic and morphological forms on emergence of their additional meanings; the role of genus-and-species categorization of plant names in formation of their association meanings; the impact of the grammatical gender on how plant names are perceived by native speakers. One of the six articles also discusses cultural and linguistic specificity of association strategies of Ukrainians, Americans, and Germans. The above mentioned association test demonstrated quite a

few examples of language-and-culture interaction, which is a key subject of an article on the history and modern of the Sapir-Whorf hypothesis (#4 – SPA).

Apart from comparison of lexical meanings and their imprints on national world views, the thesis also contains five articles on the communicative behaviour of Ukrainians, as compared to other nations. The two of these publications were written on the basis of a survey run among a hundred 18-30-aged Ukrainians in Kiev in 2003 (## 9, 10 – SPA). The survey, as well as the attending ethnographic methods, helped to identify Ukrainians' most ubiquitous communication patterns in accordance with their chronological emergence in a speech situation.

A similar research, conducted among a hundred and twelve 18-35-aged Czech speakers in Prague in 2008, led to appearance of two publications about common and divergent features of communication patterns of Ukrainians and Czechs (## 11, 12 – SPA). In one of these two articles, features of Czech and Ukrainian linguistic politeness are scrutinized along the lines of the four cultural dimensions – individualism, collectivism, universalism, and particularism (#12 – SPA). A special emphasis is laid on application of Ethnography of Communication's methods within the field of Ukrainian studies in the article discussing the respective experience of Swedish ethnographers and linguists (#7 – SPA).

The language of nine publications is Ukrainian; two of them were published in English, one in Czech. The research data and analyses contained in these articles expose only a few aspects of the Ukrainians' language world view. However, some of these findings can be further expanded by other linguists. We hope that the number of such studies, as well as the number of languages compared with Ukrainian, will be steadily increasing.